

2.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMI

Sárai Szabó Katalin: Nőkép a református sajtó tükrében, 1867-1918.

Tanulmányom az Alapítvány a Németajkú Református Gyülekezetért, Protestáns Fórum ösztöndíj támogatásával készült. (A Szerző.)

Az 1867-1918 közötti időszak Magyarország történetének dinamikus változó korszaka, amikor a dualista rendszer keretei között a gazdaság és magánélet szférájában gyors ütemű polgárosodás zajlott le. Ennek a folyamatnak volt egyik következménye a nők kérdésnek egyre szélesebb körben való tárgyalása, a nők jogainak, képzésének törvényekkel történő szabályozása, a nők egyre nagyobb térnyerése a munkaerő piacon, különféle civil szervezetekben és nem utolsósorban az egyházakban is. A következőkben egy kutatás eredményeit foglalom össze, amely a nők hivatását, helyét, szerepét tárgyaló, református sajtóban megjelenő véleményeket kívánja feltárni és bemutatni. A sajtónak és nyilvánosságnak a polgárosodás folyamatában betöltött szerepével sokat foglalkoztak. Arról, hogy az egyház is felismerte fontosságát, a korszakban nagy számban megjelenő folyóiratok tanúskodnak. Különböző csoportok (tanítók, lelkészek, fiatalok stb.), különböző régiók (egyházkerületek, egyes egyházközségek, stb.) adtak ki újságokat. Elemzésem tárgyául a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*-ot (1842-1918), és négy egyházkerületi folyóiratot választottam: *Sárospataki Lapok* (1881-1905), majd *Sárospataki Református Lapok* (1905-1948), *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* (1870-1878), *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő* (1879-1887), majd *Debreczeni Protestáns Lap*, *Dunántúli Protestáns Közlöny* (1885-1890), majd *Dunántúli Protestáns Lap* (1890-1945), *Erdélyi Protestáns Közlöny* (1871-1881), *Erdélyi Protestáns Lap* (1898-1907), majd *Református Szemle* (1908-1918). A vizsgált időszak pedig 1867-1918.

Ezeknek a lapoknak szerkesztői püspökök, teológiai tanárok, stb., az egyházi elit tagjai voltak, a cikkírók természetesen az egyházi társadalom jóval szélesebb rétegeiből kerültek ki: lelkészek, tanítók, tanárok, világiak – az 1900-as évektől nők is publikáltak – tehát mindazok az értelmiségiek, akik az egyházi élet irányításában, az egyházi értékrend kialakításában szerepet játszottak. A lapok olvasottságával, népszerűségével kapcsolatban nem végeztem kutatást, arra azonban egy-egy lelképíztörököt, tanítókat ostromozó cikkből következtethetünk, hogy a közvélemény formálásnak ezt az új eszközt lassan fogadta el az egyházi társadalom. Az elmarasztaló cikkekben főként a papokról és tanítókról szóltak rosszul, amiért nem rendelik meg az újságokat, nem tájékozottak. Az egyháztagok közönyét is több ízben kipellengézték, hiszen az újságok anyagi helyzete sokszor fordult válságosra az előfizetők kis száma miatt. Korszakunk folyamán azonban egyre nőtt a hozzászólások száma, egyre több aktualitás, információ, értékelés látott napvilágot, ami arra utal, hogy megnövekedhettek az igények, és egyre elfogadottabbá válhatott az egyházi sajtó szerepe az egyházi közéletben.

Az általam választott folyóiratok minden olyan a társadalmi változásra reagáltak, amely az egyházi életet érintette. Ezért találunk nagy számban a nőkkel, nőkérdéssel, nők iskoláztatásával kapcsolatos cikkeket, hiszen ebben az időszakban értek el a nőemancipációs törekvések mind nagyobb sikereket a az iskoláztatás terén.

A női egyenjogúsítás kérdésének legjellegzetesebb jegyei, már a 18. század végétől léteztek. A kérdéssel foglalkozó szerzők, pedagógusok a nők művelődésre, tanulásra való képességét és ahhoz való jogát hangsúlyozták és bizonyos megkötésekkel a nők hivatalviselési jogát is elismerték. A nők valódi hivatását az anya, feleség és háziasszony hármas szerepben látták és ennek minél tökéletesebb megvalósítását a lányok nevelésével kívánták elérni. Ezt a hármas szerepkört kiegészítette a honleányi kötelesség, mely a reformkor

óta szintén központi gondolat volt a nőemancipációs törekvésekben. Az első lépést a nők emancipációja felé az jelentette, hogy ezeket a szerepeket felértékelték, rámutattak társadalmi fontosságukra – főként az anyák felelősségére a következő nemzedékek nevelésében – és legfőbb célkitűzéssé a lányok nevelésének magasabbra, később a férfiakéval azonos színvonalra emelése vált. A népiskolai képzés magasabb színvonalra emelése, a lányok felsőbb lányiskolai majd, egyetemi képzésének lehetősége és végül a leányközépiskolák létrehozása volt az az út, amely mutatta ennek az irányzatnak a sikereit.

A cikkek között legnagyobb számban a nőneveléssel, a leányiskolákkal foglalkozó írásokat találunk, ezeken kívül a női hivatás, női szerep, a különböző női munkák (pl. tanítónő), a női egyesületek, a nők egyházi szerepe foglalkoztatta a cikkírókat. Munkám során abból indultam ki, hogy a társadalmi mozgalmakra, változásokra az egyes érdekcsoportok, rétegek, egyházak saját ideológiájuk és nézeteik által meghatározott módon reagáltak, és ha konszenzus született is az egyes kérdésekben, az érvrendszerben fellelhetőek a megkülönböztető jegyek. Ezek megismerésével sokkal árnyaltabb képet kaphatunk a nőkkel kapcsolatos nézetekről, melyek feltárása a hazai nőtörténetírás egyik kevésbé kutatott területe. Jelen kutatás a református egyház meghatározó köreinek folyóiratokban megjelent cikkeit veszi számba abból a szempontból, hogy az időszak során milyen változások, milyen jellegzetes vélemények és ellenvélemények ütköztek. Ez a forrástípus nem tárja fel a református társadalom egészének véleményét, – hiszen pl. maguk a nők is csak elvétve szólalnak meg –, de azokra a főbb irányokra mindenképpen rámutat, amelyek a református közvéleményt jellemezték.

Az ideális női hivatás

A női hivatással, nőneveléssel kapcsolatos állásfoglalás alapja az ideális nőről alkotott kép. Jelen esetben: mi jellemezte a folyóirat szerzői számára az ideális református nőt, mit tartottak legfontosabb hivatásának a társadalmi és az egyházi életben, s ennek elérése érdekében milyen nevelési célkitűzéseik voltak.

A református nő fogalmát már az elején érdemes pontosítani. A szerzők ugyanis a középosztálybeli, tovább szűkítve a református egyház magját jelentő lelkészek, tanítók, református értelmiségiek, hivatalnokok körének női ideálját kívánták megalkotni. Természetesen az ideális nőről alkotott kép változott a korszakban, egyre tágult az a tevékenységi kör, társadalmi szerep, s ezzel együtt az a felelősség, amit a nő számára kijelöltek. Ki kell emelnem a kijelölés szót, ugyanis ezekben a kérdésekben a nők csak az 1900-as évek elején hallatták hangjukat a lapok hasábjain, akkor is néhány cikkről van szó, tehát a kép, amit az elemzés során kapunk, a férfiak, azon belül is az egyházi elit véleményét tükrözi.

A korszak nőkérdéssel foglalkozó szerzői számára a nőemancipációt a nők művelődéshez való jogának elismerése és biztosítása jelentette. A női hivatás (feleség, anya, háztartás irányítója) betöltéséhez tartották fontosnak a nők művelését. Számukra ideális nő az lehetett, aki egyenrangú társaként férjével annak munkájáról, gondjairól tudott beszélgetni, aki biztosította férje fáradtságos, küzdelmes életéhez a megfelelő otthont, családi háttérrel, aki a jövő nemzedéket művelt emberré, jó hazafivá volt képes nevelni, mivel ő maga is megfelelő műveltséggel, honleányi tudattal rendelkezett, és eligazodott a változó viszonyokban. Mindezekon kívül a család erkölcsi életének vezetését, a gyerekek vallásos nevelését is képes volt ellátni. A nőkkel szemben állított követelmények a kor általános felfogását tükrözik, véleménykülönbséget a művelődés fontosságát illetően – elveszítheti-e a nő nőiességét, ha „tudákos” lesz? – és a nő családon kívüli szerepével kapcsolatban találunk. Vállalhat-e a nő saját hivatást, milyen lehetőségei vannak az egyedülálló nőknek? A nőkérdés ilyen sarkalatos pontjai foglalkoztatták a református lapok szerzőit is, ez az a gondolkör, melyen belül választ kerestek arra, hogyan lehet a református értékrend szerint, „református módon” válaszolni a korszak újabb és újabb kihívásaira. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1869-es évfolyamában közölték a „nőképző-egylet” kérvényét, amelyet egy női minta-főtanoda felállításának érdekében 7000 magyar nő írt alá, s amely a női hivatással kapcsolatos nézeteket jól tükrözte. „Tiszta gondolkodású, ép érzésű ember kétségbe

nem vonhatja, hogy a társadalmi életben a nőnek szintén oly fontos szerep jutott, mint a férfiúnak. Műköre csak szerényebb, de nem szegényebb: munkásság, mely nem zajos közélet küzdelmeiben s mozgalmaiban nyilvánul, hanem a családi tűzhely mellékén érvényül legillőbben, csendesebb ugyan, de nem kevésbé hathatós, hatása mélyebben gyökeredző, rejtettebb, hasonló ama természeti erőéhez, melyek a parányokban észrevétlenül munkálkodva, világra szóló eredményeket idéznek elő... Már pedig a családi életet, mely – fájdalom korunkban szembetűnőleg hanyatlásnak indult, épségben fenntartani, virágzóvá, gyümölcsözővé alakítani: ez kiválóan a nőnek rendeltetése. A nő van hivatva, hogy mint hitvestárs a férfiút a küzdő élet nehéz fáradaimaiban támogassa; megedzi erejét, ha lankadozik; megnesemesíti érzelmeit, melyek a világ piacán oly könnyen elsatnyulnak; visszavarázsolja a lélek derűjét, mely a külső élet viharaiban oly gyakran elhomályosul. A nő van hivatva, hogy mint anya a zsenge csemetének megszabja fejlődése irányát; ideje korán megvesse a szilárd jellem alapját, hogy még a fogékony lélekbe beleoltsa a szépnek és jónak szeretetét, az igaz és nemes iránti lelkesedést, a magas eszmék, s az emberi ész vívmányai iránti tiszteletet... A ki a nő rendeltetését, munkakörét mélyebben vizsgálja, kénytelen bevallani, hogy míg a férfi az ország törvényeit – a nő annak erkölcsseit alkotja.”^[1]

Sokan elleneztek a nők „túlzott iskoláztatását”, mert attól tartottak, hogy a műveltséggel, széles látókörűséggel hiúság, elbizakodottság, túl nagy igények társulnak és a nő igazi rendeltetése háttérbe szorul. A kételkedők meggyőzésére Czinke István a következőket írta: „most is azt állítom – s ez szent meggyőződésem, – hogy bármely házasság, csak úgy lehet szerencsés, a férjre nézve soha megunttá váló édes kötelék, ha neje, egyéb tulajdonságai mellett, neki míveltség tekintetében is egyenrangú társa. Éppen Lukán, meg Hotykán,... , a hol az ember teljesen neje társaságára van utalva, válik kétszeresen szükségessé, hogy a nőnek is magasabb műveltsége legyen. És ez nem zárja ki azt, hogy azért jó gazdasszony és kifogástalan házinő is ne lehessen.”^[2] Műveltségre természetesen nemcsak házastársként volt a nőnek szüksége, hanem anyaként is, hiszen az anyai nevelés felelősségének gondolata, amit nemcsak a család, hanem az egész nemzet jövője szempontjából is döntő fontosságúnak tartottak, már a nőemancipációs törekvések kezdetén is jelen volt. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain olvashatjuk ezzel kapcsolatban: „A gyermek azzá lesz, a mivé neveltetik... A nő a gyermeknek első és leghivatottabb nevelője... A gyermekek tudtokon kívül anyjuk modorához, beszédéhez, magaviseletéhez s életrendszeréhez idomulnak! Szokásait eltulajdonítják, s jelleme szemmel láthatólag testesül meg bennök. Az anya az emberi nemünk látható gondviselése, általa lesz a család, a nép, a nemzet. Befolyása tartós és egyetemes.”^[3]

Mint anya, gyermekei vallásos nevelése fölött őrködött, emellett elvárták tőle, hogy saját vallásosságával olyan családi életet teremtsen, amely a világgal szemben biztonságot, vigaszt nyújtó menedéket jelent minden családtag számára. „A ti hivatástok a házi tűzhelyen szítani az élet melegét. A sors csapásainál isten bizalmából erőt merítve, erőt adni. Az örömben, boldogságban részt venni a nélkül, hogy mutatnátok, hogy általatok származik. Az élet küzdelmeiből követelni osztályrészetüket a nélkül, hogy elárulnátok, hogy e küzdelem reátok terhes... Az élet viharai ellen egyedüli menedék a családi tűzhely, a vallásos hit”^[4] – írta Bónis László Kolozs vármegye főjegyzője, akinek cikke után szerkesztői megjegyzésként áll: „örvendünk, hogy az úgynevezett »világiak« beszélnek az örökkévaló világokrul.”

A nők egyenjogúsítása mellet érvelők egy része azt a liberális szemléletet vallotta, amely a reformkor óta a különféle jogfosztott állapotú társadalmi csoportokon kívánt segíteni, s a nők és férfiak egyenlőségéből kiindulva, a nők képzése és hivatalviselése mellett állt. A másik megközelítés, amely több ponton kritizálta az előbbit, a keresztény ideológia alapján állt, és a két nem egyenjogúságát teológiaiilag, a Teremtésben megnyilatkozó isteni szándékban látta bizonyítotttnak. A női hivatást nemcsak önmagában szemlélte, hanem a férfi hivatásával összehasonlítva, a két nemet egymást kiegészítő, elválaszthatatlan egésznek tekintette. Józsa Zsigmond a Genesisből kiindulva fejtette ki véleményét és érvelt amellett, hogy a nő igazi hivatását csak családban töltheti be. „A liberálizmusnak nagy barátai vagyunk; a józan haladást, az észszerű reformokat szintén pártoljuk, de teljességgel nem tudunk kibékülni azzal a túlzott liberalitással, mely a női emancipáció egy némely barátainál észlelhető. A legnagyobb mértékben elfogultnak kell tartanunk azt a gondolkozást, a

mely nem akarja belátni, hogy a nő hivatása oly végtelenül különbözik a férfiétól. A nőnek, a Teremtő végzése szerint, rendeltetése az, hogy anyává legyen; egész szervezete úgy van alkotva, berendezve, hogy életet adjon egy más lénynek kit sok ideig szíve alatt és önvérével táplál. Természetének alapvonása a gyöngédség, a háziasság. A férfi szerepe más. Ő a család alapítója és hogy úgy mondjuk: az utána következő generációnak plántálója. Ő hordozza az élet terheit: államot, egyházat és társadalmat kell teremtenie, kormányoznia és rendeznie; egy életpályát kell alkotnia, igen gyakran óriási erőmegfeszítést igénylő küzdelemmel. Szellem-világának hatalmánál és testi szervezetének erejénél fogva, rendeltetése az, hogy legyen a nőnek, a szó intelligens értelmében ura, de egyszersmind gyöngéd támasza, hűséges oltalmazója.”[5] „Azt az alaptalan meggyőződést táplálják, hogy a nőt szellemi képességei feljogosítják a magasabb kultúrának a férfival teljesen egyenrangú tényezőjévé lenni. ... Arra mutatnék, hogy lássék bár a nő néha, a természet különös aberrációja folytán, a férfi missziójára teljesen alkalmasnak, mégis csak addig marad igazán nő... míg a családban marad, míg oly nevelést nyer, melyet az anya és házi nő fontos hivatása tőle megkövetel.”[6] Bár mindkét irányzat a nőnevelést, a nők művelődését sürgősen megoldandó problémának tekintette, a tanulás célját másban látta.

Az egyházi lapokban természetszerűleg jelen volt a nőről vallott nézetnek az eredendő bűnnel való összekapcsolása, amely magyarázatul szolgált a nő alárendelt szerepére. A kereszténység lényeges szerepének tekintették, hogy kiemelte a nőt ebből a helyzetből, akinek vallásos buzgalmát, vallásos érzelmét, ezért sokkal mélyebbnek gondolták, mint a férfiét. „Annyi tagadhatatlan, hogy az első Ádámtól, a második Ádámgig, vagyis Krisztusig, sőt a kereszténységen kívül még ma is mindenütt a nő meg volt és meg van fosztva az emberi jogoktól, méltóságtól, csak rabszolganő, hol durvább, hol csillogóbb köntösben. A kereszténység az, mely kiemelte a nőt azon alárendelt helyzetből s a társadalom egyenjogú tagjává tette, de viszont a nők is Krisztus megjelenése óta igyekeztek az ő anyja hibáját jóvá tenni... a női kebel később, hajlékonyabb a krisztusi szelíd tanok befogadására s a kereszténységben rejlő valódi emberiségnek, humanizmusnak gyakorlására s terjesztésére”[7]

Korszakunk elején, kb. az 1890-es évekig, a nők tevékenységi körét – amelynek alapját az érzékenyebb, fogékonyabb lelki alkattal magyarázták – szűk körre korlátozták, s úgy tekintette a szerzők egy része, hogy azok a képességek, amelyek a nőket jellemzik csak a férfiakon keresztül (férj, gyermek) válhatnak a társadalom hasznára. „A nők szereplésének tere nem a nyilvános terek, fórumok, nem a hangot messzire röpítő szöszékek a nagy világtól félrevonultan... csendesesen, szerényen, gyakran ima és könny között, fegyverük: a szelídség, jóság, vigasztalás, önmegtagadás.”[8] Míg az elméleti cikkek inkább ezt a irányt mutatták, a gyakorlati étellel, példaképek bemutatásával foglalkozó írások egyre szélesebb tevékenységi területeket tártak fel.

A 90-es években többen is értekeztek a nők közhivatalokba bocsátásáról, társadalmi szerepvállalásáról. Egyfelől – egyre élesebb jelzőket használva – óvták a nőt attól, hogy megváljon eredendő hivatásától. „A nők hivatalba bocsátása nemzeti öngyilkosság”[9] – állították. Másfelől a valós társadalmi helyzetet elemezve, belátták, hogy az a középosztály, amelynek összekovácsoló ereje az egységes értékrend kialakításában, megtartásában, továbbadásában volt, – amiben az anyáknak egyre nagyobb szerepet tulajdonítottak – mindinkább kénytelen lányai számára akár az önálló kenyérkeresetet is biztosítani. Ennek érdekében többször találkozunk azoknak a pályáknak a számbavételével, amelyek vállalásával a nők nem veszítik el női erényeiket, sőt kifejezetten ideálisak a nők számára. „A leányneveléssel foglalkozók a nevelés célját tekintve, két nagy táborra vannak szakadva. két tábor: Egyik oldalon vannak azok, kik középosztálybeli nők szociális helyzetét tarthatatlannak nyilvánítják, a családi életre való szorítkozást igazságtalannak, sőt nemzeti kultúránk elleni bűnnek hirdetik. Ezek a nők és férfiak lehető egyenjogúsítását sürgetik s a nőknek eddig kizárólag férfiak által betöltött közpályára való bocsátását kívánják. S teszik ezt nemcsak azért, hogy férj nélkül maradt nőknek kenyeret, megélhetést biztosítsanak, hanem azért is, mert meggyőződésük szerint a nőnek a nyilvános élet küzdelmeiben, a kultúra előbbre vitelében a férfival versenyre kelni joga van. Másik oldalon állnak azok,

kik a nő egyedüli természetes helyeül a társadalomban most is, ezutánra is a családi tűzhelyet tekintik, melyen kívül számára nincsen üdvösség. Ezek is megengednek annyit, hogy a nő szükségéből, ha a családi életet nélkülözni kénytelen, minden olyan pályára léphessen, mely természetével ellentétben nincs, mely nem vetkőzteti ki nőiességéből s mely nem teszi őt képtelenné arra sem, hogy természetes rendeltetésének – ha később alkalma van rá – eleget tehessen, hogy minden körülmények közt feleség és anya tudjon lenni.”[10]

A 90-es évek végétől az 1900-as évek elején a nő a vallásmeztartó, az egyház jövőjét építő szerepe emelkedett ki és vált egyre fontosabbá, annak következményeként, hogy a férfiak tömegesen otthonukon kívül vállaltak munkát és ebből kifolyólag egyre „világiabbakká” váltak. Az otthon maradó nő a családi élet és vallás megtartójaként egyre nagyobb jelentőséggel bírt. „A nő védi és fenntartja a közerkölcsöt, formálja és neveli azokat, kik a hazafias és egyházi életnek egykor folytatói és hűséges munkásai lesznek. Ő a szeretet forrása, ki arra van hivatva, hogy szeretetének vezérlő hatalmával szívünkbe szőjje azoknak az érzéseknek a fonalszálaikat, melyeknek nyomán felfakadjanak bennünk nemcsak az egyéni élet érzései, hanem ama virilis vonások is, melyek úgy hozzákötnek bennünket az anyaszentegyház és hazánk életéhez... A nő belső lelkiület kormányosa s az emberi szív érzésmódjában a jó erkölcsök megteremtője, ki azon a címen, hogy a nemes érzéseket beleoltja lelkünknek még legutolsó rejtekébe is, az anyaszentegyház törekvéseinek elsőrangú tényezője. És a nő, mint édesanya az, ki belecsepegteti gyermekeinek szívébe a vallásnak felséges világát.”[11]

A nő társadalmi szerepének egyik legmeghatározóbb jelentőségét a hazafiságra nevelésben látták. „Egész nemzedéke érzelmi világa felett uralkodván tehát a szív, a népek, nemzetek nagysága, dicsősége, jövő sorsa nyugszik a gyenge női vállakon. Lelkes, honszeretettől hevülő keblű anyák adták a nemzeteknek a legnagyobb hősokeket és államférfiakat, a kiknek dicsőségében méltán osztoznak ők. A míg egy nemzet nőinek kebelében él a honszeretet, addig a nemzet mindig megőrzi önállóságának, jogainak öntudatát, őseinek nyelvét, szokásait, de a mint a nők idegen szellem, idegen műveltség hatalma és befolyása alá kerültek, a nemzeti öntudat, az önállóság és szabadság napja azonnal hanyatlani kezd.”[12]

A magánéletben több lehetősége is volt a nőnek, hogy honleányi kötelességét teljesíthesse. Egyik formájának azt tartották, hogy magyar termékeket használ, megtartja a hagyományos szokásokat, ezzel is erősítve családtagjaiban a hazaszeretet érzését. Jancsó Lajos a *Református Szemlé*-ben ostromozta a külföldi cikkek és szokások úri osztálynál való térnyerését. „Ma már nem jó még a falusi asszonynak sem jó a házi szőttés, inkább szereti, mert cifrább, a bécsi rongyot. A szövőszékek már ritka házban zakatolnak, nem kell fáradnia ezzel asszonynak, ad hitelbe a botos. A tisztességes, egyszerű magyar konyhát az előkelőségeknek házában felváltotta a francia kotyvalék... Manapság nem is úr, aki külföldi fürdőn nem tölti a nyarat... A városi gyári munkások útközben fogyasztják ... a hevenyében előkapott ételt, csak hogy vasárnap jusson a költséges „zöldbe” kirándulásra.” [13] A családi körön kívül a magyar nő feladatának tekintették a honi ipar pártolását. Ez a múlt század végétől terjedő, magyar háziipart támogató mozgalom, amelynek során a kalotaszegi, torockói később sárközi stb. háziipar kifejlődött, nemcsak a hazai termékek felé irányította elsőként az arisztokrácia, később a polgárság figyelmét, hanem munkalehetőséget is kínált egy-egy helység asszonyai számára. Az *Erdélyi Református Szemle* 1910-ben közölte Elek Pálné, a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége iparvédelmi szakosztály elnökének előadását, amelyben a nőket az hazai ipar támogatására buzdította: „míg tehát a férfi politikai, gazdasági és technikai téren küzd, addig a magyar nő ilyen magasztos célokat szolgálhat, ha a honi iparpártolás feladatát magáévá teszi.”[14] „Teremtsenek a magyar hölgyek magyar divatot, ismertessék meg azt az iparossal és kereskedővel; bocsássanak mintát rendelkezésükre. Karolják fel a csetkei halasi csipkét, a magyar művészi ipart. Itt is a jobb módú hölgyek járjanak elől, mert ha ők bizonyos divatot fognak teremteni, a kevésbé vagyonos osztály is követni fogja őket. Ha az osztrákok a párisi és londoni divat mellett önérzetesen hivatkoznak a bécsi chic-re [értsd: sikkre], a bécsi blúzokra, miért nem teremthetnénk mi magyar chic-et! Fürdőhelyeken, vendéglőkben és egyéb nyilvános helyeken követeljenek magyar tányért, magyar abroszt és magyar gyártmányú evőeszközt, magyar ételeket s italokat.”[15]

Az I. világháború új helyzetet teremtett, egyrészt a nők konkrét gyakorlati segítsége felértékelődött (betegápolás, gyűjtés, katonák számára ruhaneműk készítése), másrészt a megüresedett hivatalokban vált szükségessé alkalmazásuk. Így a nők munkavállalása, családon kívüli szerepe új megítélés alá került. Egyre széleseedett az a kör, ahol elfogadhatóvá, sőt kívánatosná vált megjelenésük. A krízis pedig, amit a háború okozott, mind jobban ráirányította a közvélemény figyelmét a családban betöltött szerepükre „A múlt és jelen kapcsát meg kell teremtenünk; azért kell család, azért kell anya, ki a gyermek lelkébe beleoltja: íme mi mindnyájan dolgoztunk!... az új társadalom, ez a családi regeneráció a dolgozó nő által valósulhat csak meg, ki köt, varr, foltoz és ugyanakkor szép és jó könyveket olvas, a családnak lelke, férjének eloszlatja homlokáról a borút, együtt hurcolja sorsát fényben, árnyban, fennkölt lény, magasztos erény, aki a nemes megadással való lemondást beleviszi a családba és megtanítja rá a haza kertjének bimbóit.”^[16]

Az elméleti és a különféle társadalmi viszonyokat feltáró cikkek mellett, a női példaképek életútját, működését bemutató írások is közelebb hozták az olvasóhoz az ideális nő típusát. A leányneveléssel kapcsolatos cikkek több ízben felhívták a figyelmet a példaképek fontos pedagógiai szerepére. Főként egy-egy megemlékezésben, ill. a leánynevelés fontosságát tárgyaló cikkekben, idézték föl egy-egy kiemelkedő nő alakját, akinek példájával a nőnevelés hasznosságát is bizonyítani kívánták. Egyrészt a Biblia nőalakjairól szóló írásokat sorolhatjuk ezek közé, másrészt a történelmi személyiségekre való megemlékezéseket. Ezek a nőalakok a női erények és a női ideál megtestesítőivé váltak. Kovács Albert az *Erdélyi Protestáns Lap*-ban közölt egy cikksorozatot, melyben a bibliai nőalakokat egyenként, legjellemzőbb erényeikkel jellemezve állította példaképül, így pl. Mózes anyja Jokhabéd a jó édesanya, Zsuzsanna, a szépség, szelídség, tiszta erkölcs, feddhetetlenség, házastársi hűség, Judit, Debóra az önfeláldozás, Sára az igaz vallásosság, ártatlan nőiség eszményét testesítette meg. A reformáció korszaka is megteremtette a maga eszményi nőalakjait. Ilyen volt pl. Bora Katalin, akinek „gyöngéden szerető lelkéből, nemesen dobogó szívéből merített nagyra hivatott férje a rendkívüli küzdelmek közt önmérsékletet, megújuló erőt, gyógyító balzsamot, Isten akaratán való megnyugvást”^[17] A történelmi személyiségek közül a nőnevelés területén munkálkodók pl. Kalocsa Róza, Karacs Teréz, Zirzen Janka tevékenységét emelték ki. Természetesen a nagy református női eszménykép Lorántffy Zsuzsanna több ízben is megjelent, mint feleség, aki férjének hű társa, minden tevékenységében segítőtje (gazdaságtól politikáig, háborúig) Gondos anya, aki maga felügyelte gyermekei nevelését. Mint kitűnő gazdasszony, aki egyszerű háziasságával, maga vezette a háztartás ügyeit. Mély vallásossága, jótékonyossága a szegények és az iskolák felé egyedülállóvá tették személyét. „Élete és példája egy eszményképpé magasztosult, hogy örökké ragyogjon a magyar nők előtt, buzdítva, intve őket az egyszerűség, háziasság, családiasság, vallásosság, jótékonyosság és a hazaszeretet erényre.”^[18]

Az anyai felelősség eszményét báró Vay Miklós édesanyja testesítette meg. „Anyja egyénisége, anyja lelke nyújtja a kulcsot a fiú megértéséhez, nemcsak, hanem képezte azokat az erőket s tényezőket, melyekből a fiú előállott. Ily anyának csak ily fia lehetett.”^[19] Gyermekei nevelést személyesen vezette a legmodernebb Pestalozzi-féle pedagógiai módszert alkalmazva, de emellett megvolt benne az a gondosság és szeretet, ami minden nevelés alapját jelenti.

Erzsébet királyné 1898-ban bekövetkezett tragikus halála az egész nemzetet megrázta és minden folyóiratban megemlékeztek róla. Kultusza ritka jelenség, mivel egy a Habsburg-dinasztiához tartozó személynek nem pusztán hivatalosan teremtett, hanem társadalmilag támogatott kultuszát jelentette.^[20] Gerő András fejtegetése szerint Ferenc József mellett, akihez hűséges alattvalóként nem lehetett viszonyulni, mindenképpen választani kellett a Habsburg-házból valakit, akiről a magyarok iránti szeretetet lehetett feltételezni. Erzsébet megfelelt annak a képnek, amit a magyarok elvártak királyuktól: szerette a szabadságot, szerette a magyarokat és ennek több tanújelét is adta, pl. megtanult magyarul, magyar dajkát fogadott. Halála mindenképpen a róla alkotott kép kiteljesedését jelenthette anélkül, hogy szembesülni kellett volna a valósággal. A református lapok megemlékezésének stílusa tehát ezt az Erzsébetről kialakult társadalmi képet tükrözte így érthető, hogy egy Habsburg-házbeli, katolikus uralkodó, hogyan válhatott a református nők

példaképévé. Jellemzésül a következőket találjuk: őrző angyal, szeplőtlen lény, Napba öltözött asszony, Erzsébet nagyasszonyunk, ezekkel a bibliai jelzőkkel csak a legkiválóbbat illethették. Mint nőt természetből fogva csendesnek, szemlélődőnek tartották, aki udvari etikett helyett a családi kört kedvelte, külsőleg egyszerű, szerény, de szilárd és erélyes volt. Költői léleknek, hiúságokkal nem törődő, fájdalmában tűrő és nem panaszkodó asszonyként jellemezték. A megemlékezések szerint a számító politikában az evangéliumi elemet, a szeretetet képviselte. Hitvesi és családanyai hivatását is tökéletesen végezte, jótékonykodott, szívesen járt az egyszerű emberek között, mint az „áruhás jó királyfi”. Több ízben hangsúlyozták magyar beszédét, hogy lányához magyar dajkát fogadott, Deák temetésére koszorút vitt, s végig kísérik azokat a gesztusokat, amelyek arról tanúskodhatnak, hogy helyzetének javulását neki köszönheti a nemzet. Ez az asszony minden női erénnyel rendelkezett, amivel egy ideális nőnek rendelkeznie kellett, és mindenben a legkiemelkedőbbet képviselte. Ezen neki tulajdonított erények birtokában tartották képesnek arra, hogy a háttérből, a magyarok javára politikai hatást tudott gyakorolni.

Egy másik politikus feleség, Tisza Kálmánné a kálvinista nagyasszony típusát testesítette meg. „A magyar kálvinista nagyasszonyok, akik a múltban a magyar nemzet nagy férfiai nevelték s egyházuknak és szent vallásunknak buzgó hívei és patrónái valának. A Tisza Kálmánné nevét a Lorántffy Zsuzsánna neve mellé írjuk.”^[21] „Nem csupán a magyar református keresztyén nőnek, de a magyar nagyasszonynak tökéletes mintaképe ... fennkölt szellemű hitves ... anya, aki a római Corneliaként gyermekeit tekinti legdrágább ékszerének és aki a magyar nemzetnek a férj államépítő munkáját tovább folytató fiút adott; ... istenfélő nő... minden magyar kulturális és közjótékonyági munkának főalkatrészévé vált... az az igazi nő, aki a mindenki tiszteletét kikényszerítő puritán egyszerűségnek, a felvilágosultságnak, a női bölcsességnek, a lelki gyöngédségnek és nemességnek, a szívjóságnak, az odaadó hűségnek, az önfeláldozásnak, az élet nagy megpróbáltatásai között is a krisztusi türelemnek, egyszóval a legnemesebb értelemben vett női hivatásnak megtestesítőjeként élte le földi életét... megérdemli, hogy a magyar nők őt a magyar nő egyik eszményképeként tekintsék.”^[22]

Az említett asszonyok eszményített női erényeikkel a református nőideál megtestesítőivé váltak, ők jelenítették meg az odaadó, szellemileg, műveltségben egyenrangú társat, aki férjének lelkiileg kiegyensúlyozott, kényelmes, nyugodt otthont teremtett (természetes ezekben az esetekben ideális férjéről van szó, akik feleségüket tisztelik, egyenrangú félnek tekintették, bevonták őket saját világukba). Anyaként tudatos, gondos nevelőket, akik vallásosságra, hazafiságra nevelték gyermekeiket. Jótékony, vallásos, honleányokat, akik ezenkívül még számos nőnek tulajdonított lelki adottsággal rendelkeztek: szerénység, gyöngédség, figyelmesség, a háttérbe húzódás képessége, jólelkűség, s az érzelmek gazdagsága.

Nőnevelés

A 19. század második felére esik a leányoktatás rendszerének kiépülése. A lányok oktatására, művelődésére már a reformkortól léteztek intézmények, leánynevelő intézetek, de a nőoktatás szabályozása, rendszeressé tétele a kiegyezést követően indult meg az 1868. évi népoktatási törvénnyel (1868/38. tc.). „Ennek értelmében a népiskolai szervezet az alapismereteket közvetítő elemi népiskolából, valamint a magasabb ismeretszerzés céljából szervezett felső népiskolából, polgári iskolából és tanítóképzőből állt. A törvény mind a fiúk, mind a lányok számára tankötelezettséget vezetett be, 6-12 éves korban a mindennapos elemi népiskolát, 13-15 éves korban az ismétlő iskolát voltak kötelesek látogatni. Az utóbbit azonban csak akkor, ha nem tanultak tovább valamely más típusú iskolában.”^[23] A polgári leányiskolát a hat osztályos fiúiskolával szemben négy osztályosra tervezték, és a képzés a családban élő nő ideáljából indult ki. 15 éves korukban a lányok tanítónőképzőben, felső kereskedelmiben, különböző szaktanfolyamokon folytathatták tanulmányaikat, bár ezek száma a korszak elején még nem volt számottevő. Az első állami tanítónőképző 1869-ben, Budán nyílt meg, Zirzen Janka vezetésével. A középosztály számára azonban ezek az iskolák nem nyújtottak társadalmi

állásuknak megfelelő műveltséget, ezért 1869-ben Veres Pálné kezdeményezésére létrejött Országos Nőképző Egyesület megnyitotta első, magasabb szintű képzést biztosító leányiskoláját. Ez az iskolatípus eredeti koncepciója szerint a női nem sajátosságainak megfelelő képzést, de a fiúiskolákkal azonos szintű műveltséget volt hivatott nyújtani. A leányközépiskolák iránti igény az 1880-as években merült fel és különösen akkor vált égetővé, mikor 1895-ben megnyitották a nők előtt az egyetem orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészeti karát, a lányok ugyanis érettségi vizsgát, csak a fiúgimnáziumokban, tehettek magántanulóként. Először 1892-ben Vikár Béla és köre, az *Élet* c. folyóirat köré tömörült haladó értelmiségi csoport kezdeményezte leánygimnázium felállítását, de a terv egy időre elhalt. Végül hosszú viták után az ONE első leánygimnáziuma 1896-tól ideiglenesen egy évre, majd 1901-től hosszabb időre nyilvánossági jogot kapott, az első érettségi vizsgára 1900-ban került sor.^[24] Ezek voltak a leányoktatás kibontakozásának legfontosabb csomópontjai, melyek az egyház és az egyházi sajtó figyelmét a református leányoktatás problémájára irányították. A folyamatból kitűnik, hogy a törekvés iránya mindenképpen a nők mind szélesebb hivatalviselése és társadalmi szerepvállalása volt. A következőkben a cikkek alapján azt vizsgálom, miképpen követte, ill. próbált alkalmazkodni az egyházi közvélemény a folyamatosan változó társadalmi elvárásokhoz. A nőkérdéssel kapcsolatos írások között túlsúlyban vannak a nőneveléssel, leányoktatással kapcsolatos írások, egyrészt a református leányiskolákról szóló tudósítások, a leánynevelés fontosságát tárgyaló értekezések és a leánynevelés iránt megnyilatkozó közöny ostromozását tárgyaló cikkek. A vizsgált időszakot megelőzően a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain már a 40-es évektől találunk a nők művelődéshez való jogát és a korszakban fő problémának tartott külföldi nevelőnők kérdését felvető írásokat. Megfogalmazódott a jövőendő nemzedék, a jövőendő hazafiak felelős nevelése, amire az idegen nevelőnők szárnyai alól, ill. a különféle leányintézetekből – ahol csak mellékes ismereteket oktatnak – kikerült lányok nem voltak képesek. A folyóiratban 1844-ben megjelent egy fölhívás a magyar nevelőnők képzésére.^[25] majd 1858-ban örömmel üdvözölték Karacs Teréz miskolci, első református leánynöveldéjét. Az intézet nevelési céljának tekintették, hogy az intézetből kikerülő leány jó feleséggé, anyává, honleánnyá és az egyház buzgó hívévé váljon.^[26] Dóczi Gedeon, későbbi leányiskola igazgató, a nőnevelés ügyét az egyház fontos kérdései között tartotta számon. „A nőnem gondos nevelése nem kevésbé fontos, mint a finemé. Legjobb tapintattal szervezett fiúiskoláink csak félig fogják eszközölni a célt – az általános előhaladást – mindaddig, míg kellő tapintatossággal és közös felügyelet alatt álló magasb nőiskolák nincsenek. ... Minden nevelés végcélja Isten országa létesítése... Jézus tanítványokat választott a nőnemből is, és hogy akarta azokat célja munkáisaivá tenni nemük s hivatásuk szerint, mutatják eme szavai: »Itt nincsen sem férfi, sem asszony, mert ti mindnyájan egy vagytok a Jézus Krisztusban.« (Gal. 3.28) És e nőtanítványok sáfárkodnak vala az ő marháikból; vagyis a pesztalozziféle kifejezést használván magyarázatul: sáfárkodnak a minden erők egyetemlegével, mely hit s szeretet. Magában evangeliumunkban van tehát e kötelesség, melynek egyikét is nem teljesítve lelki nyugalmunkat, Isten országa felé haladásunkat gátoljuk.”^[27] A szerző a Bibliára hivatkozva evangéliumi parancsként értelmezte a nőnevelés ügyét és megpróbálta felkelteni az egyházi társadalom felelősségérzetét, és ráirányítani a figyelmet a lelkészek és tanítók helyzetére, akik számára nehézséget jelentett leányaik taníttatása, a társadalmi elvárásnak megfelelő nevelésük biztosítása.

Később Debrecenben is (özv. Walkó Károlyné 1864-ben), Pesten is (Kalocsa Róza 1865-ben) nyitottak protestáns, magyaros szellemű nőnevelőintézeteket. Ezekben az iskolákban célul tűzték ki a tudományos képzést, az erkölcsi, vallási nevelést, a rend, csinosság, munkásság elsajátítását, és mindezek kiegészítéseként a házi dolgok ismeretének oktatását.^[28] 1868-ban a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain, Trtyenszky Gyula az ellen a felfogás ellen emelt szót, amely szerint a nők művelése nőiségük elvesztéséhez vezet. Trtyenszky szerint „A nő háza falai közé zárta a közvélemény, a családi élet körvonalán belül határozódott a nő világa, melyen túl nőiségének elvesztése nélkül nem léphetett. ... E nézetet osztja a jelenkor is, szigorú határvonalat húz a férfi s nő szellemi műveltsége közt, s míg a férfi kiképeztetése előtt utat nyit, ... addig a nő közművelődése előtt sorompót zár azon feltevessel, hogy a nő, nőisége zománcát vetkőzte le, ha több akar lenni mint házias. ... a családi életen kívül feltűnő nőről azt hiszi a világ, drágán vásárolták meg a helyet, mit a nyilvános életben elfoglalnak, mert legtöbb esetben a hírkoszorúért a boldogságról kell a nőnek lemondani, s

ezért inkább megütközéssel mint szeretettel tekint reájuk a világ, mint eredeti utjától eltérő üstökösre.”[29] A lányok, főként a középosztálybeli lányok nevelésében a gyakorlati képzést tekintette elsődlegesnek, hogy akár önerejükből is képesek legyenek fenntartani magukat, ha azt élethelyzetük megkívánja. Trtyenszky nemcsak a konkrét problémára hívta föl a figyelmet, hanem általánosságban is rávilágított a nők helyzetének egyik legjellegzetesebb vonására, nevezetesen, hogy nem cselekvő részesei saját sorsuk alakításának, hanem elszenvedői. „Szerintem oly nevelést kell adni leányainknak, hogy ők szellemi kiképzettek által biztosíthassák jövőjüket, önerejükre támaszkodhatván sorsuk szálaít vezethessék. A nőnek helyzetében szomorú ama körülmény, hogy sorsában csak szenvedőlegesen szerepre van utalva, sorsa alakulásaira döntő befolyást nem gyakorolván, mint hullámhányt horgony nélküli sajka, a körülményektől vitetik.”[30]

1877-ben jelent meg Molnár Aladár tervezete a felsőbb leányiskolák céljáról és szervezeti felépítéséről, amely a képzés módjának leírásán keresztül a középosztálybeli nő hivatását is meghatározta. A református felsőbb leányiskolák ezt követően bizonyos hangsúlyeltolódással, kiegészítésekkel ugyanezt az elvet követték. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*-ban Ballagi Aladár ismertette Molnár tervezetét. „Mivel pedig a nő úgy áll a mai társadalomban, mint a férfi, természetes, hogy az új éra igényei aló nem képezhet egyedüli kivételt, s az ő hivatásuknak, s ezzel nevelés-rendszerüknek is módosulnia kell. Ezentúl tenniök kell sokat, mit eddig nem tettek, megszokni amitől eddig idegenkedtek, ... szóval osztozniok kell a haza s övéik sorsában... Általánosan el van ismervé, hogy a női egyéniség szellemi tulajdonai mind mérvöket, mind minőségöket illetőleg lényegesen elütök a férfiúi egyéniségtől; következöleg el kell fogadnunk, hogy a nők részére a férfiakétól különböző kiképzési módozat szükséges vagy legalább is célszerű... Mindenek előtt tehát az a teendőnk, hogy odaképezzük a nemzet nőtagjait értelmiségben s erkölcsi műveltségben, mely megfeleljen a férfiakénak, hogy ezáltal a két nem egymást jól megérthesse s méltányolhassa. munkafelosztás alapján, a nő első és legtermészetesebb munkaköréül, melyre minden nőt kell nevelni, a házi, a családi életet tartják... a családélet rendezésében s vezetésében, meg az anyai szeretet teendőiben, pótolhatatlan a nő. Egész lényük leginkább e munkakörnek van alkotva, s ennek is felelnek meg legjobban. ... De a nőnek minden olyan esetben, melyben tőle nem függő okokból e munkakört nem választhatja, nemcsak joga, hanem kötelessége más életpálya után látni. Ily esetben feladata, munkaerejét a társadalom hasznára értékesíteni, még akkor is, ha arra anyagi szükség nem kényszeríti” A felsőbb leányiskola felelhetett meg leginkább ezeknek a követelményeknek, mindamellott nem viselte magán a magánintézetek és zárdák hiányosságait, hibáit, amelyekről bő kritikát adott a szerző. „A magán intézetekben a családias élet csak némileg pótolható. Azáltal hogy az intézet tulajdonosnőjét mamának hívják, s egy csoport leányka az elsavanyodott kedélyű gouvernante fegyelme alatt él együtt, a családi élet nem kárpótolható, s annyival kevésbé mert mindenütt kirí, hogy az intézet üzlet, melynek végcélja a jövedelem fokozása. Míg a szülőkkel drága tandíjat fizettetnek, a városból a legolcsóbb taneröket szerzik meg órák adására nyomorult díjazásért. Reclamenak aztán néha egy pár neves írót vagy paedagotot szereznek, de a kik legkevesebbet lendítenek az intézet ügyén. Mindenben a külső látszatra helyezik a súlyt, s a növendék hibáit nem hogy kiirtanák, hanem inkább dédelgetik. Úgy látszik az egész képzés oda irányul, hogy a leányt a társaságban megjelenésre, vagy épen férjhezmenetelre szellemileg kistafirozzák, a miért is a külső ügyességekre s azon tulajdonok elsajátítására törekednek, melyekkel aránylag rövid idő alatt sokat lehet mutatni. ... Így fejlesztik a növendékekben a valódi képzettségre törekvés helyett a műveltség látszatával való tetszelgést és hiúságot. ... Jórészt a nevelés említett hibái, helyesebben bünei okozzák a mostani nőképzésnek egyik leggyakoribb és legnagyobb árnyoldalát: az alapos műveltség hiányát és a felületességet... A zárdák a leányokat családjuk köréből egészen kiveszik s a világtól mesterségesen elzárva nevelik, elannyira, hogy a legtöbb helyen még csak az ablakhoz sem szabad menniök. Emellott olyanok nevelik öket, kikre nézve a családélet idegenné vált, kik arról mint szerintök tökéletlenről egy tökéletesebb szent életért végképp lemondtak. A világról lemondott, a társas élettől el szigetelt apáca, angolszűz vagy nénike bizonyára legkevesbé képes növendékeit a társadalmi életre előkészíteni, s a világban öket fenyegetendő veszélyek ellenében megerősíteni.”[31]

A 70-es évek végén, a 80-as években több cikkben is számba vették azokat a pályákat, amelyekre a nők is alkalmasak lehetnek. „Megnevezhetünk némely munkakört, melyre a női egyéniség egyáltalában nem

alkalmas. Ilyenek... a katonáskodás, ... politikai szereplés, melynek izgalmi egészen kivetkőztetnék a nőt jelleméből, az ügyvédek, s jórészt a bírói pálya stb. Ellenben nagy sikerrel működhetnek ott, ahol, üdvös a cselekvőnek alanyisága, s általában ahol szenvedélytelen, csöndes foglalkozásról van szó, mint pl. a távirdai, postai, s bizonyos vasúti és kereskedelmi állomásokon, némely ipar körében, vagy a szeretetteljes bánásmódot igénylő gyermeknevelés és oktatásnál, még a gyógyításnál is. A művészeti ágak közül a színészetben már is egy fokon állnak a férfiakkal, kevésbé a zenében, még kevésbé előhaladtak a festészet és szobrászatban. Az irodalmi működéstől s a tudomány művelésétől nincs okunk a nőket visszatartani.”[32] „A nőknek ezután leendő rendszeres orvosi működését eléggé indokolja az a körülmény, hogy férfi orvos és beteg nő közt egész bizodalmas közeledés és meghitt közlékenység alig lehet, kölcsönös ingerlékenység nélkül ... úgy a közép- mint a felsőbb iskolázás körében, a nőknek saját nemükből kell tanerőket előállítani, s saját világukban kell új intézményeket teremteni... Aztán igaz marad másfelől az is, hogy a nő annak legjavát, amit tanulnia kell, mindig csak nőtől tanulhatja, – mert az elfogulatlan közlés és a tanulók kedélyére való természetszerű hatás, csak egynemű egyének közt található.”[33] A nőorvosok és tanítónők, különösen fontos szerepének felismerése vezetett oda, hogy 1895-ben megnyitották előttük a bölcsészeti, orvosi, gyógyszerészeti egyetemi fakultásokat.

Az előbb idézett cikkek a nőnevelés ügyében általánosan felmerülő kérdéseket tárgyalták, amelyek a társadalomban és az egyházi körökben egyaránt felmerültek. Voltak azonban a nőnevelés kérdésének olyan vonatkozásai, melyek kifejezetten csak a református leánynevelést érintették. Gyakorta ostromozták a református egyházat és közvéleményt a leánynevelés ügyében tanúsított közönyössége miatt; rendszeresen közöltek statisztikákat a nőnevelési intézményekről s ezekben a református iskolák csekély számát hangsúlyozták. Az 1900-as évek elején Miskolcon, Debrecenben, Szatmárnémetiben, Pápán működött ref. felsőbb leányiskola. A katolikus leányneveléssel való összehasonlításban állandóan jelen volt a félelem és aggodás a katolikusok túlsúlya miatt, és amiatt, hogy a református középosztály (lelkészek is és tanítók is) kénytelen volt katolikus iskolában taníttatni leányait. Ennek a rétegnek a számára a meglévő iskolák drágasága is komoly problémát jelentett, amit internátussal összekötött olcsó intézetek felállításával kívántak megoldani. A katolikus veszélyt nem csak az oktatásban elért túlsúlyukban látták, hanem – mint erről a későbbiekben lesz szó – a betegápolásban, nőegyesületeken keresztül a közéletben elért meghatározó szerepükben is. A cikkírók a református nőnevelés megerősödésében látták a református vallás védelmének, a református család újjászülésének lehetőségét, ugyanis mint olvashatjuk „a protestáns egyház ... mulasztásának természetes következménye az a gyászos tapasztalat, hogy családaink nagy részének protestáns öntudata és egyházas szelleme annyira meglazult, hogy nem ártallja leánygyermeküket katolikus intézetekben, minket szüntelen eretnekítő zárdákban, vallási türelmetlenséget szító, ferde életnézetet terjesztő apácák nevelésére bízni.”[34] „A katolikus egyház buzgósa a nőnevelés terén abból a felismert érdekből fakadt, hogy az egyház építése során a nők szerepe a vallásos nevelésben elengedhetetlen, a nőknél keresztül lehet a családok vallási életére a legnagyobb hatást gyakorolni. Tehát nemcsak a család nyer, ha felkarolják az ügyet, hanem az egyház is. A klérus egész erejével, áldozatkészségével a nőnevelés felkarolására és ez úton a nők lelkének megnyerésére igyekezik. Ez a törekvés szemünk láttára ölt egyre nagyobb arányokat, körülbelül 25 év óta. A klérus tudja azt, hogy a vallásosság leginkább a női nem oltára s ha a nők érzését, hitét és gondolkodását céljának megfelelően preperálta, akkor övé a jövő, a családban és társadalomban is övé a vezetés – nők által.”[35]

A református nőnevelésben fontos szerepet szántak a hazaszeretetre nevelésnek, amit református örökségként, református felelősségként értelmeztek. A katolikusokkal szembeni kritika egyik jellemző vonása volt hazaellenességük hangsúlyozása, nevezetesen, hogy kizárólag egyházuk érdekeit tartották szem előtt, a haza-, nemzetjobbítás nem volt lényeges számukra.

A katolikus iskolák egyik legfőbb vonzóereje a protestánsokra nézve is olcsóságukban volt. Ennek kapcsán, a református egyház szempontjából is lényeges szociális problémát érintették a szerzők, mint pl. Görömbei Péter *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*-ban megjelent írásában: „A konvikttal összekötött nőnevelékre

van mai napság a mi protestáns közönségünknek, a protestáns hitsorsos neveltető szüléknek szüksége. Nemcsak azért, mert az állami felsőbb leányiskolák és az apácák vezetése alatt lévő kath.[olikus] nőneveldek majd nem kivétel nélkül konviktussal vannak berendezve, s ez által van ott olcsóvá, könnyűvé téve a nőnevelés, s ez által édesgetik magukhoz még a prot.[estáns] szülőket is; hanem más, bár felekezeti, de magasabb szempont miatt is. ... A középnevesi és a honoratiorok osztálya ... a protestantizmus zászlóvivői, terjesztői, támaszai és – ahol tőlök telt – patrónusai... Ez az osztály ma a »létért való« harcban emészt fel erejének, tehetségeinek java részét. Sőt maholnap oda jut, ... hogy magának is támogatásra, menedékre lesz szüksége... s magával is tehetetlen lévén, nem lehet többé támasza az egyháznak s odáig jut, hogy a mindennap költségesebbé váló tanítási- és nevelési viszonyok között, segély nélkül, fiúgyermekait is alig vagy nem is lesz képes neveltetni; leánygyermekai neveltetésére pedig gondolnia sem lehet.”[36]

Az 1890-es évektől jellemző volt a nőneveléssel kapcsolatban a női hivatás állandó újraértékelése, ez egyrészt az egyetemi képzés, és a leánygimnázium-vita, másrészt a nők egyházi, vallásos életben betöltött szerepének felértékelése kapcsán jelentkezett, mely utóbbira a belmissziói teológia volt nagy hatással. Az idézett szerzők mindegyike arra helyezte a hangsúlyt, hogy a társadalmi igényeket nem lehet figyelmen kívül hagyni akkor sem, ha nehéz összeegyeztetni a református elvekkel. Ezért megkeresték azokat az érveket, amelyekkel az ellentmondásokat áthidalhatták.

1892-ben Vikár Béla az *Élet* c. újság szerkesztője és köre kidolgozott egy leánygimnázium-tervezetet. A leánygimnáziumnak kettős célja lett volna, egyrészt modern nőképzés nemzeti alapon, másrészt a nők felkészítése az egyetem filozófiai és orvosi fakultására. Ezzel kapcsolatban többen is kifejtették véleményüket, legfőképpen a gimnázium ellen. A nő eredendő hivatását látták veszélyeztetve a nők továbbképzése által, amely a szerzők véleménye szerint a család, a társadalom alapjának megrendülését idézte volna elő. „A teljes nő-emancipatio, a társadalom legelső alapját, a családi életet támadná meg... Az emancipált nő minden lehet, csak gyermekeinek nevelője nem; mindent tudhat, csak gyermekeit nevelni nem. ... Két úrnak szolgálni lehetetlen.”[37] Szóts Farkas a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztője pl. bár lapját a nőnevelés mindenkori barátjának tartotta, a leánygimnáziumok kérdéséről mintegy az egész „folyóirat nevében” így nyilatkozott: „A nőnevelés azon túlhajtott és félszeg alakjával, mely a leánygimnázium idétlen eszméjében felszínre került, sehogy sem tudunk megbarátkozni... A nevelés főelve az, hogy a fiukat és leányokat természetüknek, hivatásuknak, viszonyainknak megfelelő pályára, feladatra neveljük. A nő természetes hivatása pedig nem lehet más, mint az hogy hitves, családanya, honleány és művelt nő legyen, a leánygimnázium pedig kiragadja a nőt e hivatása köréből, midőn célul a legmagasabb fokú tudományos képzettséget, az egyetemi pályát tűzi ki.”[38]

Tóth Pál, mint a miskolci felsőbb leányiskola igazgatója a nőnevelés céljának a nő hagyományos hivatására való felkészítést tekintette. Érvelésében egy a korszakra jellemző, és a Millennium időszakában egyre elterjedtebb gondolatot találunk, nevezetesen a magyar géniusz ideáját. „Fejlődésünk minden tényezőjénél lehet a mívelt, nagy nemzeteket utánozni, sőt az ipar, kereskedelem meg is követelik; de az iskolai nevelésnél első a nemzeti szellem, a sokszor hangoztatott, de meg nem értett nemzeti genius... a magyar nemzet józansága, őszinte tiszta érzése, de kimondom lovagiassága is tiltakozik ily intézmény létrehozása ellen... A magyar nő sokkal nemesebb teremtése Istennek, hogysesem ellene vétkezzünk.”[39]

A cikkek sorában találunk egy-egy kivételt is. Szintén a *Sárospataki Lapok* hasábjain Mátrahegyi aláírással jelent meg egy írás, amelyben a szerző a leánygimnáziumok eszméje mellett foglalt állást. „A leánygimnázium eszméje mégsem lesz oly abszurdum gondolat, ... mint e lapok közönségének észjárását ismerem, magok az olvasók is sokan gondolják... magasabb műveltség és tudományosság, az emberiség szellemi előrehaladásában való tevékeny és áldásos részvétel nemhez van kötve. Nem hasonló-e ez a régi korok kasztrendszeréhez?”[40] A cikkíró a korabeli helyzet tarthatatlansága miatt a nőket is okolta, amiért elfogadták helyzetüket. „Annyival csudálatosabb – és ez az emberiségre nézve ez idő szerint nagyon szomorú

dolog , – hogy a nők, legnagyobb részben helyzetükkel elvileg, meg vannak elégedve. Egy nagymíveltetésű hölgytől hallottam azon elvet, hogy a nőnek sorsa az önmegtágadás. Ezzel körülbelől egész nemök nézetét fejezte ki.”[41] Ez a megjegyzés különösen azért érdekes, mert kevés utalást találunk arra nézve, hogy a nők maguk hogyan is gondolkoztak ezekről a kérdésekről.

Mátrahegyinél ismét találkozunk, de már igen markáns véleményként azzal a problémával, miszerint ha a nőt csak egyféle hivatásra készítik fel, elveszik tőle annak a lehetőségét, hogy az „ideálistól” eltérő élethelyzetekben is képes legyen önfenntartásáról gondoskodni. „Egy nő előtt tulajdonképpen nincs semmi biztos jövő. Mikor kikerül a leányiskolából, vajon tudhatja-e, hogy a társadalom mai felfogása szerinti hivatását teljesítheti-e? Elhívják-e őt e hivatás teljesítésére? Azok szerepére van kárhoztatva, kik a sült galambot várják, hogy majd a szájokba repül. S ha nem akad olyan, aki őt társul venné az élet harcai közé, az kesereghet egy vesztett életpálya felett anélkül, hogy segíthetne magán... S hány és hány olyan szerencsétlen nő van a világon, a ki középosztályú, de szegény szülőktől származott s magára maradván, nincsenek kezében a létfenntartás eszközei s aztán a nyomor, vagy a prostitúció áldozatává lesz!?! S a nő-emancipáció tiszteletre méltó ellenségei az emberiség életének ezen fekélyén se akarnak segíteni, egyszerűen azért, mert a nőt kellene szabadabbá tenni, az asszonyt, a kinek hivatása a főző kanalat forgatni, a cselédekkel veszedekdni, a gyerekeket tisztogatni s a férjeknek kellemes órákat szerezni? --Az Isten minden teremtményét úgy alkotta meg, hogy az önmagában is egész és képes legyen arra, hogy saját magáról s az ő létfenntartásáról gondoskodjék. Miért teremtette volna csak a nőt másképpen?”[42]

Az elkövetkező időszakban Mátrahegyi elvi fejtegetéseit a társadalmi igény is igazolta, az egyetemi felvételhez kötelező érettségi pedig elengedhetetlenné tette a leánygimnáziumokat. Mátrahegyi cikke után néhány évvel, 1898-ban a *Dunántúli Protestáns Lap* hasábjain már ezt olvashatjuk: „Ezen döntés [ti. az egyetem kapuinak megnyitása 1895-ben] után fölösleges volna hosszasan fejtegetni, hogy mindazok az ellenvetések, melyek a nők egyetemre bocsátása ellen élettani, lélektani s társadalmi szempontból felszoktak hozatni; nem bírnak oly súllyal, mint a minőt a középosztályhoz tartozó nők részére tisztességes kenyérnyújtás szükségessége a mérlegbe vet. Részünkről azok közé tartozunk, kik a nő valódi hivatását a családi körben, az anyaságban s a gyermekek nevelésében látják ugyan, de mindenütt ott, hol a nő ezen valódi hivatását nem képes elérni, megnyitandónak véljük számára azon pályákat, melyek folytatására a nőt természet szerint gyöngédebb szervezete képesíti. Miután a statisztika tanúsága, de saját tapasztalataink is mutatják, hogy különösen a középosztályú nők jelentékeny része számos okból, ... valódi női hivatását nem érheti el, lehetővé kell tenni ezek számára a tisztességes, a női önértetet is kielégítő kenyérpályára jutást.”[43]

1913-ban pedig már egy református leánygimnázium felállítása vált szükségessé, hiszen ugyanúgy, mint a felsőbb leányiskolák esetében a katolikus egyház megnyitotta a maga leánygimnáziumait és a református leányok számára az állami intézményeken kívül ismét csak ezek látogatása vált lehetővé: „a közvéleményt figyelmen kívül hagyni nem lehet. Ha mi nem állítunk fel ilyen iskolát, felállít más, és a szülők oda fogják vinni leányaikat.”[44] A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* ugyanebben az évben közölte Dr. Böszörményi Gézáé cikkét, aki a református nőnevelés céljaként már a képzés legalsótól legfelső fokig való megszervezését fogalmazta meg. „Olyan képzést kell nyújtanunk a nők részére, a milyent nyújtunk a férfiak részére... Nem akarom kétségbe vonni, hogy a női és férfi-lélek természetrajzában lehet némi eltérés, de ha a cél ugyanaz, a hozzávezető út is mért ne lehetne ugyanaz? Gimnáziumokat állítsunk fel leányaink részére,... Tisztában vagyunk vele, hogy veszedelmesebb a félig művelt, áltudású ember, mint az igazi mély tudományú. Ha ez így áll a férfiakra, így áll a nőkre is... A legalsóbb fokú iskolától a legfelsőbbig, az egyetemig igen sok a teendőnk. Kereskedelmi és ipari oktatásra módot kell nyújtanunk, a debreceni egyetemre a nőket is be kell engednünk... A társadalom most is megmutatta, mi kell neki; s mi hiába leszünk konzervatívok, a világ mégis haladni fog, a leányok mégis mennek egyetemre, ha mi nem is akarjuk. Az idő kerekét fel nem tarthatjuk, legfeljebb lemaradunk róla; ő tovább halad, mi tért vesztettünk.”[45]

A református leánynevelés sarkalatos pontjai közül a harmadik kérdés a tanítónőképzés volt. Mint már esett róla szó, az egyik legnőiesebb, s a nők számára legelfogadottabb pályának tekintették, ami abból fakadt, hogy a női érzelmvilágot, lelki habitust tartották legideálisabbnak a gyermeknevelés számára. A korszak első felében csak kis gyerekek tanításáról volt szó, a nagyobb korosztálynál később is csak a leányok tanítását bízták a nőkre. „megcáfolhatatlanul igazolja a tanítónők létjogosultságát a velük született természeti ösztön, a gyermekekhez való szelídebb, szeretetteljesebb, szorosabb vonzalmuk, s azok hajlamaihoz alkalmazkodni tudóbb, gyöngéd érzelmekben gazdagabb kedélyviláguk is.”^[46] Ebben a kérdésben is felmerült a katolikusok térnyerése, és a reformátusok elmaradása. „Az ev. ref. tanítónő növendékek egy része róm. kath. másrésze állami tanítónőképzésben képeztetik; de protestáns szellemű nevelést és irányzatot e növendékek sem egyik, sem másik intézetben nem nyernek; sőt a róm. kath. intézetekben a protestantismus szellemében merőben ellenkező irányt sajátítanak el.”^[47]

Az 1900-as évek elején többek között egyrészt az alacsony fizetés miatt fellépő református tanítóhiány gondján a tanítónők alkalmazásával kívántak segíteni. Az egyházközségek, presbitériumok előítélete miatt azonban nehéz volt a tanítónők elhelyezkedése a ref. népiskolákban. „Nem nyer évenként több tanítónő oklevelet, mint tanító, csak a tanítónők nem tudnak alkalmazásban jutni. És miért? mert idegenkednek tőlök legelső sorban a ref. iskolafenntartó egyházak”^[48] 1911-ben továbbra is ezzel a nehézséggel kerültek szembe a végzett tanítónők. „A falusi presbitérium, mint általában minden falusi magyar konzervatív. Nehezen megy bele az újításokba. Őket fitanító oktatta, azzal küzdöttek és küszködtek, ebbe beleszoktak, tehát a tanítónőktől idegenkednek. Úgy vélik a falusi társadalmi élet veszítene. Hiányos lenne a lakzi, a disznótor, névnap stb. Azt meg pláne el sem hiszik, hogy egy tanítónő úgy tudjon tanítani, mint egy férfitanító. ... Városban is sűrűn találkozunk tanítónőellenes irányzattal. Oka ott is a tanítani tudás iránti bizalmatlanság, egyik-másik szerencsétlen tanítónő nagyságának túlzása a viselkedésben, érintkezésben s néha a kötelességérzet hiánya.”^[49]

A másik problémát a női és férfi munkavállalók közötti feszültség jelentette, a tanítónők „túltermelése” miatt többen úgy gondolták, hogy a férfiak elől veszik el a helyet. A szakmaiság kérdése is napirendre került, mert amint írják: „Hány családban tartják még most is tisztességtelennek az üzleti, az ipari vagy a házi foglalkozást s csak az ún. »felsőbb pályák« képeznek kivételt! ... Hogy vajon a leányok a felsőbb pályákra mutatnak-e elég képességet, ez a pályaválasztásnál közömbös és mivel az orvosi és a művészi pálya még kevés kilátást nyújt majdnem kivétel nélkül a tanítónői pályára tolulnak.”^[50]

Nő és vallás, nő és egyház

A nő vallási életben betöltött elsődleges szerepének azt tartották, hogy mint édesanya a gyermekébe oltsa a vallásos érzelmeket. Ezért a református leányiskolák pedagógiai célkitűzéseinek lényeges eleme volt a vallás-erkölcsi nevelés. A családon belüli vallás-erkölcsi szerepe mellett a nő másik tevékenységi körét a jótékonyág gyakorlásában, és a cura pastoralisban határozták meg. „Különösen jellemző a nők vallásosságában az a vonás, hogy meggyőződéseket nagy sikerrel tudják terjeszteni. Köztudomású tény, hogy a nők vallás-erkölcsi hatása a férfiakra, a férjekre, a gyermekekre sokkal nagyobb és sokkal intenzívebb, mint megfordítva... Az apostolkodást, térítést, sőt a »cura pastoralist«-t is az erős vallásos meggyőződésű nők nagyon sikeresen tudják gyakorolni.”^[51] A cikkírók egy része a ref. egyház megtartó erejének tekintették a nőket. A katolikus egyház és az elvilágiasodás veszélyétől tartók és a terjedő belmissziós irányzat képviselői nagy jelentőséget tulajdonítottak a nők egyházi életben betöltött szerepének. Egyre elterjedtebb lett az a hang, mely szerint „el kell már egyszer vetnünk magunktól azt a veszedelmes előítéletet, hogy a hitélet fölébresztése és erősítése, a lelkeknek az Istenhez való vezetése csupán a papok dolga ... százezen és százezen járnak Isten nélkül, a bűn útjain. S tudnunk kell azt is, hogy e százezrek felerészben nők és hogy a nők szívéhez

hozzáférkőzni, nekik lelki segítséget és erősítést nyújtani a nők vannak hivatva.”^[52] „Azokkal a munkásokkal, kikkel eddig dolgoztunk, aligha fogunk sikert elérni; be kell vonni munkássági körünkbe azokat is, kik eddig a gyülekezetben hallgattak: a nőket is, – hogy a mit a férfiak hideg ésszel kigondolnak, a nők meleg szívökkel megvalósítsák.”^[53]

A nők egyházi munkában való aktív részvételében a nőegyletek megalakulása jelentette az első hatékony lépést. Az 1880-as években a nők egyházi munkáját elsősorban jótékonyág gyakorlásában látták. A nőegyletek segítették a papot a szegények, árvák, gondozásában, vagy teljesen átvették tőle ezt a feladatot. „A munka rábízható a női kezekre, mint amelyek az ilyen dolgot sokkal nagyobb ügyességgel tudják megcsinálni. A nő születve van erre; ők kéregetnek, kapacitálnak, reklámot ütnek síppal, dobbal, nádihegedűvel.”^[54] A könyörület erénye, – amely a nőket jobban jellemzi, mint a férfiakat – tette a nőket erre a feladatra alkalmassá. Az 1900-ban megalakult Sárospataki Nőegyletet a szegények segítése mellett, a katolikus ultramontanizmus elleni védelemre is felhívta a harcias stílusú cikkíró. „Köztudomású dolog az, hogy a mi halálos ellenségünk, az ultramontanizmus férfi- és nő-társulatokat létesít mindenfele. Köztudomású dolog, hogy a legényegyletek, nem más célból alakítatnak a hecc káplánok által, mint, hogy támadást intézzenek a nem r. kath. egyének ellen. Köztudomású dolog, hogy a rózsza-füzér, az olvasó-, a szent asszonyok féle egyesületek nem egyébert létesülnek, mint kizárólag azért, hogy mint szervezett testület a hitben gyengéket elejtsék s szaporítsák velök a setétség országának tagjait. – Az is köztudomású, hogy a modern reversalis hajszában az ultramontanizmus épen a nők által éri el a legnagyobb sikert! A prot. nőegyletek ... hivatása egyik legnemesebb részének tartozik tekinteni azt, hogy a protestantizmus oltalmát vegye munkálatban, minden egyes tagja úgy tekintvén magát, mint őrállót, a veszélyeztetett pontokon! Ne mondja azt senki, hogy nem a nő hivatása a harc s a védelem! Ha féltő gonddal őrködik a nő bölcső felett, féltő gonddal tartozik őrködni vallása felett is, a melyet anyai tejével csepegtet gyermekébe!”^[55]

A nők „őrálló” szerepét hangsúlyozta Vargha Gyuláné is a Lorántffy Zsuzsánna Egyesület lapjának, az Olajágnak megjelenésekor, ami a nők evangelizálását jelentette nők által, amint azt az újság céljául is megjelölte. „A Lorántffy Zsuzsánna-egyesület szólni akar, hirdetni az istennek hatalmas és csudálatos dolgait; hirdetni nők által nőknek”, az Olajág „oly hitébresztő, nevelő és erősítő közlemények, melyek megtalálják az utat sok oly nő szívéhez is, a kinek belső hitélete még nagyon kezdetleges, ingadozó, aki a biblia olvasásától visszariad, de a ki talán szívesen a kezébe venne valamely határozott evangéliumi szellemben, de könnyebb nyelven írt kis elbeszélést, vallásos elmélkedést.”^[56] (A lapról szóló ismertetőt mindegyik folyóiratban olvashatjuk.) A cikkben már látható az a változás, amely – többek között a belmisszió hatására – a nők térnyerését eredményezte az egyházi munkában. Öntudatos hang, saját folyóirat, publikációk az eddig szinte csak a férfiak véleményét közlő lapokban jellemezték a folyamatot. A szerteágazó női munka eredményeként, kórház, árvaház, cselédotthon stb. épült. Ez utóbbi már a nővédelem területét is érintette, ugyanis társadalmi és egyházi feladataik közé tartozott a prostitúció, leánykereskedelem elleni védelem. „Addig, amíg – a cselédközvetítésnek hatósági vagy egyesületi kezelésbe vétele mellett – nyugati mintára cselédotthonokat nem állítunk, nőotthonokat nem szervezünk, a nyílt vagy a titkos prostitúciónak, a nemzeti becsületünket annyira égető leánykereskedelemnek a korlátozásáról alig lehet szó! ... A szégyenletes arányokat öltő nemzeti bűnök az egyházunkhoz tartozó leányokból talán az országos százalékánál is nagyobb számban szedik áldozataikat, már csak azért is, mert a legszebb típusú magyar nők nagyobbára az ő soraikban találhatóak... A Lorántffy Zsuzsánna-Egyesület külön »Cselédvédő-Osztály« szervezett, mely arra lenne hivatott, hogy cselédotthonokat és magányos hivatalnoknők, neveléssel és tanítással foglalkozó nők részére nőotthonokat állítson és azok belső életét vallásos alapon szervezze.”^[57]

A diakonissza intézmény jelentette a női hivatások közül azt a pályát, melynek során a nő teljesen egyházának szentelhette magát, az egyház szeretetintézményeiben dolgozhatott, s emellett eltarthatta magát. „Annyi céltalannak látszó női élet eseng életcél és élettartalom után öntudatlanul; fedezzük fel számukra a tanító, betegápoló-, népgondozó-, gyülekezetépítő diakoniát. Meg vagyunk győződve, hogy ezt a mi nemzetünket és

egyházunkat regenerálni csak egy mély hitű papság, tanítóság és tanárság oldalán karöltve dolgozó női diakónia tudja és fogja megtartani, oly főleg női nemzedék nevelése által, mely a mai önző, léha ledér női típussal szemben harcba viszi és győzelemhez segíti a honleányi, családi, anyai, Krisztusi feladataiba önfeláldozóan beletemetkező magyar kálvinista női típust, amely egyedül lehet sikeres megmentője férfi ifjúságunknak s általa nemzetünknek is”[58] A diakonisszában megteremtődött a családon kívül élő református nő típusa, aki főleg a betegápolásban és a többi szeretetintézményben töltötte be magasztos hivatását. Azokon a területeken tehát, ahol katolikus apácák is működtek, így a diakonisszáktól elvárták egyházuk és vallásuk védelmező szerepét. „Hány protestánst hódítottak már el, hány katolikust térítették vissza az Istenhez, s erősítették meg az apácák. [Ti. a kórházakban.]”[59]

Még egy, az egyházi életben fontos szerepet játszó „nőalakról” kell szólnunk, a papnéról. Ő, aki elsősorban férje, a lelkész munkáját segítette, olyan háttérrel teremtve, melyben férje teljes odaadással végezhetette hivatását, ezenkívül életével példát adhatott a gyülekezet nőtagjai számára. A cura pastoralis munkájából szintén tevékenyen vette ki részét. „Hiszen vannak s ép a női életkörben olyan dolgok, a melyeket a papnak nem s csak a papnénak mondhat el az asszony”[60] A nőegyletek megszervezésében, működtetésében is komoly szerep várt rá, a belmissziós mozgalomban pedig az evangelizációban tekintették fontos munkatársnak. „Jézus Krisztus hívei vagyunk, maradunk, az egy Isten, a mi szerető Atyánk szolgálatában. Ezt kell hirdetnünk minden alkalmas és alkalmatlan időben; ezt tegyük mint nemzeti papság; ezt tegye különösen az, a ki erre hivatalos... vezesse az élő kútfőhöz a reábizottakat, építse Isten országát... S mindebben ki lehet, ki legyen leghatalmasabb segítőtársa? Maga a hitves és élettárs! Minden papnénak diakonisszának kell lennie, ki szíves-örömet szegődik a belmisszió szolgálatába.”[61]

Eddig az egyházi életnek azon területein nyertek egyre nagyobb teret a nők, amelyről úgy tartották, hogy „a női nem természetének és hivatásának megfelelő lehet”[62] A nőket sem lelkészi, sem presbiteri szolgálatra nem alkalmazták, és eltoltták, ha egy-egy helyen kántori teendőket végzett. Pál apostolra hivatkoztak, aki az asszonyoknak nem engedte, hogy a gyülekezetben szóljanak. Az 1910-es évek második felében ebben az irányban is megindult a változás. Napirendre került a kántortanítók és nőteológusok kérdése. 1916-ban örömmel üdvözölték a belső-somogyi egyházmegyében hozott határozatot, miszerint kántortanítói állásra nőt is lehet választani. A cikkíró, Darab Lajos kántortanító a feminizmus egyik vívmányának tartotta a határozatot és úgy látta: „nincs már messze az az idő, mikor a feminizmus célt ér és a nő sürgetés, gyűlésezés, agitálás nélkül is meg fogja majd kapni az őt megillető jogokat nem csak a világi, de egyházi téren is! Ha a nő lehet kántortanító, lehet, sőt hivatalából kifolyólag presbiter is, s mint presbiter, határozathozó joga is megvan az egyház bel- és küléletében, ami vallási életünk fejlesztésre nézve csak előnyös, de hátrányos semmi körülmények között nem lehet! Hiszen a nő már magába véve a vallásos érzemény szimbóluma.”[63]

A nőteológusokról főleg a külföldi példák nyomán a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain írtak. 1918-ban két pesti teológus hallgatónő, Novák Olga és Katona Viktória szólt hozzá a kérdéshez és fogalmazta meg céljaikat: „Ismerjük az áramlatokat, amelyek a mi egyházunk híveinek lelkét is állandó ostromban tartják. Míg egyrészt védelemre kell felkészülnünk, másrészt bensőleg kell építenünk. Úgy érezzük, hogy ez alól a szent kötelesség alól nő voltunk egyáltalán nem ment fel bennünket... Azért kopogtattunk a teológia kapuján, hogy megszerezzük a »lelki fegyverzetet«. ... Nem a liturgiális szolgálat lebeg szemünk előtt. Sőt őszinte szívből kívánjuk, imádkozunk érte, hogy adjon az úr mindig elég lelkes, buzgó férfit, akik az egyházi szolgálatnak ezt a részét ellátják. Itt nagyon is tekintetbe kell vennünk népünk konzervativizmusát, sőt ápolnunk kell ezt... Mi, majd mint lelkipásztorok, a tanításban és gyógyításban látjuk hivatásunkat.”[64]

Feminizmus

Miután áttekintettem a lap állásfoglalását a különböző női szerepekkel kapcsolatban, mely nézetek a mérsékelt emancipációs törekvésekkel hozhatók kapcsolatba, rátérek a nőmozgalom radikális irányáról, a feminizmusról megjelent néhány értékelő cikk ismertetésére. 1907-ben a *Debreczeni Protestáns Lap* közölt egy írást, melynek szerzője a feminizmust alapvetően elfogadta abban az értelemben, hogy ha a nőnek nincs módja eredeti, természetes rendeltetésének megfelelni, nevelés, tanítás, gyógyítás, ápolás és még néhány pálya közül válasszon. „Ha azonban a nő magasabb becsvágytól vagy hiuságtól indítatva, magasabb bölcséleti vagy jogi tanszakokra vágyik, hogy magát képezze: ezt én már a feminizmus túltengésének tartom... Hát én elhiszem, hogy vannak és lehetnek mindig oly nők, kik a felsőbb tanfolyamokon is megállanak helyökön, de ha onnan magasabb hivatalra kiképezve, mint ügyvédek, bírók, diplomaták lépnének hivatalba, menten elvesztenék nőiségüket, ami legfőbb ékességek, mert ott a női erényeket a gyöngédséget és jótékonytságot nem tudnák gyakorolni.”^[65] A társadalmi kérdések megoldásában viszont meg kell adni nekik a jogot, mert „az annyira óhajtott világbéke is létesülhet és ha ez győzni fog, ebben a győzelemben bizonyára legnagyobb részök és örömük lesz ... a nőknek és anyáknak, kik joggal fognak tiltakozni a háború ellen s nem engedni, hogy az általok felnevelt fiaikat véres csatákba, mintegy mészárszékre hurcolják.”^[66] A háborúk megszüntetését a *Sárospataki Református Lapok* cikkírója is olyan parlamenttől várta, amelyik felerészben nőkből áll. A nők szavazati jogától ezentúl a férfiak alkotta civilizáció sebeinek begyógyítását lehet várni, „a női munka és kereset szervezése, az anyaság védelme, a leánykereskedelem betiltása, az alkoholizmus korlátozása, s megakadályozása annak, hogy a férfiak heti keresményöket a korcsmában dorbézolják el, míg családjuk éheznek”,^[67] mind olyan feladat, aminek megoldása a nőkre vár. „Nyíltan ki lehet mondanunk a vádat, hogy az eddigi parlamentek a család ügyével s mindazokkal a ... problémákkal, amelyek a családi élet szilárd fennállására, nyugodt virágzására oly végtelen fontosságú, – nem sokat törődtek. Pedig mindnyájan tudjuk, hogy a tiszta családi élet az erkölcsiség alapja, az államok és nemzetek fennállásának legszilárdabb fundamentuma.”^[68] Elérkeztünk újra az alapvető női hivatáshoz, a család és azon keresztül a nemzet fenntartásához, amit az 1910-es évek közepén már néhányan úgy is el tudtak képzelni, hogy a politikában való aktív részvétellel gyakorolják a nők. „A női lélek éppoly magas értékű, mint a férfiúi lélek; e mozgalom ujjmutatásul szolgál az egyháznak arra, hogy a nők nevelésével, gondozásával behatóbban foglalkozzék, hogy ezentúl azokat is Isten országa minél öntudatosabb tagjaivá fölemelni, azok lelkét minél teljesebb mértékben kifejteni igyekezzenek. A női lélek nemessége, önzetlen tiszta szeretete, fennkölt idealizmusa – ha gondos ápolásra, teljes kifejllesztésre talál – mind a társadalmi, mind az egyházi életben csak gazdag, az eddiginél gazdagabb gyümölcsöt terem”^[69] E néhány sort önmagában olvasva, bármelyik a nőnevelés fontosságát taglaló cikk tartalmazhatná, ugyanis az érvrendszer, retorika ugyanaz, csak a női hivatás tartalma és felelőssége tágult ki. A *Debreczeni Protestáns Lap* 1914-es évfolyamában a *Nő* c. feminista folyóirat cikkeit ajánlotta olvasóinak, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* pedig 1913-ban közölte Sebestyén Jenő cikkét, melyben a feminista világgyűlésen szerzett benyomásairól írt. Sebestyén az ortodox kálvinista teológia legnagyobb magyarországi képviselője, *A református nő lelkivilága* c. átfogó, teoretikus mű szerzője a feminista mozgalmat a leghatalmasabb társadalmi mozgalom egyikének tartotta, amely „ha diadalra jut, kihatásában kiszámíthatatlan jelentőségű lesz a társadalom jövő átalakulása szempontjából is. És ha a napilapok némelyike meg is engedheti magának azt az olcsó népszerűséget, hogy fölényes gúnnyal tárgyalja az asszonyok mozgalmát, nekünk, mint egyházi lapnak, megfelelő komolysággal kell róla tudomást szereznünk s annak jelentőségét értékelnünk.”^[70] „A nőknek a férfiakkal való mechanikus egyenlősítése csak utópia. ... Az egyházi szempont ebben a tekintetben röviden az, hogy valamint a természeti világrendben és az erkölcsi világrendben bizonyos örökkévaló rendelkezések és törvények vannak, melyek szigorúan megszabják minden életnek létezési formáját, törvényét, úgy a teremtés legmagasabb fokú megnyilvánulásánál, az embernél is, a hogy a régi teológusok mondták, örökkévaló ordinanciák, tehát rendelkezések tették különbözővé a férfit és a nőt. S ez a különbség nemcsak külsőleges, testi, tehát fiziológiai s biológiai, hanem ezek fölött s ezek mellett sokkal inkább pszichikai... épen az által visszük előre az emberiség fejlődését, ha minél inkább elősegítjük azt, hogy a nőben a női-lélek, a férfiban a férfi-lélek a maga teljes gazdagságában kifejlődjék. S a mennyiben a modern nőmozgalom a nő örökkévaló nőiességének megőrzése mellett a nő öntudatosá, szabaddá tételére törekszik, szóval arra, hogy az isteni gondviselés által a

női lélek titokzatos világába rejtett erők minél gazdagabb virágzásban jöjjenek napvilágra, ennyiben a legteljesebb mértékben megérdemli az egész nőmozgalom tiszteletünket, becsülésünket és rokonszenvünket... Ha pedig helytelen úton halad ma a feminizmus és hamis ideálokat állít fel magának, akkor meg tízszeres, százszoros kötelessége az egyháznak fölemelni tiltakozó szavát s igazi kálvinista politikával aktív részt venni a női lélek felemelésének magasztos munkájában”^[71] Egy másik cikkében az általános választójog mellett foglalt állást, ugyanis, mint írja: „Erkölcsei szempontból pedig nemhogy nem fog veszni a nő azáltal, ha a nemzetét érdeklő nagy problémákkal komolyabban foglalkozik, sőt ezer dologban új utat fog vágni, egy sereg férfi-igazságtalanságot meg fog szüntetni s mindenképp szolgálni fogja a nemes, önzetlen, tiszta szeretet és fennkölt idealizmus ügyét, a melyre a nőket szívök gazdagsága, minden szép és nemes iránt való spontán lelkesedésük egyenesen predesztinálja”^[72] Sebestyén Jenő éles kritikával szólt az egyházi személyiségekről, ugyanis a feministák kongresszusán egy-két kivételtől eltekintve nem látta az egyház képviselőit, amit azért nehezményezett mert véleménye szerint a 19. század ideáljait a 20. században nem lehet megvalósítani, a társadalmi igényeket nem lehet szem elől téveszteni, ezért nem elfogadható, hogy a lelkészek, tanárok, egyházi tisztségviselők homokba dugják a fejüket és nem tájékozódnak kellően ezekről a fontos társadalmi eseményekről.

Összegzés

A kiválasztott néhány református folyóiratok írásai bizonyítják, hogy a vizsgált korszakban a nők kérdés megítélése nagy változásokon ment át. A polgárosodás során a nők tevékenységi köre egyre bővült, egyre több társadalmi szerepet sajátítottak el. A társadalmi életben, és ezzel párhuzamosan az egyházi életben egyre több lehetőség nyílt számukra, amelyek segítségével bebizonyíthatták a feljuk irányuló előítéletek alaptalanságát. A 18. századtól jellemzője volt a nőemancipációs törekvéseknek, hogy a legtöbb esetben férfiak vetették föl az újabb és újabb problémákat, kezdeményezték azok megoldását. Ez az egyházon belül sem történt másként, hiszen a sajtó, a döntés joga a férfiak kezében volt, ezért a nőemancipáció törekvéseit is ők képviselték elsősorban. Ezért tartom fontosnak, hogy a különböző társadalmi csoportok meghatározó véleményformáló alakjainak véleményét megismerjük, és árnyaltabb képet kaphassunk a magyarországi nőemancipációs mozgalom folyamatáról.

---

[1] A „nőképző-egylet” kérvénye. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (továbbiakban: *PEIL*), 1869. június 27. 815. p.

[2] Czinke István: Levél egy anyához – Könyvismertetés. In: *PEIL*, 1881. április 24. 542. p.

[3] Hörk József: A nőről és a hármaskövéről – töredék. In: *PEIL*, 1886. márc. 7. 302. p.

[4] Bónis István: Leányaimnak. Konfirmaciojuk alkalmából. In: *Protestáns Közlöny*, 1887. május 26.

[5] Józsa Zsigmond: Az első emberek IV. In: *Protestáns Közlöny*, 1889. július 11. 257. p.

[6] Uo. 257-258. p.

[7] Farkas József: Lorántffy Zsuzsánna. In: *PEIL*, 1894. december 20. 807. p.

egyhaztorteneti_szemle_2001_02_003-034.htm

[8] Uo. 808. p.

[9] Gulyás István: Leánynevelésünk és a felsőbb leányiskolák II. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1896. február 15. 82. p.

[10] Gulyás István: Leánynevelésünk és a felsőbb leányiskolák I. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1896. február 8. 69. p.

[11] Gencsy Albert – Görömbei Péter – Mikecz János – Bartók Jenő: Felhívás (nyíregyházi leányinternátus). In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1899. december 2. 688. p.

[12] Ünnepi beszéd, a dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai felsőbb leányiskolája felavatása alkalmával. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1901. szeptember 15. 624. p.

[13] Jancsó Lajos: Az otthon s annak lelke: a nő. In: *Református Szemle*, 1910. július 29. 486. p.

[14] Elek Pálné: A magyar nő hivatása az iparpártolás terén. In: *Református Szemle*, 1910. február 18. 175. p.

[15] Uo. 177. p.

[16] Gaál Mózes: A magyar nő munkája. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1915. 133. p.

[17] Kovács Albert: A nő szerepe a vallásos életben, tekintettel egyházunkra. In: *Erdélyi Protestáns Lap*, 1900. január 25., február 1., február 8. p.

[18] Kötse István: Lorántfy Zsuzsánna. In: *Sárospataki Lapok*, 1901. március 11. p.

[19] Rácz Lajos: Báró Vay Miklós édes anyja. In: *Sárospataki Lapok*, 1894. június 25. 582. p.

[20] Gerő András: Magyar polgárosodás. Bp., 1993. 379. p.

[21] Tisza Kálmánné emlékezete. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1914. április 25. 267. p.

[22] Némethy Károly: Tisza Kálmánné emlékezete. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1914. május 9. 289-290. p.

[23] Müller Ildikó: Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában. In: *Sic Itur ad Astra*, 2000. 3. sz. 131-205. p. (továbbiakban: Müller, 2000.) 132. p.

[24] Felhasznált irodalom: Müller, 2000.; Kornis Gyula: A régi magyar nőmozgalom és leánynevelés. In: *Budapesti Szemle*, 1927. 57-94. p.; Nagyné Szegvári Katalin: A nők művelődési jogáért folytatott harc hazánkban (1777-1918). Bp., 1969.; Orosz Lajos: A magyar nőnevelés úttörői. Bp., 1962.; Schwartz Etel: Nőnevelés és oktatás a XIX. században Magyarországon. Debrecen, 1938.

[25] Terv és fölhevítés egy magyar nőnevelőintézet képező intézet felállítására. In: *PEIL*, 1844. május 11. 454. p.

[26] Dóczy Gedeon: A tiszáninneni helv. hitv. egyh.-kerület Miskolcon székelő főleánynevelőintézet alapvonalaiiban rövid ismertetése. In: *PEIL*, 1859. december 13. 1313. p.

[27] Dóczy Gedeon: Felszólamlás a magasb nőiskolák ügyében. In: *PEIL*, 1861. szeptember 1. 1139. p.

- [28] Özvegy Walkó Károlynének a debreceni nagytiszteletű ref. egyháztanács alatt álló felsőbb leányiskolája. In: *PEIL*, 1864. október 2. 1306. p.; Nőnevelői vizsgálat. In: *PEIL*, 1865. március 12. 348. p.
- [29] Trsztzenszky Gyula: Nőnevelés. In: *PEIL*, 1868. november 8. 1445. p.
- [30] Uo. 1447. p.
- [31] Ballagi Aladár: Nőképzésünk és Molnár Aladár. In: *PEIL*, 1877. január 21. 82-83., 1877. január 28. 107-108. p.
- [32] Uo. 109. p.
- [33] Felméri Lajos: A nők felsőbb iskolázása. In: *PEIL*, 1878. január 6. 11-12. p.
- [34] Szóts Farkas: Mozgalom a protestáns nőnevelés ügyében. In: *PEIL*, 1888. október 7. 1282. p.
- [35] Czinke István: A protestáns leánynevelés kérdéséhez. In: *Sárospataki Lapok*, 1896. december 26.
- [36] Görömbei Péter: Nőnevelés és a tiszáninneni egyházkerületi nőnevelő intézet fejlesztése. In: *PEIL*, 1889. november 17. 1461-1461. p.
- [37] Péter Mihály: A leánygimnázium és nőnevelés kérdéséhez. In: *Sárospataki Lapok*, 1893. január 16. 54. p.
- [38] Szóts Farkas: Leánygimnázium Budapesten. In: *PEIL*, 1892. augusztus 4. 516. p.
- [39] Uo. 757. p.
- [40] Mátrahegyi: A leánygimnázium kérdéséhez. In: *Sárospataki Lapok*, 1892. augusztus 15. 718. p.
- [41] Uo. 719. p.
- [42] Uo. 719-720. p.
- [43] Antal Géza: Nőképzésünk kérdéséhez. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1898. augusztus 28.
- [44] A leánygimnázium. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1913. augusztus 16. 513. p.
- [45] Böszörményi Gézáné, Kerestély Irma: Református nőnevelés. In: *PEIL*, 1913. január 13. 36-37. p.
- [46] Beregszászy István: A tanítónők alkalmaztatása s gyakorlati értéke. In: *Sárospataki Lapok*, 1893. április 3. 290. p.
- [47] Ritoók Zsigmond javaslata a nagyvárad ref. Tanítónőképző ügyében. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1899. november 25. 670. p.
- [48] Vasady Lajos: Tanítónőink jövője. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1908. augusztus 1. 484. p.
- [49] Sz.K.: A tanítónői oklevelek értéke. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1911. szeptember 23.
- [50] Sáfrány Lajos: A nő pedagógiai hivatottsága és a tanítónő kérdés. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1905. szeptember 16. 582. p.

egyhaztorteneti_szemle_2001_02_003-034.htm

- [51] Szóts Farkas: Nők az eklézsiában. In: *PEIL*, 1893. november 16. 724. p.
- [52] Vargha Gyuláné: Fölvívás a magyar nőkhöz. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1904. már. 12. 173. p.
- [53] A pápai ev. ref. nőegylet közgyűlése In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1897. május 30. 345. p.
- [54] Bitay Béla: Protestáns Nőegyletek. In: *Protestáns Közlöny*, 1889. április 18. 141. p.
- [55] Cz.: Gondolatok egy protestáns nő-egylet alakulásakor. In: *Sárospataki Lapok*, 1900. január 22. 59. p.
- [56] Vargha Gyuláné: Protestáns nők lapja. In: *PEIL*, 1901. február 17. 212. p.
- [57] Kováts István: Cseléd-és nőotthonok. In: *PEIL*, 1911. február 19. 120. p.
- [58] Nagy Károly: Nőnevelés – nőnevelő. In: *Református Szemle*, 1916. augusztus 15. 487. p.
- [59] Kovács Áron: A diaconissa kérdéshez. In: *Erdélyi Protestáns Lap*, 1902. november 6. 535. p.
- [60] Egy papleány: Nők a cura pastoralis terén. In: *Erdélyi Protestáns Lap*, 1906. május 10.
- [61] Haendel Vilmos: Az evangéliumi nőegyesületekről. In: *PEIL*, 1903. október 11. 649. p.
- [62] Szóts Farkas: Nők az eklézsiában. In: *PEIL*, 1893. november 16. 723. p.
- [63] Darab Lajos: A nő, mint kántor. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1916. 221. p.
- [64] Novák Olga – Katona Viktória: A nőtheológusok kérdéséhez: a nőtheológusok. In: *PEIL*, 1918. augusztus 4. 250. p.
- [65] Segesváry József: A „feminizmus”. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1907. január 19. 35. p.
- [66] Uo. 35. p.
- [67] A feminista kongresszus után. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1913. július 6. 235. p.
- [68] Uo. 235. p.
- [69] Uo. 236. p.
- [70] Sebestyén Jenő: Feminista világgyűlés. In: *PEIL*, 1913. június 22. 389. p.
- [71] Uo. 390. p.
- [72] Sebestyén Jenő: Feministák között. In: *PEIL*, 1913. június 29. 411. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

2.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMI

Csepregi Zoltán: A reformáció kezdetei Brandenburgi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban, 1520-1530

Hazai egyháztörténészeink nagy kedvence, Brandenburgi György őrgróf, II. Ulászló király unokaöccse, II. Lajos gyermekkirály gyámja, a brandenburgi választófejedelem és a búcsúüzletbe keveredett Albrecht mainzi érsek unokatestvére (1484-1543) 20 évig élt Magyarországon. Uralkodó nagybátyja kezére játszotta a kor legnagyobb örökségét, a Hunyady-Frangepán vagyont, e módon honosságot és főispáni széket, ám ezzel együtt irigyeket és ellenségeket is szerzett neki. György kezdettől fogva arra törekedett, hogy magyarországi jószágait csere vagy adásvétel útján sziléziai birtokokra változtassa, megvalósítva ezzel családjá régi álmát, az Odera völgyében való terjeszkedést, ezen igyekezetét Nándorfehérvár eleste (1521) és a török fenyegetés még inkább ösztökélte. Amikor 1525-ben budai rezidenciájáról végleg Felső-Sziléziába, a jägerndorfi hercegségbe költözött, Gyula és Vajdahunyad kivételével már mindenén sikerült túladnia. Noha továbbra is e két uradalomból folyt be jövedelmének jelentős része, mintegy évi tízezer arany,[1] többé ott nem fordult meg, míg végül 1530-ban és 1532-ben Szapolyai János csapatai elfoglalták őket tőle.

György őrgróf 1522-ben már bizonyíthatóan a lutheri reformáció híve volt, s 1523-tól kezdve állt levelezésben a wittenbergi reformátorral, jóllehet a titkos találkozásokról szóló történet legendának tekinthető. Levéltári források dokumentálják, milyen fontos szerepet játszott Brandenburgi György abban, hogy a reformatori mozgalom megerősödött Boroszlóban és Szilézia nagy részén. A budai és a bányavárosi reformáció eseményeit is általában kapcsolatba szokták hozni személyével, bár konkrét adataink erről nincsenek.

A Körös-Maros vidékének reformációjával Szegedi Kis István életraja ürügyén a Dunamelléki Egyházkerület krónikása, Földváry László foglalkozott.[2] Márki Sándor ötletére építve[3] két oklevélszöveg összehasonlításából arra a következtetésre jutott, hogy Brandenburgi György 1525-ben fogadhatta el és vezethette be gyulai uradalmában a reformáció tanítását (Földváry számára ez Kis István gyermekora és iskoláztatása vonatkozásában érdekes). Gyulai Gyúri András diák 1523-ban írt a simándi plébánia átvételekor kötelezvényt a patrónusi jogokkal rendelkező őrgrófnak, ebben többek között a szokásban lévő istentiszteleti kötelezettségek megtartását ígérte:[4] „Én, gyulai György [Gyúri] András deák, fenséges fejedelmeknek, György brandenburgi őrgrófnak stb. titkára, lelkiösmeretemre vallom és fogadom jelen levelem rendében, hogy a mennyiben mondott legkegyelmesebb uram Simánd nevű mezővárosának plébániáját bőkezűségénél és kegyelménél fogva nekem adta és rám ruházta, a míg csak élek, említett legkegyelmesebb uram jobbágyait, akárminő ügy

kívánna is, addig, míg Gyula várának ítéletre kiküldött várnagya és tiszttartója, vagy egyéb tisztviselői őket ki nem hallgatják és el nem ítélik, semmi szín alatt sem fogom a szentszék elé idézni, s megígérem, hogy senkit sem állítok egyenesen a szentszék bírósága elé, hanem előbb mindég a mondott Gyulavár várnagyától, tiszttartójától és tisztviselőitől kívánok ítéletet. Továbbá, a mennyire tőlem telik, nemcsak nem pocsékolom a nevezett egyház javait, hanem inkább azok gyarapítására dolgozom, és az istentiszteletet és a többi szertartásokat mindég az azon egyházban régtől fogva szokott módon fogom végezni és végeztetni, ezen levelem erejénél és bizonyosságánál fogva.”

Mikor András deák két év múltán az aradi olvasókanonokságba távozott, utódja, Kenderesi János lényegében megismételte a simándi plébániára vonatkozó, a világi bíróságoktól való mentességről lemondó kötelezvényt, csak a hagyományos istentiszteletek megtartásának formuláját mellőzte:[5] „Én, Kenderesi János pap, vallom ezen levelem által, hogy a mikor és a hányszor valamely pör, viszály vagy egyenetlenség támad köztem s legkegyelmesebb uramnak, az őrgrófnak jobbágyai közt: az efféle ügyeket nem a szentszék, hanem Gyulavár tiszttartója, várnagyai és tisztjei, vagy pedig Simánd mezőváros bírása és polgárai előtt akarom tárgyalatni, és senkit sem szándékozom az egyházi jog alapján háborgatni avagy zavarni, hanem abban a plébániában, melyet kegyelmes uram, az őrgróf András mesternek, az aradi egyház olvasó-kanonokjának és a nevezett Simánd mezőváros plébánosának lemondása következtében reám ruházni méltóztatott, mint jó pásztor, békében megmaradok, sajátkezűleg írt jelen levelem erejéhez és bizonyosságához képest.”

Ez a hiányjel elég is volt Márki Sándornak és Földváry Lászlónak, hogy Kenderesit kiáltsák ki a Körös-vidék első reformátori prédikátorának, annak ellenére, hogy működéséről semmit nem tudni, s a reformáció itteni terjedéséről csak az 1530-as évekből rendelkezünk bővebb adatokkal (Ozori Imre működése Békésen). Márpedig a fenti elegáns hipotézissel szemben két komoly ellenérv is felhozható. Az egyik mechanikusan adódik a gyulai uradalom hasonló kötelezvényeinek kronologikus átvizsgálásából:

Az istentiszteletek megtartását

gerlai Ábránffy János gyulai plébános 1520-as kötelezvényében[6] még NEM EMLÍTI,

kamarási Fodor András eperjesi plébános szintén 1520-as kötelezvényében[7] NEM EMLÍTI,

gyulai Gyúri András simándi plébános 1523. június 25-i kötelezvényében viszont EMLÍTI,

fehérvári Becsevölgyi Antal bánhegyesi plébános kötelezvényében[8] ugyancsak EMLÍTI,

de scardonai Sadobrics Péter vári plébános szintén 1523-as kötelezvényében[9] NEM EMLÍTI,

budai Ferber János békési plébános 1524-es kötelezvényében[10] megint EMLÍTI,

végül Kenderesi János simándi plébános 1525. június 1-jei kötelezvényében NEM EMLÍTI.

Időrendi összefüggés tehát nem, inkább esetlegesség fedezhető föl.

A másik ellenérv már sokkal inkább lényegbe vágó. Ahogy az egész országra, úgy Brandenburgi György uradalmaira is jellemző volt az egyházi és világi értelmiség végletes és végzetes összeolvadása. Akár az volt ennek az állapotnak az oka, hogy világi hivatalnokokat egyházi javadalmakkal fizettek, akár az, hogy közigazgatási feladatokkal mások hiányában klerikusokat bíztak meg, az eredmény ugyanaz: üres plébániák, kongó káptalanok, paphiány, ellátatlan lelkipásztori feladatok. Országosan kirívó esetek a vizsgált korszakból a csak 1525-ben pappá szentelt Szalkay László kancellár (†1526) esztergomi érseksége és a szintén laikus Cibak Imre temesi főispán (†1534) nagyváradai püspöksége. A gyulai uradalomban sem volt más a gyakorlat:

- Gyúri András őrgrófi titkár (*secretarius*) a simándi plébániát kapja (később aradi olvasókanonok lesz)[11]
- Becsevölgyi Antal őrgrófi sáfár (*dispensator*) a bánhegyesi plébániát kapja[12]
- Sadobrics Péter gyulai várnagy (*castellanus*), majd udvarbíró (*provisor*) felszentelt pap (*presbiter*), Vári község plébánosa, Gyulavár káplánja, a gyulai ispotály és a békési Mária-kápolna igazgatója, nagyváradai kanonok, pápai főjegyző (*prothonotarius apostolicus*), kanonikátusa elvesztével kárpótlásul a gyulai és a pülyi plébániát kapja[13]
- Ferber János őrgrófi titkár és káplán (*a sacris et secretis*) Békés mezőváros plébánosa, akiről pontosan tudni, hogy évekig meg sem fordult itt, csak a javadalmat húzta[14]

- nem Gyulával kapcsolatos adat, de jellemző, hogy István folti plébános, vajdahunyadi káplán (*sacellanus, capellanus, presbyter*) várnagyi tisztet is kapott (1530-1534)[15]

Az uradalomhoz tartozó legtöbb egyház kegyúri jogaival az őrgróf rendelkezett, így nem okozott számára gondot ezek javadalmait hivatalnokainak juttatni. Ugyan a gyulai és vajdahunyadi várnagyok nem távozhattak messzire egyházi hivataluktól, mégsem hihető, hogy egyéb elfoglaltságuk közepette személyesen gondoskodtak volna ezekről, pedig a fentiek közül egyedül ők voltak felszentelve (*presbyter*). Ami a titkárokat illeti, ezek vagy György budai kancelláriáján, vagy sokat utazó uruk kíséretében tartózkodtak, így jó esetben helyetteseik révén látták el plébániájukat. Lehet, hogy voltak köztük hívei a reformációnak (Ferber János mindenképp az volt), plébániájuk népe azonban ebből mit sem tapasztalhatott. A fenti jelenség arra figyelmeztet, hogy óvakodjunk messzemenő következtetéseket levonni olyan személyek plébánosi működéséből, akik nevük mellett a deák (*literatus*) címet viselik, azaz jogban járatos hivatalnoknak hirdetik magukat[16] (a felsoroltak mind ilyenek).

Az 1528-as javadalomcserék világosan érzékeltetik, hogy a plébániák osztogatásában elsősorban politikai szempontok játszottak szerepet, s a jelöltek esetleges viszonya a reformációhoz sem előnyt, sem hátrányt nem jelentett. A János-párti Cibak Imre megfosztotta a Ferdinánd-párti Sadobrics Péter várnagyot nagyváradi kanonikátusától, s ezt a pülyi plébánosnak adta, aki ágyúmesternek állt be hozzá. Sadobrics kárpótlásul megkapta az őrgróftól a pülyi plébániát. Mikor kitudódott, hogy Ábránffy János gyulai plébános (a békési főispán testvére) is Szapolyai híve, a várbeliek lefoglalták jövedelmét (János király őt ezért szintén váradi kanonoksággal kárpótolta), mely később szintén Sadobricsé lett.[17] Ha valaki ezekből az eseményekből azt olvasná ki, hogy Ábránffyval szemben Sadobrics reformátori igehirdető lett volna, súlyosan téved. A folytatás magáért beszél: a várat feladó várnagy 1530-ban visszakapja a nagyváradi püspöktől korábban elvett kanonoki jövedelmét, és altarista lesz Gyulán.[18]

A vajdahunyadi uradalomban is volt olyan esemény, melyben az egyháztörténetírás a reformáció kezdeteit fedezte fel, s hátterét, a földesúr, Brandenburgi György reformátori meggyőződésében látta.[19] 1526 őszén ugyanis Gosztonyi János erdélyi püspök eretneknymozást rendelt el Stoltz György hunyadi várnagy ellen.[20] Jóllehet a vizsgálat a vádak megalapozottnak találta, az őrgróf nem váltotta le várnagyát, hanem meghagyta tisztségében annak haláláig (1530), még az egyházi átok veszélyét is vállalva. Nézzük részleteiben e nem mindennapi történetet!

Stoltz (†1530) felső-sziléziai nemes volt, aranysarkantyús lovag, az őrgróf jägerndorfi udvarának tagja, 1526 tavaszán vállalta el a hunyadi várnagyságot.[21] Súlyos testi sértés miatt kellett hazájából melegebb tájakra költöznie.[22] Megbecsülést itt sem talált, várnagytársa, Szentimrei András deák (†1530),[23] a vármegye nemesei,[24] a mezőváros polgárai[25] folyamatosan panaszkodtak rá, gazdája mégis makacsul kitartott mellette. Jobban bízott messziről jött kedvencében, mint régi, kipróbált, a viszonyokkal ismerős helyi embereiben (Szentimrei már 1516-tól viselte a várnagyi hivatalt). Két kérdést nem szabad a következők során szem elől tévesztenünk:

1. Valós alapja volt-e a vallási vádaknak, vagy csak a féltékenység és irigység diktálta őket?
2. Evangéliumi meggyőződéséért védte-e Stoltzot az őrgróf, vagy személyes elfogultságból?

1526. szeptember 24-én a gyulafehérvári püspök felszólította egyházmegyéjének három plébánosát (köztük Imre hunyadi plébánost), hogy kezdjenek vizsgálatot az újonnan érkezett vajdahunyadi várnagy lutheránus tévelygéseiről. Gosztonyi János 12 kérdést sorol fel az ügyben eljárók számára.[26] A három plébános október 13-án teszi meg részletes jelentését a püspöknek a lutheránus eretnek Stoltz György életmódjáról, erkölcséről és nézeteiről.[27] A delikvenst ismerő klerikusok (köztük Imre hunyadi plébános és István hunyadvári káplán) hallották, hogy Stoltz Antikrisztusnak nevezte a pápát, tagadta, hogy az áldozópapok képesek Krisztus testévé változtatni az oltáriszentséget, mivel paráznák, s hirdette a papok nőülését. Továbbá szóban és tetteleg törte meg a böjtöt, együtt evett húst a románokkal, és dicsérte vallásukat (*sectam valachalem*), megkérdőjelezte a gyónás szentírási megalapozottságát, azt állította, hogy mindenki pap, ezért keresztelhet, feleslegesnek nevezte az egyházat, s a kézzel épített templomot. Keresztelő Szent János ünnepén eltaszította a felé nyújtott keresztet, s nevetett, mikor mások megcsókolták. A szenteket embereknek, latroknak hirdette, ereklyéiket ócskaságoknak. Szent Gergely pápa képét részegségében fejszével verte szét. Hasonlóan gyalázta a Szent Szűz ünnepeit. Kinevette a búcsút, az egyházi átkot, a szenteltvizet, a halotti misét, a reggeli és esti Ave Mariát, tagadta a purgatóriumot, s azt állította, hogy Isten Fián kívül senki sem mehet a mennybe. A papok fenti vallomását megerősítette Szentimrei András deák, s a vár többi tisztjei is. Ők azt is hallották, hogy Stoltz számon kérte Kapisztrán Szent Jánoson és a magyar szenteken, valamint a bátai csodatévő szent véren,[28] hogy átengedték Budát, s az országot a töröknek. A vizsgálat lefolytatói kérték végül a püspököt, tartsa

személyüket titokban, mert közülük ketten is, a hunyadi plébános és a hunyadi várkaplán Stoltznak patrónusi joghatósága alatt állnak, aki kegyuruk, Brandenburgi György képviselője.

Feltűnő, hogy az új várnagy, aki legkorábban június elején érkezhetett meg szolgálati helyére, már Szent Iván napján botránkozást kelt (további tettei július 25-höz, augusztus 15-höz és szeptember 8-hoz kapcsolódnak). A hitelesnek tűnő vallomásokból egy meggyőződéses eretnek következetes, nyíltan egyházkritikus magatartása tárul elénk. Stoltz botrányos szavainak és tüntető cselekedeteinek többsége elhelyezhető a lutheri tanítás hátterén. Igaz, a megbotránkoztatást és az erőszakot nem helyeselték a wittenbergiek, Stoltz azonban nem is velük, hanem náluk radikálisabb sziléziai tanítványainkkal állhatott személyes kapcsolatban. A várnagy nézeteinek némelyike azonban egyértelműen túllép a lutheri felfogáson, így a szentek szidalmazása, az egyház, a templomok elvetése, s az oltáriszentség megkérdőjelezése a nőtlen papok paráznasága alapján. Zoványi Jenő szerint „az ezekre vonatkozó tanuvallomásokat aligha lehet készpénz gyanánt venni. Az akkori papok és világiak rendszerinti theologiai jártasságának színvonalán igen könnyen félre is érthették egyes nyilatkozatait, de főleg némi idő elteltével nehezen emlékezhetek rájuk pontosan. A [...] vizsgáló-bizottság egyébként sem tartotta szükségesnek a panaszlottat magát is kihallgatni [...] Így aztán, míg egyfelől elhihető, hogy [Stoltz] a pápa és a püspökök, a papok és a szerzetesek ellen kemény szavakkal kelt ki, [...] addig másfelől nehezen fogadható el való tényül, hogy a keresztséget elvetette, az egyházat fölöslegesnek mondta és a templomokat Isten előtt semmit érőknek mondta volna. Ez ugyanis már mind olyan radikális gondolkozásmódról tett volna bizonyosságot, ami jóval tulment volna akár a lutherismuson, akár a zwinglianismuson, sőt túl bizonyos irányban az anabaptismuson is, mely ekkor még nagyon kevésbé lehetett Erdélyben ismeretes.”[29]

A szóban forgó gondolatokban leginkább Kaspar Schwenckfeld von Ossig hatása ismerhető fel. Zoványi szkepticizmusát az magyarázza, hogy nem tudott Stoltz sziléziai származásáról. Schwenckfeld György őrgróf sógorának, Frigyes liegnitzi hercegnek volt udvari tanácsosa, s a Jägerndorfban marsallként szolgáló Stoltz nemcsak személyesen ismerhette őt, hanem a két udvar rokoni, baráti, vallási és politikai kapcsolata miatt egyenesen ismernie kellett. Hogy mennyire hű tolmácsolója és hirdetője volt Erdélyben ezeknek a különc teológiai nézeteknek, az már kérdéses. Semmiképp nem követte Schwenckfeld szigorú moralizmusát. Ha hihetünk Szentimrei András deáknak, akkor „minden üdvösségét most egy szajhára tette, odahagyta érte a becsületét, minden héten két-három éjszakát tölt nála a piacon, s ami pénzt tőlem kap, mind rákölti”. [30]

Az eretneknymozás következményeiről szintén Szentimrei András számolt be az őrgrófnak 1527 elején: „Stoltzot kiragasztották a káptalanban, valamint sok kolostor és templom ajtajára, kihirdették nagy dicséretét [...]. Stoltz nagy megbecsülést élvez fejedelmi kegyelmed egész tartományában, aki korábban nem ismerte, most jól ismeri. Hazamehet tisztességgel. A kiátkozást tekintettel fejedelmi kegyelmedre sikerült a vikáriusnál elhárítanom, de aggódok, hogy állja-e a szavát.”[31] Stoltz csak annyiban kommentálta leveleiben az ügyet, hogy kérte urát, ne adjon hitelt rágalmozóinak és az eretnokség vádjának.[32] András deák vádaskodó és mentegető levelei további tanulsággal is szolgálnak: tisztában van vele, hogy az őrgróf inkább hallgat Stoltzra, mint őrá, ezért meg sem próbálja leeretnekezni riválisát. A püspöki vizsgálat során tett vallomása arra enged következtetni, hogy nem azért kerüli ezt a tromfot, mert ő is osztja a sziléziai nemes nézeteit, hanem mert urát Stoltz elvbarátjának tekinti.

Kétségtelen, hogy Stoltz számára védelmet jelentett Brandenburgi György lutheránus híre, de még mindig nem világos, miért tartott ki a földesúr sokakkal konfrontálódó tisztje mellett. Nem hiszem, hogy missziós szándékból. Zoványi sem számol azzal, hogy Stoltz nézetei követőkre találtak volna itt.[33] Az őrgróf ugyan Frankföldön és Sziléziában is következetesen evangélikus helytartókat alkalmazott, ott azonban ez tudatos eleme volt az egyházi javak szekularizációjának, Magyarországon ilyen szándékot nem feltételezhetünk. Az elszámolások alapján az a benyomásom, hogy Stoltz megpróbálta magasabbra srófolni ura bevételeit, s ez is hozzájárult hunyadi népszerűtlenségéhez és ura bizalmához. Politikailag is megbízhatóbbnak tűnt, mint az erdélyiek, akik bármikor átállhattak Szapolyai oldalára (ezt meg is tették a gyulai várnagyok 1530-ban). Gyulára is Jägerndorfban toborzott őrséget küldött az őrgróf, mely nemcsak olcsóbb volt a hazainál,[34] hanem kifejezetten veszélyes volt számára az ellenséggel való összejátszás. A vár feladásakor a jägerndorfi Jacob Tischler (*magister Jachel de Carnovia*) mind az ostromló Cibak Imrével, mind az áruló Sadobrics Péter és Simay Mátyás várnagyokkal igazoltatja ura iránti hűségét.[35] György egyetlen Stoltz-nak írott levelében sem találunk elmarasztalást, annál inkább a Szentimreihez címzettekben, s ez a módszer be is vált. Paradox módon addig volt csak a gyűlölt eretnek biztonságban, míg fő ellenlábasa, a magyar várnagy élt. Mihelyt András deák meghalt, a várbeli emberek Stoltzot nyomban agyonverték.[36] Két korábbi kérdésemre visszatérve megállapítható: Stoltz György reformátori meggyőződése nemcsak rágalom, hanem dokumentálható tény, Brandenburgi György azonban nem ezért, hanem másokkal szembeni bizalmatlanságból tartotta meg állásában sokat szidott tisztjét.

Az erdélyi püspök egyházi átkát sikerült ugyan kivédeni, de a következő évben a gyulai uradalomnak az egri püspöktől jött exkommunikációval kellett szembesülnie. A gyulai uradalmat, s magát Gyula városát is a Fehér-Körös által képezett közigazgatási

határ vágta ketté, így északi része Békés megyébe, s a váradi egyházmegyébe esett, míg déli fele főleg Zaránd megyéhez, azaz az egri püspökhöz tartozott (kisebb részt Csanád és Arad megyéhez is). Szapolyai János 1526-ban mindkét egyházmegyét párthíveinek juttatta, Váradot Cibak Imrének, Egert pedig Erdődi Simon zágrábi püspöknek (1489-1543). Ferdinánd megválasztása után Brandenburgi György régi ellensége, Szapolyai ellen fordult, s a gyulai vár tisztjei 1527-ben a háború ürügyén lefoglalták a vár számára az uradalom Zaránd megyei részéről az egri püspöknek járó tizedeket. (Ugyanezzel a logikával Cibak Imrét is megrövidíthették volna, de részben tartottak tőle, részben tudták, hogy a váradi püspök, János király legjobb hadvezére éppen Ferdinánddal folytat tárgyalásokat átpártolásáról.[37]) Erdődi Simon tizedszedői 1528 elején egyházi tilalmat rendeltek el az érintett falvakban,[38] ezzel az ottani templomokban megszűnt a nyilvános istentisztelet (s rosszul járt, aki éppen akkoriban halt meg). János színi veresége (március 8.) után a Ferdinánd által kinevezett egri püspök, Szalaházy Tamás (†1539) 1528 márciusában magának követelte az előző évi tizedet,[39] és e mintegy 600 forintos számla[40] rendezéséig fenntartotta az egyházi átkot. A húsvét közeledte miatt az őrgróf hajlandó volt vele az összeg felében kiegyezni.[41] Szalaházy virágvasárnap (április 5.) előtt felfüggesztette ugyan a tilalmat,[42] de Ahorn János udvarbíró végül csak Szentivánskor fizetett ki a püspöknek 440 forintot.[43] A megegyezés arra is kiterjedt, hogy Brandenburgi György Vajdahunyadon várnagyként vagy udvarbíróként alkalmazza Szalaházy Tamás öccsét,[44] erre azonban nem került sor.

Világos, hogy a dézsmaügy mögött is tisztán politikai és pénzügyi motívumok húzódtak, s az egri püspökök átkainak semmi köze nem volt reformátori tanok terjedéséhez. A Brandenburgi György és Szalaházy Tamás közötti személyes viszony ráadásul kimondottan jó volt. Szembetűnő a másik oldalon az is, hogy a gyulai uradalomban komolyan vették az egyházi tilalmat, meg sem próbálták megtörni, s még annak is súlya volt, amikor a laikus nagyváradi püspök, Cibak Imre fenyegette meg őket kiközösítéssel a gyulai plébániához tartozó malom lefoglalása miatt.[45] A hagyományos egyház struktúráján még nem tűnnek föl a repedések.

Mondanivalómat azzal summázhatom: úgy tűnik, György őrgróf meg sem próbált reformátori igehirdetőket komoly egyházi pozíciókba juttatni, evangéliumi tartományi egyházat kiépíteni, pedig minden körülmény kedvezett volna ehhez: ő rendelkezett a templomok kegyúri jogaival, s a megyéspüspökök nem voltak olyan helyzetben, hogy döntéseibe beleszóljanak. Ilyen szándéknak azonban nyoma sincs, amit az magyarázhat, hogy Brandenburgi György folyamatosan tárgyalásokat folytatott magyarországi birtokainak eladásáról, tehát nem volt érdekében változtatni az egyházi viszonyokon. Patrónusi magatartása szemernyit sem különbözött más – katolikus – mágnásokétól. Személyének azonban mint a speyeri protestálónak, s az Ágostai

Hitvallás aláírójának minden egyháztörténész számára varázsa van, így sehogy sem akaródnak elfogadni, hogy nem az ő, hanem éppen az óhitű Cibak Imre és Szapolyai János birtoklása idején 1530 után harapóztak volna el Gyula környékén a reformátori tanok.[46]

Márpedig ebbe bele kell törődnünk!

---

[1] Staatsarchiv Nürnberg, Brandenburger Literalien (továbbiakban: BL) 1056, idézi: Veress Endre (szerk.): Gyula város oklevéltára (1313-1800). Bp., 1938. (továbbiakban: Veress, 1938.) 87-91. p. (nr. 119.); Pataki, Iosif: Domeniul Hunedoara la inceputul secolului al XVI-lea. Studiu si documente. Bucuresti, 1973. (Biblioteca istorica, 39.) (továbbiakban: Pataki, 1973.) 321. p.; Borsa Iván: A Hunyady család levéltárának története. In: Levéltári Közlemények, 1964. 21-54. p.

[2] Földváry László: Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja. Bp., 1894. (továbbiakban: Földváry, 1894.) 7. skk.

[3] Márki Sándor: Aradvármegye és Arad szabad királyi város monográfiája. 2. köt. Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. 1. rész. A legrégebb időktől a török hódításig. Arad, 1892. (továbbiakban: Márki, 1892.) 515. p.

[4] Buda, 1523. június 25. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: MOL. DL.) 38074. Regeszta: Veress, 1938. 82. p. (nr. 108.). Márki Sándor fordítása: Márki, 1892. 515. p.; Földváry, 1894. 7. p.

[5] Buda, 1525. június 1. MOL. DL. 38091. Regeszta: Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírások történetéhez a középkori Magyarországon. Bp., 1997. (Jogtörténeti Tár I/1.) (továbbiakban: Bónis, 1997.) 616. p. (nr. 4358.). Márki Sándor fordítása: Márki, 1892. 515. p.; Földváry, 1894. 7k.

[6] Gyula, 1520. december 6. MOL. DL. 38062. Közli: Veress, 1938. 80. skk (nr. 106.)

[7] „1520.” MOL. DL. 38068. Regeszta: Bónis, 1997. 601. p. (nr. 4279.)

[8] Buda, 1523. június 29. MOL. DL. 38075.

[9] Pozsony, 1523. november 21. MOL. DL. 38078. Közli: Veress, 1938. 82skk (nr. 109.)

[10] Buda, 1524. szeptember 25. MOL. DL. 38085. Közli: Bunyitay Vince – Rapaics Raymund – Karácsonyi János (szerk.): Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. 1. köt. Bp., 1902. (továbbiakban: ETE.) 154. p. (nr. 158.); regeszta: Veress, 1938. 83. p. (nr. 110.)

[11] MOL. DL. 38074; 38091.

[12] MOL. DL. 38075.

- [13] MOL. DL. 38078; BL 1044:10; BL 1128:4; BL 1226:12, 22, 29; BL 1242:2. Közlések, regeszták: Veress, 1938. 82. skk. (nr. 109.); 109. p. (nr. 129.); 123. p. (nr. 140.); 141. p. (nr. 159.); 148. p. (nr. 170.)
- [14] MOL. DL. 38085; BL 1127:4, közli: Pataki, 1973. 199. p. (nr. 64. p.); BL 1226:12-13, vö. Veress, 1938. 109. p. (nr. 129.)
- [15] BL 1127:62, közli: Pataki, 1973. 232. p. (nr. 80.); BL 1043:8-9, közli: Pataki, 1973. 242-246. p. (nr. 91-92.); ETE. 285. p. (nr. 277.)
- [16] Ld. „Georgius litteratus capellanus Warasdiensis”: Geheimer Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Brandenburg-Preußisches Hausarchiv (továbbiakban: BPH) Rep. 41,4. E 1:4. Vö. MOL. DL. 38094.
- [17] BL 1226:29, regeszta: Veress, 1938. 123. p. (nr. 140.); BL 1044:10, regeszta: Veress, 1938. 141. p. (nr. 159.); BL 1044:3, regeszta: Veress, 1938. 142. p. (nr. 161.); BL 1127:16, közli: Veress, 1938. 142-144. p. (nr. 162.); BL 1242:2, regeszta: Veress, 1938. 145. p. (nr. 164.), idézi: Iványi Béla: München levéltárai magyar szempontból. In: Levéltári Közlemények, 1934. 50-110. p. (továbbiakban: Iványi, 1934.) 96. p.
- [18] Marekharth Koncz (Konrád) jelentései. BL 1036:9, közli: Békésvármegyei Évkönyv, 17. H.n., 1893. 19-32. p.; BL 10 36:10, regeszta: Veress, 1938. 160. p. (nr. 199.)
- [19] Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., é..n. [1922.] (továbbiakban: Zoványi, 1922.) 83k.
- [20] ETE. 283-288. p. (nr. 276-277.)
- [21] Kötelezvénye: Oderberg / Bohumín, 1526. május 23. MOL. DL. 38093, közli: Pataki, 1973. 185-187. p. (nr. 53.)
- [22] BL 989.
- [23] 1527 eleje. BL 1227:4-6; Jägerndorf, 1528. február 9. BPH Rep. 41,4. E 1:106-107.
- [24] Bácsi, 1528. június 9. BL 1225:2, közli: Pataki, 1973. 201k (nr. 66.) A vármegye „krémje” („maior ac pocior pars”) viszont Stoltz mellett és András deák ellenében foglal állást: Bácsi, 1528. május 19. BL 1073:5, közli: Pataki, 1973. 200k (nr. 65.)
- [25] Hunyad, 1528. január 4. BL 1225:3, közli: Pataki, 1973. 189-192. p. (nr. 57.), idézi: Iványi, 1934. 95. p.
- [26] ETE. 284k (nr. 276.)
- [27] ETE. 285-288. p. (nr. 277.)
- [28] A bítai bencés apátság Szent Vér ereklyéje. 1415-ben észlelik a vért az oltáriszentségen, IV. Jenő 1434-ben kanonizálja a búcsújáró-helyet, a Hunyadiak az 1441-es bítaszéki győzelem után különösen tisztelik, II. Lajos is meglátogatja a mohácsi csata előtt, a törökök elől Pannonhalmára menekítik. Ld. Csalog J. – Dercsényi Dezső: A bítai apátság és Krisztus vére ereklyéje. Pécs, 1940.
- [29] Zoványi, 1922. 83k.
- [30] Jägerndorf, 1528. február 9. BPH Rep. 41,4. E 1:106r. A részegeskedés vádjá ezen kívül rendszeresen ismétlődik.

[31] BL 1227:5v.

[32] Hunyad, 1527. november 5. BL 1225:1.

[33] Zoványi, 1922. 84. p.

[34] BL 1127:40, közli: Veress, 1938. 146k (nr. 167.)

[35] BL 1036: 22, 29, 32, 34-35, két pontatlan regesztá: Veress, 1938. 157. p. (nr. 194.); 159. (nr. 197.)

[36] Armbruster Mátyás szebeni bíró Brandenburgi Györgynek. Szeben, 1530. augusztus 5. BL 1043:8. Közli: Pataki, 1973. 242k (nr. 91.)

[37] BL 1226:26, regesztá: Veress, 1938. 113. p. (nr. 134.); ETE. 371. p. (nr. 378.); BL 1226:29, regesztá: Veress, 1938. 123. p. (nr. 140.)

[38] „Item, decimatores pristini provisoris Agriensis, a quibus decimas in bonis Vrae G. occupaveramus, cum litteris credentialibus eiusdem provisoris ad repetendum venerant, nos restituere nolimus, usque salvam informationem Vrae G., qui iam colonos et subditos Vrae G. interdicto ecclesiastico molestant.” Ahorn János Brandenburgi Györgynek. Gyula, 1528. január 4. BL 1226:20, közli: Veress, 1938. 107k (nr. 128.) Téves (Szalaházyra utaló) regesztá: ETE. 359. p. (nr. 366.). Sadobrics Péter Ferber Jánosnak. Gyula, 1528. január 7. BL 1226:12, regeszták: Veress, 1938. 109. p. (nr. 129.); ETE. 359. p. (nr. 366.) Sadobrics Péter Brandenburgi Györgynek. Gyula, 1528. január 7. BL 1226:17.

[39] Szalaházy Tamás Brandenburgi Györgynek. Buda, 1528. március 21. BL 1226:22. Sadobrics Péter Brandenburgi Györgynek. Buda, 1528 március 23. BL 1226:26, regeszták: Veress, 1938. 113. p. (nr. 134.); ETE. 371. p. (nr. 378.); idézi: Pataki, 1973. 197-199. p. (nr. 63.)

[40] Sadobrics adata alapján (Bécs, 1528. március 17. MOL NRA 1530:35) az őrgrófi biztosok utasítása 1000 forintra becsüli: [Plassenburg, 1528] BL 1065:7, közli: Veress, 1938. 110-113. p. (nr. 133.). Ahorn János számadáskönyve 575 forint 50 dénárként könyveli: BL 1056:24, közli: Veress, 1938. 116-121. p. (nr. 138.) Lötz János őrgrófi biztos a püspöki tizedszedővel egyeztetve ezt jóváhagyja: Lötz jelentése az őrgrófnak. BL 1127:16, közli: Veress, 1938. 142-144. p. (nr. 162.)

[41] Sadobrics Péter Brandenburgi Györgynek. Buda, 1528. március 24. BL 1226:23, regesztá: ETE. 359k (nr. 366.)

[42] Sadobrics Péter Brandenburgi Györgynek. Buda, 1528. április 11. BL 1226:28, kivonat: Veress, 1938. 122k (nr. 139.)

[43] Gyulai számadáskönyv. BL 1056:40, közli Veress, 1938. 124-127. p. (nr. 142.)

[44] Az őrgrófi biztosok utasítása. [Plassenburg, 1528] BL 1127:26, közli Pataki, 1973. 205-209. p. (nr. 69).

[45] BL 1127:16, közli: Veress, 1938. 142-144. p. (nr. 162.) Az őrlésért még a ferencesektől is vámot kértek, ami korábban nem fordult elő. Csanádi János gvárdián Brandenburgi Györgynek. Gyula, 1528. október 18. BL 1044:9, közli: Veress, 1938. 138k (nr. 153.)

[46] „[Cibak] Lutterianos valde redarguebat.” Szerémi György: Magyarország romlásáról. Pest, 1857. (MHHS 1.) 165. p. (L. fejezet).

egyhaztorteneti_szemle_2001_02_046-056.htm

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

2.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMI

Petrőczy Éva: John Donne verses bejegyzése egy körmöcbányai diák album amicorumába

John Donne verseinek pillanatnyilag legmodernebb kritikai kiadásában, a gazdag költői hagyaték főként inkább poétai forgácsokat tartalmazó kötetében olvasható az alábbi rövid bejegyzés, amely rímes formában íródott ugyan, de inkább „inscription”, mintsem költemény:

Inscription in the „Album Amicorum” of Michael Corvinus

In propria venit, nec sui cum receperunt. Jo. i. II.

quod enim de Christo dictum, de omni Christiano

dicere licet;

Omnia enim uestra sunt. I Cor: 3. 22.

Annuat deus Opt: Max: ut apud omnes, hanc inueniat

Communionem sanctorum, vir iste Ornatissimus Doctissimusque

Michael Corvinus Hungaris, quam ei in aedibus

Paulinis, suisque, London: offert spondetque

Joannes Donne: ibidem Decanus.

Sept: 27. 1623.[1]

A vers – az egyszerűség kedvéért nevezzük most így – az Angol Bibliográfiai Társaság egykori elnökének, Sir Geoffrey Keynesnek saját gyűjteményét bemutató könyvében már megjelent, a fent idézett néhány sor fakszimilében is, mi több, Keynes birtokában két Donne-kézirat is volt, igaz, a másodikat nem a világhírű költő-prédikátornak, hanem a Sion College 1633-ban, tehát már Donne halála után megválasztott dékánjának tulajdonítják.[2] A kritikai kiadás jegyzeteinek tanúsága szerint a bejegyzés valószínűsíthető címzettje a körmöcbányai Michael Corvinus, aki 1619 novemberében iratkozott be a wittenbergi egyetemre és 1622 április 9-én szerzett magiszteri fokozatot, ugyanott.[3] A wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben őriznek egy négyoldalas nyomtatványt, amelyen bizonyos Josephus Guilelmus Onoldius Francusnak, Corvinus barátjának a köszöntőverse olvasható, amelyhez Heinrich Grimm zenét is szerzett.

Maga a Donne-bejegyzés elég kevés támpontot ad nekünk Corvinus személyére vonatkozólag, a szokásos laudációs formulákon kívül mindössze két valóban lényeges információt tartalmaz, mégpedig az elsőt a

vers-indító bibliai idézetben, amely így hangzik: „Az övéi közé jöve, és az övéi nem fogadák be őt.” (Ján. 1:11.) Ez a be-nem-fogadottság csaknem nyilvánvaló utalás a harmincéves háborúra, arra, hogy a vers címzettje az 1623-as évben sem hazájában, sem Wittenbergben nem lehetett igazán otthon, az ellenreformáció teremtette körülmények között, s ezért kényszerült nyugatabbra – nevezetesen Angliába – utazni. Corvinus angliai tartózkodásának tényét megerősíti a bejegyzés második érdemi része, amely így hangzik: „Adja Isten, a legjobb, a legnagyobb, hogy ez a kiváló és tanult magyar, Michael Corvinus minden népek közt nyerje el a szentek e kommunióját, amelyet felajánlott és kiszolgáltatót(át)nyújtott) néki a Szent Pál székesegyházban és saját asztalánál John Donne, a székesegyház dékánja (főesperese), 1623. szeptember 27-én.” Ami azt jelenti, hogy Donne a Szent Pál székesegyházban úrvacsorát osztott Corvinusnak, s asztalánál is vendégül látta őt.

A Donne-szakirodalomban, pontosabban annak jelentős részében, semmiféle további információt nem találtam Michael Corvinus személyére vonatkozólag. Ezek után a magyar, német és szlovák szakirodalomban igyekeztem további támpontokra bukkanni. Az első adathoz egy könyvtörténeti kiadvány jóvoltából jutottam, ez így hangzik: „1650-ben Michael Raab rektor veje megkérte a körmöcbányai városi tanácsot, hogy engedélyezze apósa könyvtárának használatát.”^[4] A dátum, a foglalkozás (rektor), az egykori peregrinusra utaló értékes, védett könyvgyűjtemény, s nem utolsó sorban a latin Corvinussal azonosítható Raab név mind-mind arra utalt, hogy jó nyomon járok. Sejtésemet tovább erősítette a 17. századi körmöcbányai könyvállomány részletes elemzése ugyanebben a könyvben, amelyből kitűnt: a szokványos teológiai anyag mellett meglepően sok szépirodalmi kiadványt forgattak a város literátus elméi, így Boccaccio, Petrarca, Janus Dous (a Sir Philip Sidneyhez számos verset író leideni humanista, Janus Dousa!), Martin Opitz és George Buchanan műveit.^[5]

Ezek a művek arról tanúskodnak, hogy közismert gazdasági (bányászati és monetáris) tevékenysége mellett Körmöcbánya kultúrtörténeti szempontból is kitüntetett helynek számított. Viliam Šišaj könyvkultúra-történeti munkájának köszönhető az is, hogy a Donne-vers címzettjét sikerült teljes bizonyossággal azonosítanom. Pontosabban, nem is magának Šišajnak, hanem műve egyik legfontosabb adatszolgáltatójának, Pavol Križkonak, aki a 19. század végén, a 20. század elején Körmöcbánya fáradhatatlan, magyarul, németül és szlovákul egyaránt sokat publikáló főlévéltárosa volt, egy Szilágyi Sándor-szerű jelenség (és kortárs!) – felvidéki kiadásban. Križko mindmáig olyan autentikus forrásnak számít – elsősorban épp az iskolatörténet területén, hogy *Körmöcbánya iskolatörténete 1527–1677-ig* című munkáját 1975-ben modern kiadásban is megjelentették. Ebben a következők olvashatók a Michal Raabról szóló fejezetben: Az 1634-es évben két jelölt – Michael Krumm és az Illésházy ajánlásával jelentkező Adolf Lutzmann is megpróbálkozik azzal, hogy megszerezze a latin iskola rektori posztját. Fél esztendei rektor nélkülség után, 1635. március 9-én jelenti be a városbíró a harmadik, igazán ígéretes jelöltet, Michael Raabot. A fiatalember, aki diákként a Corvinus nevet vette fel, kiváló bizonyítványokkal rendelkezik, ráadásul a legrégebbi körmöcbányai családok egyikének sarja. Apja, Andreas Raab vésnök. Michael Raab először Körmöcbányán, Petrus Leonard iskolájában, majd Wittenbergben tanult. Az 1625-ös év kezdetén hazatért, majd ugyanezen évben rövid ideig nürnbergi pap, innen azonban a harmincéves háború miatt távoznia kell. 1625 szeptemberében Körmöcbányán megházasodik (ennek ismeretében már bizonyos, hogy 1650-ben az ő könyvtári hagyatékáról folynak majd tárgyalások a magisztrátus és a vő között!), tíz évvel később, 1635-ben pedig saját egykori rektorának, Petrus Leonardusnak lesz társ-rektora. Pályázata elnyeri a városi tanács tetszését, az iskola fellendítését várják tőle, érdemeiért külön javadalmazást kap. Megbízólevelét 1635. március 20-án kapja kézhez, március 23-án rendkívüli hírnök megy hozzá, a tanács ekkor megerősíti a kilátásba helyezett megbízatást, s 1635. március 26-án beiktatják, ünnepélyes keretek között, lakomával, a városbíró rendeletére külön bor-adaggal. A helybéli német lelképásztor, Urlsberger, mindenben segíti munkáját.^[6]

Annak egyébként, hogy Križko ilyen kitüntetett figyelmet szentel Raab-Corvinus személyének és munkásságának, egyik oka az lehetett, hogy a jeles levéltáros-helytörténész lutheránus (és általában protestáns) gyökereit számon tartotta, úgy is, mint a helyi evangélikus gyülekezet presbitere, s így a kis

Donne-vers „hűségben” (arról egyébként nincs adatunk, vajon Križko tudott-e a versről!) hittestvéreinek állított emléket. A nagyszámú evangélikus, illetve általában protestáns vonzatú Križko-publikáció sorából hadd emeljek ki itt hármat: az első a *Bethlen Gábor király Körmöcbányán*, amely Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna 1620-as és 21-es körmöcbányai látogatásainak kiadási lajstromával érzékelteti azt a pompát, amellyel e gazdag bányaváros egy protestáns uralkodó személye előtt tisztelgett.^[7] A második egy teljesen evangélikus vonatkozású közlemény, amely egy, a város elöljáróihoz intézett Melanchthon-levél kapcsán hangsúlyozza a lutheri reformáció helyét-szerepét a város életében: „Luther Mártonnak már az 1521-ik évben is voltak Körmöcbányán őszinte barátai, követői és tisztelői. Ezért, különösen Várday Pál és Oláh Miklós, mindenáron arra törekedtek, hogy a reformáció sikereit Körmöcbányán megrontsák és megsemmisítsék.”^[8] Križko állítása a hitújítás eszméinek korai recepciójáról Körmöcbányán aligha lehetett felekezetieskedő túlzás, hiszen egy kizárólagosan egyháztörténetinek szánt műben ezt olvashatjuk egy időben közeli, a lutheránus eszmék elfogadását megerősítő eseményről: „1524-ben Körmöcbányán egy domonkos barát rendi ruhájából kivetkezőn nyilvánosan házasságot kötött.”^[9]

A harmadik, témánkat megvilágító Križko-írás német nyelvű, témája a körmöcbányai evangélikus temetők története. Voltaképpen keserű hangú számadás arról, hogy a város korai, gyors ütemű és intenzív reformációjára agresszív ellenreformáció volt a válasz, amely Lippay György érseksége idején kezdődött, aki 1650–1653 között – tehát alig 15 évvel Corvinusunk fényes beiktatása után – ferences kolostort építtetett a városban, s a temetők egyikét „katolizálta”.^[10]

Mielőtt megpróbálnék legalább megközelítő választ adni arra, miért szánt Donne kitüntetett figyelmet épp egy körmöcbányai peregrinusnak, tekintsük át nagyon röviden a bányavárosok 17. századi németségének társadalmi státusát, nemzeti hovatartozásának kérdését, vizsgáljuk meg, okkal titulálja-e Donne „Hungarus”-nak (hibásan Hungarisnak!) Raabot. Ács Zoltán közelmúltban megjelent munkájában kiemelten foglalkozik a bányavárosok németségével, többszáz éves kiváltságaikkal, de azzal a hanyatlással is, amelyre a Donne-verset nyitó bibliai locus utal: „A 17. században maguk a bányavárosok is hanyatlásnak indultak. Ebben szerepet játszottak a nagyarányú vízbetörések és földrengések, amelyek visszavetették a nemesfémbányászatot... Szerepet játszott ebben a folyamatban az ellenreformáció is, amely elől sokan elszöktek és másutt kerestek megélhetést.”^[11] Az albumbejegyzés tanúsága szerint Corvinus még a szerencsések közé tartozott: csak 1623-ban ítélte alkalmatlannak a helyzetet a hazatérésre, 1625-től (rövid nürnbergi papi szolgálatát kivéve) szülővárosában élhetett és dolgozhatott. Ami a „Hungarus” elnevezés helyességét illeti: a diáknévsorok és album amicorum bejegyzések is azt tanúsítják, hogy ez a „címké” a származás és születés földrajzi-közigazgatási megjelölése volt, de nem utalt az anyanyelvi hovatartozásra.

Michael Corvinus kilétének, helyzetének tisztázása után felderítésre vár egy nem kevésbé homályos kérdés: a Londonba látogató diákseregletből miért éppen őt tisztelte meg Anglia 1623-ra már közismert, sőt, körülrajongott szellemi embere, I. Jakab úgyszólván-udvari papja és kegyeltje azzal, hogy egyik írásának címzettjévé tette? Ez a válasz sokkal bonyolultabb és több rétegű, mint a Corvinus-Raab személyét azonosító oknyomozás. Az érdeklődés, megbecsülés első és talán legfontosabb eleme a körmöcbányai ifjú felekezeti hovatartozása lehetett. Közismert, hogy Donne igen sok megpróbáltatás után, felnőtt fejjel mondott búcsút a katolikus egyháznak, s anglikán lelkésszé csupán élete 43. évében, 1615-ben szentelték. Így a protestantizmushoz, protestánsokhoz való viszonyában haláláig megmaradt egy érthető és indokolt neofita hevület, a hovatartozás igazolásának szüntelen belső kényszere. Ezért természetes, hogy az általa oly nagyra becsült Martin Luther alakját két ízben is megverseli. Először a *Második szatírában*, amelyben a Miatyánk hosszabb. lutheri változatáról ír:

„...as in those first dayes

egyhaztorteneti_szemle_2001_02_046-056.htm

When Luther was profest, he did desire

Short Pater nosters, saying as a Fryer

Each day his beads, but having left those lawes,

Addes to Christs Prayer, the Power and Glory clause.”[12]

Milgate, a modern kritikai kiadás egyik szerkesztője szerint ezek a sorok a szüntelenül munkálkodó, reformáló Luther megbecsülését tükrözik.[13] Hasonlóképpen vélekedett az életmű teológiai sajátosságairól az ötvenes évek első számú Donne-szakértője, Herbert Grierson, aki az ígéhirdető John Donne-ot jellemezve ezt írja: „Donne prédikációiban soha nem hagyta figyelmen kívül az anglikán és a római egyház közti szakadékot; mint ahogyan azt a kapcsolatot sem, amely azt [ti. az anglikán egyházat] a kontinens protestáns egyházaihoz fűzte. A mi legnagyobb megszentelt elméink... Köztük Luther és Kálvin, akikről mindig a legnagyobb elismeréssel beszél.”[14] Louis L. Martz *A reneszánsztól a barokkig* című, meghatározó jelentőségű művében a *The Progresse of the Soul (A lélek útja)* című Donne-versre hívja fel a figyelmet, amelyben ez olvasható:

„This soul to whom

Luther, and Mahomet were

Prisons of flesh..”

Azaz:

„E lélek, amelynek Luther

és Mohamed (teste) volt hús-börtöne.”[15]

Martz műve egy másik pontján hangsúlyozza: „Az olyan protestáns írók poétikája, mint Donne és Herbert elég széles látókörű volt ahhoz, hogy a kontinensről származó különböző vallási impulzusokat befogadja: a lutheránust, a kálvinistát [...] és a római katolikust. Fontosnak látszik, hogy érezzük mindezen kontinentális erők működését Donne és Herbert költészetében, mert költői nagyságukhoz ezek is hozzájárulnak.”[16] Donne állandó érdeklődése a kontinens iránt nem csupán egyháztörténeti, hanem – legalább ennyire jelentős mértékben – önéletrajzi háttérű is. Költőnk 1584. október 23-án iratkozott be az oxfordi Hart Hall-ba, s itt már 17 esztendő korában testvéri, holtig tartó barátságot kötött Henry Wottonnal, I. Jakab későbbi legmozgékonyabb, az angol „inzularitástól” Sir Philip Sidneyhez hasonlíthatóan mentes diplomatájával. Wotton – szerencsénkre – nem csupán nyughatatlan világutazó, de grafomán hevületű levelező is volt. Így a hozzá intézett vagy személyére utaló versek sorában témánk szempontjából a legfontosabb egy bizonyos I. L.-hez címzett vers, amelyben a „Danubie” vizéből ivó barát csakis az akkortájt Bécsben tartózkodó Wotton lehet.[17] Az előbbieken idézett költemények mellett kimeríthetetlen forrást jelentenek tehát Henry Wotton levelei. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban alkalmam volt végigbúvárkodni Perasall Smith

kétkötetes Wotton levelezés- kiadását és életrajzát, amely számos kérdésre választ adott – még a Corvinus-versre vonatkozólag is.

Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék: a Wotton-levelek igen jelentős részében szerepel a magyar ügy, részben a török fenyegetés vonatkozásában, részben úgy, hogy – kora világpolitikában jártas angoljaihoz és nem-angoljaihoz hasonlóan – Wotton is Bethlen Gábor személyében látta igen sokáig az ellenreformáció visszaszorításának esélyét. A 17. századi hazai és európai Bethlen-kultuszról Gömöri György publikált számos érdekes tanulmányt. Gömöri nem említi ugyan Wottont, de az általa elmondottak több helyütt megegyeznek az ő levelezésének egyes fordulataival, beleértve a Bethlen kényszerűen törökbarát politikája nyomán itt-ott feltámadt európai gyanakvást.^[18]

Jelen témánk szempontjából a legfontosabb talán az a levél, amelyet Wotton 1620. november 8–18. közt írt (levelei többnyire így, napokig-hetekig készültek, számos egyéb elfoglaltsága miatt!) Angliába, Sir Robert Nantonnak. Ebben a beszámolóban már-már *expressis verbis* elhangzik Körmöcbánya neve. Mivel Donne haláláig állandó kapcsolatban, levelezésben állt Henry Wottonnal, s a lehetőségekhez képest gyakran találkoztak is, nem elképzelhetetlen, hogy a diplomata valóban beszélt barátjának erről a politikai-gazdaságpolitikai szempontból fontos városról: „Legutóbbi levelemben írtam arról, hogy Vacia (alias Waetsen [= Vác]), amely a Duna egyik, Gran [Esztergom] és Buda közti szigetén fekszik, a törökök kezére került, s ez biztosítja számukra (mint mondják [ti. Bécsben!]) az utat a bányavárosok, a királyság [ti. Magyarország] legvonzóbb célpontjai felé.”^[19]

A Wotton-levelek sorából még egyet szeretnék kiemelni, azt, amelyet Sir Francis Baconnek, Verulam lordjának írt 1620. december 19–29 közt, V. Frigyes, a szerencsétlen sorsú téli király (I. Jakab veje) fehérhegyi veresége után: „Egyedül hagyom a színen a francia követet [...] aki közvetíteni akar a császár és Betlehem (sic!) Gábor között, akivel most, hogy magára maradt, nincs mit kezdenem.” Szó szerint: „Betlehem Gabor, with whom I have nothing to do, as he is now singled.”^[20] Ha már a téli királyt említettük, érdemes szót ejtenünk arról, hogy az 1619–20-as év – a Szent Pál székesegyház-béli kinevezést megelőző időszak – Németországban találja Donnet, ahol Doncaster earljének házi káplánjaként igyekszik segíteni a német hercegségek és az angol királyság szövetségét, s prédikált is Erzsébet és Frigyes előtt, akiknek esküvőjét egyébként 1613-ban valentine-be (Bálint napi versbe) oltott epithalamionnal köszöntötte.^[21]

Donne 1619 májusa és 1620 decembere között ugyan elsősorban Heidelbergben tartózkodott, de nagyon valószínű, hogy – egyfajta protestáns ad fontes-zarándoklatként – Wittenbergbe, Luther és Melancthon városába is ellátogatott. Így nem lehetetlen, hogy már ott, tanulóévei színhelyén találkozott Michael Corvinusszal, s a Londonban keletkezett kis üdvözlőverset már az ismeretség alkalmi megújításának tiszteletére írta. A kitüntetett érdeklődés oka lehetett továbbá az is, hogy történelmi balsorsunk édes hasznaként,^[22] részben a törökkel vívott folyamatos küzdelemnek, részben a 17. században támadásba lendült ellenreformációnak, részben az egyre árnyaltabb földrajzi szakirodalomnak (térképek, világföldrajzok) köszönhetően Magyarország nem terra incognita többé az angolok számára.^[23] Donne, aki maga is szenvedélyes utazó és versben-utazó volt, s egyben a „szerelmi térképírás” mestere,^[24] nyilván a messze földről – esetünkben a távoli Körmöcbányáról – származás-érkezés egzotikumát is észrevette.

Végül, de korántsem utolsósorban: Corvinus-Raabnak szóló érdeklődését természetesnek találjuk, ha csak valamelyest is megismerjük azokat a változatos műfajú írásait, amelyeket kifejezetten a tanulásnak, a tanultságnak, közelebbről az egyetemi képzésnek szentelt. Ezek sorában a kétségkívül legemelkedettebb hangú az a prédikációja, amelyet 1624. március 4-én mondott el a Whitehallban, s amely *Az igaz tudás* címet viseli: „Az egyetem Paradicsom, a Tudás folyói, a Művészetek és Tudományok folyói erednek onnan. [...] Ám minden tudás, amely nem az ő (tudniillik Krisztus) dicsőítésével kezdődik, nem egyéb, mint pusztá bolondozás, mint egy ótvaros kór, mint maga a gondosan cizellált és kifinomult tudatlanság.”^[25] E

prédikáció elmondása egyébként időben is közel van a Corvinus-vershez, s ahhoz az időszakhoz, amikor Donne olyan társadalmi-anyagi pozícióba jutott, hogy – hatgyermekes özvegyemberként bár – segítséget, de legalábbis terített asztalt kínálhatott a Londonba látogató külföldi diákoknak. Első, korabeli életrajzírója és egyben barátja, Izaak Walton hangsúlyozza is Donne patrónusi erényeit, imígyen: „Folytonos adakozó volt ő, e nemzet [ti. az angol] és idegen népek szegény tudósai között egyaránt.”[26] Hasonlóképpen tudás-tanulásközpontú az a nevezetes ígéhirdetés is, amelyet Donne 1625. április 3-án mondott el, a szent Jakab templomban, pontosan egy héttel I. Jakab király halála után: „Tanuljatok, hogy csendesek legyetek” – hirdette Donne egy nyugtalan, háborúk, vallásháborúk dúlta világban, Pál apostolnak a Thesszalonikabéliekhez intézett levele nyomán.[27]

Kivételesen egészen más előjellel, azaz gúnyosan említi Donne az egyetemet *Végakarát* című versében:

„Minden jótettem, ékes modorom

Az egyetemnek hagyományozom.”[28]

Angolul:

„...my best civility

And courtship to an university.”[29]

Az egyik angol nyelvű Donne kiadás gazdája, Theodore Redpath szerint a *Végakarát* fentiekben idézett két sora nem egyéb, mint „szemmel látható támadás néhány korabeli professzor otrombasága ellen.” Ugyancsak gúnyos és támadó élő az a latin nyelvű Donne-értekezés, *Az udvaronc könyvtára*, amelynek angol fordítását Percy Simpson készítette el, 1930-ban. A csípős és szellemes könyvecske amolyan anti-*Il Corteggiano*, célja nem az, hogy az udvari embereket okítsa, hanem mindössze annyi, hogy torzító tükröt tartson felületességüknek, ál-műveltségüknek, a nagy áldozatokat követelő örök deáki életformától olyannyira és oly ellenszenvesen különböző magatartásuknak: „Az udvari étellel kapcsolatos kötelezettségek nem hagynak időt az irodalomra, minekutána minden elvárásnak eleget tettetek – így az alvásnak, amely délelőtt tíz óra előtt meg nem szakítható; továbbá a naphoz, helyhez és lelkiállapothoz illő öltözék megkomponálása a tükör előtt, annak kifundálása, hogy kinek milyen köszöntés dukál, nevetés vagy homlokráncolás kíséretében, továbbá részvétel lakomákon és multságokon.”[30] A folytatás, ha ugyan ez lehetséges, még vitriolosabb hangú: „Az úgynevezett klasszikusokat a profok és iskolamesterek buzgalmára hagyva, mindazok segítségével, akiknek tudatlanságotokat bizton bevallhatjátok, vadásszatok olyan könyvekre, amelyekhez mások nehezen jutnak hozzá. S a beszélgetés során soha ne idézzetek közismert szerzőktől, idézzetek emezektől, hogy az, amit mondtok, eredetinek tűnjék.”[31]

Befejezésül, s az elmondottak megerősítésére hadd idézzek ismét Louis L. Martz nevezetes könyvéből, ezúttal egy olyan részletet, amelyek egy 1622-ben készült festmény nyomán a költő-főpap nyilvánvaló, de egyáltalán nem kárhoztatható szerepjátzó hajlamaira hívják fel a figyelmet. Annál is inkább helyénvalónak tűnik ez a citátum, mert a híres „tógás” portrékat a Corvinus-verstől mindössze egy év választja el: „De, akár komoly, akár mosolygó, a portré római tógában ábrázolja Donne-t, ... azt a tógát viselve, amely filozófusi szerepköréhez illik. Röviden szólva, Donne itt a görög vagy római bölcs alakjában jelenik meg előttünk.”[32]

Mindez egyáltalán nem ellentétes a korábbiakban elmondottakkal: Donne érdeklődésével a kontinens, különösen a reformáció-érintette országok, az egyetemek, a nélkülöző, vagy legalábbis szűkölködő diákok iránt. De mindkét választott hivatása, a papi és a költői is megkívánt bizonyos fokú teatralitást. Ennek pedig latin nyelvű – tehát „maszkos” írásaiban különösen is helye lehetett. E sokféle tényező összjátékának köszönhető, hogy egy 17. századi körmöcbányai diák - ha csak egy rövidke alkalmi vers erejéig is – aere perennius – része lett a világirodalomnak.

---

[1] Milgate, Wesley (ed.): John Donne: The Epithalamions, Anniversaries and Epicedes. Oxford, 1978. (továbbiakban: Donne, 1978.) 80. p.

[2] Keynes, Geoffrey: Bibliotheca Bibliographici. A Catalogue of the Library. London, 1964. 155. p. Corvinus album amicorum – a Keynes tulajdonába került Donne-bejegyzést kivéve – az Országos Széchényi Könyvtárban található. Köszönet illeti Gömöri Györgyöt, hogy felhívta rá a figyelmemet, annak ellenére, hogy a Donne-Corvinus kapcsolathoz nem nyújtott új szempontokat. Csupán megerősítette azt a John Donne verse alapján már amúgy is nyilvánvaló tényt, hogy Michael Corvinus Londonban is járt. Album amicorum Michaelis Corvini (Corvinus) exulis Hungari 1623–1634. Latin, görög, német, francia, héber eredeti emléksorok. Jelzete: Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Oct. Lat. 114.

[3] Donne, 1978. 217-218. p.

[4] Viliam Šišaj: Bányavárosi könyvkultúra a XVI.–XVII. században (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya). Szeged, 1999. (továbbiakban: Šišaj, 1999.) 65. p.

[5] Šišaj, 1999. 91. p.

[6] Križko, Pavol: Kremnické školstvo v rokoch 1527–1677. Bratislava, 1975. 200-208. p. (Itt szeretnék köszönetet mondani fiamnak, Szabó András Péter történelem-régészet-latin szakos egyetemi hallgatónak, hogy Križko szlovák nyelvű könyvének Michael Raabról szóló fejezetét lefordította számomra.)

[7] Križko Pál: Bethlen Gábor király Körmöcbányán. In: Századok, 1897. 501. p.

[8] Križko Pál (közli): Melanchton Fülöp levele, melyet 1553. október 12-dikén Körmöcbánya szabad király városához intézett. Bp., 1897. 8. p.

[9] Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp., 1996. 49. p.

[10] Križko, Paul: Gesichte der evangelischen Friedhöfe in Kremnitz. Körmöcbánya, 1901. 1-2. p.

[11] Ács Zoltán: A nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Bp., 1996. 43. p.

[12] Milgate, Wesley (ed.): John Donne: The Satires, Epigrams and Verse Letters. Oxford, 1967. (továbbiakban: Donne, 1967.) 92-96. p.

[13] Donne, 1967. 137. p. (Milgate jegyzete)

[14] Grierson, Herbert J.: The Poems of John Donne. Vol. II. Oxford, 1953. 51. p.

[15] Martz, Louis L.: From Renaissance to Baroque. Columbia – London, 1991. (továbbiakban: Martz, 1991.) 17. p.

[16] Martz, 1991. 50. p.

[17] Hayward, John (ed.): Johne Donne: Selected Poems. London, 1950. (továbbiakban: Donne, 1950.) 144. p.

[18] Gömöri György: A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig. Bp., 1999. (E kötetben szerepel számos tanulmány az angolok és más nemzetek Bethlen-képéről.)

[19] Smith, Logan Pearsall: The Life and Letters of Sir Henry Wotton. Vol. II. Oxford, 1907. (továbbiakban: Smith, 1907.) 197. p.

[20] Smith, 1907. 206. p.

[21] Donne, 1950. 90-94. p.

[22] Célzás Timothy Garton Ash tanulmánykötetének Shakespeare-től kölcsönzött címe: „Édes hasznokkal is szolgál a balsors...” Ash, Timothy Garton: A balsors édes hasznai. Bp., 1991.

[23] Erről bővebben olvashatunk: Gömöri György: Az angolok magyarságképe a XVII. század első felében. In: Filológiai Közlöny, 1980. 355-364. p.

[24] Erről tanúskodik számos magyarul is olvasható verse, pl. Vas István fordításában az *Elégia vetkező kedveséhez*. Ld. Ferencz Győző (szerk.): Donne, Milton és az angol barokk költői. Bp., 1989. (továbbiakban: Ferencz (szerk.) 1989.) 68-70. p.

[25] Smith, Logan Pearsall (ed.): John Donne: Sermons. Oxford, 1954. 59. p.

[26] Walton, Izaak: The Lives of Dr. John Donne, Sir Henry Wotton, Mr. Richard Hooker, Mr. George Herbert. London, 1670. (reprint: England, 1969.) 65. p.

[27] Pásztor Péter (ford.): John Donne: Délben alkonyul, délben virrad. Bp., 1998. 13-40. p.

[28] Ferencz (szerk.) 1989. 52. p.

[29] Redpath, Theodore (ed.): The Song and Sonnets of John Donne. London, 1956. 98. p.

[30] Mary Simpson (ed.): John Donne: The Courtiers Library, or catalogus Librorum Aulicorum. London, 1930. (továbbiakban: Donne, 1930.) 40-41. p.

[31] Donne, 1930. 42. p.

[32] Martz, 1991. 11. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

2.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMI

Molnár Antal: Adatok a váci püspökség török kori történetéhez

Talán nincs még egy olyan egyházmegyénk, amelynek török kori története olyan alaposan fel lenne tárva, mint éppen a vácié. Ez a tény szoros összefüggésben áll a török korról foglalkozó történetírásunk historiográfiai sajátosságaival. A magyarországi hódoltság kutatása Salamon Ferenc klasszikus könyve^[1] óta elsősorban az alföldi falvak és mezővárosok vizsgálatára összpontosította figyelmét, a világi történetírás ilyen irányú érdeklődése az egyházi történetírásra is hatással volt. A világi és egyházi hódoltság-kutatás Alföld-központúsága mindenekelőtt ezen régióknak a hódoltságon belüli kiemelkedő jelentőségével magyarázható: a Duna-Tisza közének északi fele maradt meg a legmagyarabb lakosságúnak a török uralom időszakában, ezért ez a terület őrizte meg leginkább a kapcsolatait a magyar feudális intézményrendszerrel. Ennek köszönhetően egyrészt az Alföld és az alföldi peremvidék török kori történetével kapcsolatban maradt fenn a legtöbb forrásanyag, a magyar jelleg mellett ez a körülmény is magától értetődően növelte a kutatási kedvet.^[2] Mindennek az egyháztörténelemre gyakorolt hatását mi sem mutatja jobban, mint hogy az egyházmegye történetével foglalkozó munkák^[3] között feltűnően nagy a török korról foglalkozó művek aránya. 1939 és 1948 között öt kisebb-nagyobb kötet látott napvilágot, amelyek témája az egyházmegye török kori története.^[4] Nemrégiben (egyedül a magyar egyházmegyék sorából) közlésre kerültek a püspökség 16–17. századi birtokigazgatásával és adóztatásával kapcsolatos források.^[5] Emellett az egyházmegye területének török kori történelmével foglalkozó helytörténeti, illetve gazdaság- és társadalomtörténeti munkák is számos egyháztörténeti vonatkozású adatot hoztak napvilágra.^[6]

A jelzett munkák jegyzetapparátusán végigtekintve azonnal feltűnik, hogy a váci egyházmegye történetíróinak viszonylag bőséges hazai forrásanyag állt rendelkezésükre, ellentétben a többi hódolt egyházmegyével. A forrásadottságok a magyarországi hódoltság etnikai és uralmi viszonyaival, illetve a magyar egyházi struktúrák jelenlétével vagy hiányával függenek össze. A török uralom alá került egyházmegyék közül a pécsi és a veszprémi püspökség hódolt részeinek történetére a legfontosabb forrásanyagot a területükön működő pécsi és andocsi jezsuita missziók dokumentumai jelentik.^[7] A délszláv bevándorlás által leginkább érintett, és ezzel a római missziós intézményrendszer befolyási övezetébe került kalocsai és csanádi egyházmegyék (különösen déli részeik) történetéhez a római levéltárak, különösen a Propaganda Kongregáció (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) archívumának kéziratai alkotják a forrásanyag jelentős részét.^[8] Ezzel szemben a magyar egyházi (és természetesen világi) intézményrendszer által szilárdan kézben tartott egyházmegyékre, mint például Vác és Eger hódolt részeire a római levéltárak kisszámú dokumentumaival szemben a hazai gyűjtemények sokkal nagyobb anyagot őriznek.^[9]

Mind ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a váci püspökség török kori történetéhez a római levéltárak anyagát teljesen nélkülözniünk kellene. Az egyházmegye 17. századi históriájának legfontosabb dokumentuma, Pongrácz György váci püspök 1675. évi *Informatio*-ja is eredetileg egy Rómába, a Zsinati Kongregációhoz (*Sacra Congregatio Concilii*) küldött ad limina jelentés, még ha a beszámoló nem Rómában, hanem Bécsben maradt is fenn.^[10] Pongrácz információján kívül a 17. századból több váci püspöki jelentést nem ismerünk ugyan, de a Propaganda Kongregáció által kinevezett belgrádi missziós püspökök, Marin Ibrišimović (1647–1651) és Matej Benlič (1651–1674) egyházlátogatásaik során jártak az egyházmegye területén, erről vizitációs jegyzőkönyvekben röviden megemlékeztek.^[11] Az előző két forrástípus viszonylagos hiánya jelentősen megnöveli a harmadik római egyházmegye-történeti forráscsoport, a püspökjelöltek kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveinek jelentőségét. A Trentói Zsinat utáni egyházreform fontos eleme volt a püspökök személyének gondos kiválasztása, ezért a püspökjelöltekről és leendő

egyházmegyéikről megerősítésük előtt Rómában vagy a területileg illetékes nunciatúrán alapos vizsgálatot folytattak (püspöki processzus, *processus informativus*). A kivizsgálási eljárás történetével és a jegyzőkönyvek jellegzetességeivel a magyar szakirodalom több alkalommal behatóan foglalkozott.^[12] A kánoni kivizsgálások 15–16. századi előzmények után a végső formájukat XIV. Gergely, illetve VIII. Orbán rendelkezései (1591, 1627) révén nyerték el. A vizsgálatok során a tanúk egy 13 (illetve áthelyezés esetén 10) pontos kérdőív alapján vallottak a jelölt személyéről, és szintén 13 kérdésre kellett válaszolniuk az egyházmegye helyzetével kapcsolatban.^[13]

A kánoni kivizsgálások jegyzőkönyveinek egyházmegyei vallomásai meglehetősen szűkszavúak ugyan, de mennyiségüknél és egységes jellegüknél fogva a sokszor krónikus forráshiányban szenvedő hódoltsági egyházmegyék történetéhez mégis igen fontos forráscsoportot jelentenek. A magyarországi püspökjelöltekre vonatkozó jegyzőkönyvek 1612-ben kezdődnek, de a konzisztórium előterjesztésekből (*propositiones consistoriales*) tudjuk, hogy a vizsgálati eljárás már ezt megelőzően is általános volt.^[14] A 17. századból mintegy 160 jegyzőkönyv maradt ránk, a töröktől megszállt egyházmegyék közül a kalocsai érsekségről nyolc, a csanádi püspökségről kilenc, a pécsiről és a váciról tizenöt-tizenöt, a szerémiről és a boszniairól hat-hat püspökjelölt kivizsgálási jegyzőkönyvét ismerjük. A püspöki processzusok vallomásai tömörségüknél fogva elsősorban a délebbi püspökségek történetéhez jelentenek nélkülözhetetlen forrásanyagot, de a jobban dokumentált, jelentős hazai forrásanyaggal rendelkező egyházmegyék viszonyaihoz is érdekes kiegészítéseket nyújtanak. A jegyzőkönyvek a korábban feldolgozott egyházmegyei vallomások tanúsága szerint számos kérdésben (a királysági egyházi és világi elit hódoltságra vonatkozó ismeretei, a magyarországi katolikus hierarchia hódoltsági kapcsolatai, a hódoltsági püspöki székek jövedelmei és az adóztatás, egyházi intézmények és épületek sorsa, a papság létszáma, a püspöki székek betöltésének kérdései) új és eddig teljesen ismeretlen adatokkal szolgálnak a hódoltsági egyháztörténelem kutatásához.^[15]

A váci egyházmegyének a 17. században összesen 21, a király által kinevezett püspöke volt,^[16] közülük tizenkettőnek a pápai megerősítésről tudunk.^[17] A Vatikáni Levéltárban őrzött legkorábbi váci jegyzőkönyv Dallos Miklós kivizsgálásáról maradt fenn 1621-ből. Ezt követően a vizsgált korszak végéig valamennyi megerősítést nyert püspökről folytattak vizsgálatot, a váci főpásztori székekben a gyors áthelyezések miatt pápai jóváhagyást nem nyert személyek közül is ötről maradt fenn jegyzőkönyv. Ezek az adatok mindenekelőtt arra utalnak, hogy a 17. századi váci püspökök túlnyomó része teljesítette a vizsgálati eljárással kapcsolatos kötelezettségét, egyedül Püsky, Kopcsányi, Hosszútóthy és Zongor jegyzőkönyveit nem ismerjük. A vizsgálati eljárás egy kivétellel minden esetben a bécsi nuncius előtt történt, legtöbbször a bécsi nunciatúra épületében.^[18] A kihallgatásokat ténylegesen a nunciatúra ügyhallgatója vagy kancellárja foglalta jegyzőkönyvbe; általában egy napon valamennyit, máskor néhány nap, esetleg több hét (Gubasóczy esetében két, Korompay esetében pedig öt hónap) eltolódással. A tanúvallomások elé mindig bemásolták a kérdőívet, a jegyzőkönyvekhez sokszor csatoltak mellékletként a jelölt életútjával kapcsolatos igazolásokat, az iratok között legtöbbször megtaláljuk a királyi kinevező okirat másolatát és a püspökök számára előírt hitvallás aláírt szövegét. Az egyetlen Rómában készült jegyzőkönyv Draskovich Györgyé, amelyet Ludovico Ludovisi bíboros protektor palotájában vettek fel, ezért a Dataria Apostolica levéltárában őrzött fogalmazvány-sorozatban található. Valamennyi kivizsgálás fennmaradt fogalmazvány formájában, tisztázatlanul csak három jegyzőkönyvet ismerünk.

A királyi kinevezések és a jegyzőkönyvek dátumainak tanúsága szerint a váci püspökök kinevezésük után legtöbbször egy éven belül (Dvornikovich csak három év múlva) kérték vizsgálati eljárásuk lefolytatását, a pápai megerősítés azonban a század első felében sokszor hosszú éveket váratott magára. Nyilván részben ezzel, illetve a magyar püspöki kar és a római kúria közötti konfliktusokkal függött össze, hogy a vizsgálati jegyzőkönyvek éppen a század közepéről nem maradtak fenn, és az 1643–1647, illetve 1655–1657 között a püspökök ismét csak a királyi kinevezés birtokában működtek.^[19] A század második felében a római jóváhagyás elnyerése általában kevesebb időt vett igénybe, 1663 után valamennyi váci püspök megkapta a

pápai megerősítést.

1. táblázat

A váci püspökök kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban (17. század)

Dallos Miklós	1621	ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 8.
Sennyey István	1623	ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 12.
Dávid Pál	1628	ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 20B.
Draskovich György	1631	ASV Dataria Ap., Processus Datariae vol. 10. fol. 227r–240v.
Nagyfalvy Gergely	1636	ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 56.
Tarnóczy Mátyás	1651	ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 100.
Pálffy Tamás	1659	ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 114.
Szentgyörgyi Ferenc	1661	ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 120.
Szegedy Ferenc Lénárd	1663	ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 137.
Pongrácz György	1670	ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 70. fol. 1303r–1312v. ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 177.
Gubasóczy János	1676–1677	ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 76. fol. 978r–989v. ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 191.
Korompay Péter	1680–1681	ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 204.
Kéry János	1682	ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 81. fol. 639r–650v. ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 211.
Balogh Miklós	1685	ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 224.
Dvornikovich Mihály	1692	ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 257.

A vizsgálat alaposságához nélkülözhetetlen volt a jelöltet és az egyházmegye viszonyait jól ismerő tanúk (két-három, néha négy-öt személy) megidézése. Ez a hódoltsági és erdélyi egyházmegyék esetében korántsem volt egyszerű feladat, hiszen a császárvárosban nem mindig sikerült a hódoltság belső területeinek egyházi helyzetét ismerő személyeket felkutatni.^[20] A váci püspökség azonban ebből a szempontból is jobb helyzetben volt délebbi társainál, hiszen a nunciatura tisztviselői a bécsi Pázmáneumban viszonylag könnyen találtak egy-egy váci egyházmegyes papnövendéket, illetve olyan Bécsben tartózkodó magyar jezsuitát vagy világi papot, aki az Alföld északi részének egyházi viszonyairól érdemben tudott nyilatkozni. A negyvenegy tanúból 18 világi pap, nyolc jezsuita, hat pázmánita diák, egy ferences, egy a római Collegium Germanicum et Hungaricumban tanuló növendék, illetve öt világi személy volt. Az egyházmegyét különösen jól ismerő tanúkat, így Korompay Péter egykori váci püspöki helynököt és az enciklopédikus ismeretekkel rendelkező Szentiványi Márton jezsuita professzort három különböző vizsgálatban is kihallgatták. Általában a jelöltről valló személyek nyilatkoztak az egyházmegyeről is, mivel a tanúkat igyekeztek a leendő püspök ismerettségi köréből verbuválni. Némely esetben viszont a vizsgálati eljárást lefolytató hivatalnok nem elégedett meg a sommás adatszolgáltatással, és külön tanút hallgatott ki az egyházmegyeről.

2. táblázat

A váci püspökök kánoni kivizsgálása során meghallgatott tanúk

A tanú neve és tisztsége[21]	a vallomás éve
Aichinger, Simon Aloysius hartbergi plébános	1692
Althan Ádám gróf	1623
Argenti, Giovanni SJ*	1623
Avancinus, Nikolaus SJ*	1661
Balogh Miklós csanádi püspök*	1682
P. Bonaventura OFM	1651
Böjtös István, a Pázmáneum növendéke	1681
Bucelleni, Giovanni SJ	1651
Ferenczffy Lőrinc királyi titkár	1621
Füley Tamás győri kanonok	1628
Fugacius, Andreas SJ	1680
Franyó Mihály, a Pázmáneum növendéke**	1682
Hannula Jakab SJ**	1663
Hegyesi Márton, a Pázmáneum növendéke	1659
Herovics Mátyás csanádi püspök	1621
Hmira János SJ	1651
Káldy Mihály soproni plébános	1628
Korompay Péter pozsonyi őrkanonok	1659
Korompay Péter esztergomi kanonok	1663
Korompay Péter esztergomi kanonok	1670
Kószeghy János esztergomi kanonok	1621
Lósy Imre váradi püspök	1628
Luzénszky Joákim esztergomi őrkanonok*	1663
Luzénszky Joákim esztergom-szenttamáshegyi prépost	1670
Maholányi János királyi titkár*	1685
Marnavics Tomkó János zágrábi kanonok	1631
Marnavics Tomkó János boszniai püspök	1636
Mike Mihály, a Pázmáneum növendéke**	1682
Nováki Jakab, a Pázmáneum növendéke**	1661
Nozdroviczky András, a nyitrai püspök káplánja	1682
Orsolini, Francesco, Kollonich Lipót káplánja**	1692
Ölvedi Albert egri kanonok	1628
Palánki Bálint, a Pázmáneum növendéke	1659
Palchich Ferenc SJ	1685
Pálffy Tamás nyitrai püspök	1676
Posgay János esztergomi kanonok	1621
Szapáry András győri alispán	1636
Szelepcsényi György germanikus	1631

Szentiványi Márton SJ	1676
Szentiványi Márton SJ	1680
Szentiványi Márton SJ	1685
Taplóczi Imre erdélyi pap	1661
Tőrös János esztergomi érseki titkár	1623
Tuškan, Pavao zágrábi kanonok*	1692
Vásárhelyi Dániel SJ	1623
Vid László SJ	1676
Zongor Zsigmond nyitrai kanonok*	1628

A váci püspökök kivizsgálási jegyzőkönyveinek[22] olvasásakor rögtön szembetűnik, hogy a többi hódoltsági egyházmegyétől eltérően tanúk egy része személyesen is megfordult a püspöki székvárosban vagy az egyházmegye területén, néhányan pedig a környékről származtak.[23] A többiek a váci püspöki officálisoktól (Hmira), Istvánffy Bálint püspöki helynöktől (Taplóczi), a Pázmáneum váci növendékeitől (Böjtös) szereztek információikat, vagy csak egyszerűen hallomásból tudtak valamit a püspökség viszonyairól.

A megkérdezettek Vácot általában közepes nagyságú, Duna parti településnek írták le, nagyszámú török és református lakossággal, és kicsiny katolikus közösséggel. Néhány tanú a házak számát is megbecsülte, ezt az értéket a jobban értesültek (Ölvedi, Korompay, Hegyesi, Palánki, Taplóczi, Nováki, Hannula) 300–500 közöttre taksálták, ettől Luzénszky 200-as, illetve Szentiványi 800-as, Mike és Franyó 600-as adata tér el jelentősebben. A felszabadulás után a lakosság száma drasztikusan lecsökkent, amint arról Aichinger és Orsolini 1692-ben beszámoltak.[24] A Vácot jobban ismerő tanúk becslései (a családok nagyságának kiszámításához elfogadott négyes/ötös szorzó alkalmazásával) nagyjából egybevágnak a török defterekből a 16. század végére megállapított 1700–1800-as népességszámmal.[25] Eszerint tehát a kortársak becslései a települések népességszámáról korántsem voltak annyira rosszak, mint azt sokszor gondoljuk, ezért nagy óvatossággal és más dokumentumok egyidejű megszólaltatásával az egyházi források ilyen jellegű felhasználásáról sem kell teljességgel lemondanunk.

A török és a keresztény lakosság megoszlásáról egyetlen tanú sem közöl pontosabb információkat. Néhányan (Ölvedi, Tomkó, Szelepcsényi) vallomásukban a keresztény polgárság hiányáról vagy igen kis számáról beszéltek, de a legtöbben a valóságnak megfelelően a reformátusok jelentős számarányát hangsúlyozták. A kihallgatásokat vezető nunciustokat természetesen leginkább a püspöki székváros katolikus lakossága érdekelte. A váci katolikusokról a tanúk nagy része csak annyit tudott, hogy nagyon kevesen voltak. Míg az első török uralom és a magyar fennhatóság éveiben Vácot katolikus plébánia működtetett, az 1620 utáni időszakból a katolikus közösségről hallgatnak az eddig ismert források.[26] Ezért is nagyon értékes a városban és az egyházmegyében egyházlátogatást végző helynök, Korompay Péter vallomása, aki ottjártakor mintegy 30–40 katolikkal találkozott (1670).[27] A közelből származó és Vácot többször megfordult Mike 1682-ben pedig csupán egyetlen katolikus családról adott hírt.

A katolikusok kis számát, majd szinte teljes eltűnését elsősorban a vallásgyakorlat lehetőségének hiányával magyarázhatjuk. Pongrácz püspök jelentéséből és a szakirodalomból is közismert tény, hogy a város egyetlen kereszténynek maradt temploma, a Szent Mihály templom a 17. század elejétől egészen a török uralom végéig a reformátusok kezén volt.[28] Ezért is meglepő, hogy szinte valamennyi, a váci templomokról nyilatkozó tanúvallomás a székesegyházat nevezi meg a reformátusok templomaként,[29] holott azt még a város első török foglalásakor dzsámiá alakították át, és nyilvánvalóan a második török uralom idején sem kapták vissza

a keresztények.[30] A kettőségre magyarázatul szolgálhat, hogy a kortársak tudatában az impozáns egykori német városi Szent Mihály plébániatemplom és a használaton kívüli, romos székesegyház összemosódott.[31] A tanúk egyöntetűen úgy tudták, hogy a városban a katolikusoknak semmiféle vallásgyakorlatra sincsen lehetőségük, míg a reformátusoknak templomuk és iskolájuk is volt Vácott. Korompay szerint a székesegyház közepes nagyságú és átlagos építésű templom, amelyet a reformátusok használtak, és 1670-ben már felújításra szorult. Hannula viszont ottjártakor úgy tapasztalta, hogy a reformátusok által iskolaként is használt templom jó állapotban volt, az egykori püspöki palotában pedig a török várparancsnok lakott. A visszafoglalás utáni helyzetet ismertető két tanú ismét a reformátusoktól elvett és székesegyházként berendezett Szent Mihály templomról vallott. Aichnger és Orsolini szerint a templom romos állapotban volt, amelyet ideiglenesen helyreállítottak és a legszükségesebb felszerelésekkel látták el. A katolikusokat az 1690-es évek elején egy káplán gondozta, a templom mellett egy kis házat emeltek a püspök számára.[32]

A katolikus vallásgyakorlat, majd hívek nélkül maradt Vác helyett az egyházmegye központja a 17. század első harmadában a nógrádi vár lett. A váci püspököt az 1638. évi nagyszombati tartományi zsinat külön kötelezte, hogy Nógrádban tartsa székhelyét, vagy pedig a várban állandó helyettest alkalmazzon.[33] A püspökök közül csupán Püsky és Tarnóczy nógrádi rezideálásáról tudunk, azonban Nógrád 1663. évi elestéig a püspöki helynökök folyamatosan működtek a várban.[34] A tanúvallomások alapján egyértelműen kirajzolódik püspöki rezidencia Nógrádba történt átvitele, a tanúk nagyobbik része ezt a települést nevezte meg az egyházmegye második székhelyeként, ahol a püspököknek közepes méretű lakása volt, de csak az általános helynök lakott benne állandó jelleggel.[35]

A vallomások talán legfontosabb pontjai az egyházmegye plébániáinak és papjainak számát közlő mondatok. Ez annál is figyelemre méltóbb, mivel a hódoltsági processzusok esetében éppen az egyházmegyéről szóló részek a legelnagyoltabbak. A legkorábbi számszerű adatokat az 1659. évi jegyzőkönyvben találjuk. A tanúk közül Korompay az egyházmegye mintegy 1000 helységéből 80-at talált katolikus többségűnek, míg Hegyesi 60, Palánki pedig 70 településről állította, hogy katolikusok lakják. Legfontosabb plébániákként Bujákat és Pestet neveztek meg, Hegyesi szerint az itteni plébánosok viselik az esperesi tisztet is.[36] Ugyancsak 80 katolikus népességű faluról tudott négy évvel később Hannula, hangsúlyozva, hogy a papok száma jóval kevesebb, ezért egy pap számos szomszédos települést is ellátott.[37]

Egészen meglepő képet nyújtanak a plébániákról, illetve papokról és licenciátusokról szóló számadatok. Taplócza (ismét a püspöki helynöktől hallottakra hivatkozva) 1661-ben mindössze négy működő plébániáról tudott az egyházmegyében. Ez az adat teljesen egybecseng az eddig ismert egykorú adatokkal: Lippay György prímás 1648-ban két-három papról, Tarnóczy váci püspök 1654-ben öt plébániáról számolt be.[38] A következő évtizedben a papok és licenciátusok számában ugrásszerű emelkedést tapasztalunk. Korompay 1670-ben már 12 papról tudósított, és ugyanennyiről vallott hat év múlva Vid László, aki külön hangsúlyozta a templomok jó állapotát, felszereltségüket és jövedelmekkel való ellátottságukat, nyilván Pongrácz püspök egyházszerző munkásságára reflektálva.[39] A következő években a paphiány tovább enyhült. Szentiványi szerint (1680) az egyházmegye 14 papját és 27 licenciátusát a vikárius és két főesperes irányította.[40] Mike és Franyó 1682-ben már 60 templommal és keresztelőkúttal ellátott plébániáról tudott, amelyeken 24 plébános és 38 licenciátus működött. A török kori váci püspökségről ilyen jellegű számadatokat eddig mindössze Pongrácz György többször idézett információjából ismertünk: eszerint 1675-ben a püspökségnek 73 részben vagy teljesen katolikus települése volt, amelyekben 13 pap és 30 licenciátus teljesített szolgálatot.[41]

A papok számának folyamatos emelkedése a 17. század második felében mindenekelőtt a korszak váci püspökeinek egyházszerző tevékenységére hívja fel a figyelmet. Bár az egyházmegye történetének török

kori monográfusa a püspökök egyházkormányzati tevékenységéről általában meglehetősen lesújtóan nyilatkozik,[42] a püspöki processzusok vallomásaiból egy lassú, de tudatos egyházépítés képe rajzolódik ki. A paphiány enyhülése ugyanis nagyrészt a főpásztorok kezdeményezésének volt köszönhető. A váci püspökség klerikusainak nagyszombati tanulmányairól már a 17. század első felében is vannak adataink. Nagyfalvy Gergely 6000 forintos alapítványt tett az egyházmegye papnövendékeinek taníttatására, Zongor Zsigmond az egyházmegye szegény papjainak és licenciátusainak segélyezésére rendelt 2500 forintot, Pongrácz György pedig a saját nagyszombati házában tartotta papnövendékeit.[43] A váci papnövendékek rendszeres taníttatásáról a tanúvallomások éppen a hódoltság utolsó másfél évtizedéből számoltak be rendszeresen, összhangban a papok számának ugrásszerű növekedésével. Az 1670 és 1685 közötti jegyzőkönyvekben Korompay, Vid, Szentiványi, Mike és Franyó 2–3, illetve 4–5 váci klerikus nagyszombati taníttatásáról emlékeztek meg, akik pappá szentelésük után egyházmegyéjükbe tértek vissza.

Az egyházmegye lelkipásztori ellátásában és a katolikus ifjúság képzésében a kecskeméti és gyöngyösi szalvatoriánus, illetve a pesti bosnyák ferencesek, valamint a gyöngyösi jezsuiták is jelentős szerepet játszottak, amint arról a vallomások egy része megemlékezett. Hannula, aki maga is működött Gyöngyösön, külön kiemelte, hogy a jezsuita páterek rendszeresen átjártak az egyházmegye falvaiba gyóntatni, így ő is megfordult ott. Szentiványi és Böjtös (1680) a gyöngyösi jezsuita gimnázium jelentőségét hangsúlyozták az egyházmegyei fiatalok oktatása szempontjából. A jezsuita évkönyvek (*Litterae Annuae*) a gyöngyösi rezidencia történeténél többször megemlékeztek a pátereknek a váci egyházmegyében tett missziós körútjairól, illetve a nógrádi és bujádi várban végzett lelkipásztori munkájáról.[44] A négy intézmény jelentőségét a bennük lakó szerzetesek magas létszáma is érzékelteti. A gyöngyösi ferences kolostorban a tabulák adatai szerint a 17. század második felében egyszerre általában 8–11 felszentelt pap és ugyanennyi segítőtestvér lakott, a teljesen változó számú (2–29) növendék mellett. A város jezsuita rezidenciája kisebb lélekszámú volt: 4–5 rendtagnál csak ritkán tartózkodott több a rendházban. A kecskeméti ferences rezidencia 2–3 pappal 2 segítőtestvérral működött.[45] a bosnyák ferencesek pesti prezidentátusához pedig 4–7 pap tartozott.[46] Bár a gyöngyösi kolostorok az egri egyházmegyében álltak, és tevékenységük jelentős részét is ott fejtették ki, a bosnyák ferencesek pedig főleg a Duna menti délszláv plébániákat gondozták, a szerzetesek lelkipásztorkodása a váci püspökség területén is nagy jelentőséggel bírt. A gyöngyösi jezsuiták és a ferencesek munkáját a váci püspökök számos alkalommal tizedek átengedésével ismerték el.[47]

A püspöki processzusok tanúvallomásainak utolsó fontosabb témaköre az egyházmegyék jövedelmeire vonatkozik. Bár a magyar püspökök hódoltsági földesúri adóztatásával és tizedeszedésével az újabb kutatások sokat foglalkoztak, a processzusok adatai mégis hézagpótlóak. A bevételekről szinte valamennyi tanú vallott, a jövedelmek sokszor nem ismert végösszegét közlik a 17. század második évtizedétől kezdve egészen a török kiűzéséig.[48] A váci püspökök hódoltsági kollégáikhoz képest viszonylag korán, már a 16. század végén saját kezükbe vették a tizedek elárendálását, a bevételek felmérésében és a jövedelmezőbb hasznosításában Mossóczy Zakariás püspöknek (1578–1580) és utódainak komoly érdemeik voltak. A hódoltság legeredményesebben adóztatott területének az Alföld északi része számított, így az egyházi birtokok adóztatása és a tizedszedés a váci püspököknek is nagyobb jövedelmeket biztosított, mint a többi hódoltsági püspöknek egyházmegyéjük.[49] A tanúk az 1620-as években 1000–2000 magyar forint közötti éves jövedelemről vallottak, amely a déli egyházmegyék bevételeinek ötszörösét-tízszeresét is elérte. Az adóztatás hatékonyságának fokozódásával és a hosszabb békeidőszaknak köszönhetően a század derekára ez az összeg 3000–4000 forintra emelkedett, amely Pongrácz jelentése alapján 3000 forint tizedbérletből és a püspökség birtokainak 1000 forintnyi adójából állt.[50] Az 1660-as évek elejétől a török háborúk kiújulása, majd Nógrád elfoglalása után a bevétel évi 1500–2000 forintra esett vissza, de a következő évtizedben a tanúk újból 4000–6000 (sőt Palchich 8000) forintról beszéltek. A felkelők és a visszafoglaló háborúk pusztításai miatt a török kiűzése előtti években a jövedelmek ismét az évi 2000–3000 forintos szintre süllyedtek.

A fentiek alapján a váci püspökség kiemelkedő helyet foglal el a hódoltsági egyházmegyék sorában. A többi püspöki székhöz viszonyítva jelentős jövedelemmel rendelkezett, ezért a magyar főpapok karrierjében általában rövidebb átmenetet jelentett egy szegényebb hódoltsági vagy erdélyi (Szerém, Csanád, Pécs, Várad, Erdély) és egy jövedelmezőbb királysági (Veszprém, Győr, Nyitra, Eger) püspökség között. Ennek ellenére hódoltsági viszonylatban a váci egyházmegye főpásztorainak voltak a legkedvezőbb lehetőségei a lelkipásztori ellátás megszervezésére. A magyarországi katolikus egyház újjáéledésével és a magyarországi feudális intézményrendszer hódoltsági jelenlétének megszilárdulásával párhuzamosan az egyházmegye területére is begyűrűztek a magyarországi rekatolizáció hullámai. Ennek egyik első lépéseként Dallos Miklós az 1620-as évek elején plébánost küldött Nógrádba, az ő utódai biztosították a kapcsolatot helynökként a püspökök és az egyházmegye hódolt területei között.^[51] Draskovich György 1631-ben kiűzte Vácról és egyházmegyéje több falujából a református prédikátorokat, és katolikus papokat szánt a helyükre.^[52] A század közepén Korompay Péter vikárius már vizitálta az egyházmegye hódolt plébániáit. A folyamat betetőzését Pongrácz György püspöksége jelentette, aki (a hódoltsági püspökök közül egyedülként) 1675-ben Garamszentbenedeken zsinatot tartott papjai számára. A püspökök tevékenységének köszönhetően helyreállt az egyházmegye középszintű vezetése (helynök és főesperesek) és a plébániahálózat is, amelyet a hódoltság utolsó éveiben mintegy 70 világi pap és licenciátus, illetve nagyszámú ferences működtetett. A váci egyházmegye tehát, késéssel és jelentős korlátokkal ugyan, de a 17. század második felére bekapcsolódott a magyarországi katolikus egyház újjászervezésének folyamatába, amelynek eredményei igazából csak a következő században, a török kiűzése után értek be.

DOKUMENTUMOK^[53]

1.

Hegyesi Márton vallomása a váci püspökségről. Bécs, 1659. február 21.^[54]

Ad primum respondit. Civitas Vacziensis est in Hungaria, prope Danubium in comitatu Pestiensi, est mediocris magnitudinis, habet circa quadringentas domos, omnes quasi sunt calvinistae, pauci sunt catholici, civitas est sub dominio Turcarum, pariet tamen in aliquibus episcopo, qui habet ibi suos iudices, decimas et census. Arx possidetur a Turcis, et civitas solvit tributum Turcae, et scio, quia fui ibi aliquot diebus.

Ad 2^m respondit. Est ibi ecclesia, quae erat cathedralis, modo est occupata ab haereticis, mediocris structurae, sed modo est ruinosae, nescio, sub qua invocatione fuerit, scio, quia ibi fui, ut supra.

Ad 3^m respondit. Est^[55] suffraganea archiepiscopatus Strigoniensis.

Ad 4^m respondit. Non sunt modo neque canonicatus, neque dignitates, in diecesi tamen sunt duo parochi, qui sunt archidiaconi, unus in Boiach,^[56] alter Pestii,^[57] causa scientiae ut supra.

Ad 5^m respondit. Non exercetur ibi cura animarum, sed tantum in aliquibus locis diecesis. Causa scientiae ut supra.

egyhaztorteneti_szemle_2001_02_057-086.htm

Ad 6^m respondit. Nihil istorum habet.

Ad 7^m respondit. Nihil istorum habet.

Ad 8^m respondit. In civitate non est domus pro episcopi habitatione, sed episcopus habet arcem Neogradini, ubi habet pulchram habitationem, et distat duobus milliaribus a civitate. Causa scientiae ut supra.

Ad 9^m respondit. Valor Ecclesiae praedictae ascendit ad circa 3000 florenorum hungaricorum, detractis expensis, consistens in decimis et censibus,[58] prout ex relatione virorum fidedignorum.

Ad X^m. In civitate nulla adest parochia, neque monasteria virorum aut mulierum, sed in diecesi sunt multae ecclesiae parochiales, et duo monasteria virorum, unum scilicet Chezkmedini[59] franciscanum strictioris observantiae, alterum est Pestii eiusdem religionis, scio, quia fui Pestii, et saepe conversatus fui cum religiosis Chezchemediensibus.

Ad XI. respondit. Diecesis est satis ampla, et complectitur sex comitatus et multa loca, quae non possum scire, inter quae sunt catholica circa sexaginta,[60] ut audivi a fidedignis.

Ad XII. respondit. Non est ibi seminarium.

Ad XIII. respondit. Ecclesia praedicta vacat prius per obitum quondam Matthiae Tarnoty,[61] qui circa annum 1655 obiit, et fuit postea nominatus dominus Sigismundus Zonger,[62] qui antequam confirmationem apostolicam obtinuisset, obiit anno praeterito.

[Pálffy Tamásról szóló vallomás szövege]

Quibus habitis fuit dimissus cum silentio, et ei iniunctum, ut se subscribat.

Martinus Hegyesi[63]

2.

Palánki Bálint vallomása a váci püspökségről. Bécs, 1659. február 27. [64]

Ad primum respondit. Civitas Vacziensis est in Hungaria, et scio a multis, qui ibi fuerunt, quod sit civitas mediocris magnitudinis, habens circa quadringentas domos, sunt ibi quasi omnes heretici, pauci tantum catholici in famulatio, subiacet Turcis, quibus tributum solvit, et tota arx ab ipsis possidetur, in civitate tamen episcopus habet decimas et census, ac etiam exercet iurisdictionem temporalem per aliquot suos iudices, et hoc scio, quia fui Neogradini, quae est arx distans duobus milliaribus a dicta civitate, et illice transferuntur census et decimae episcopi, quo etiam adveniunt dicti iudices.

Ad 2^m respondit. Nescio, an sit cathedralis, sed bene scio, quod sit ecclesia, quae ab haereticis possidetur.

Ad 3^m respondit. Est suffraganea archiepiscopo Strigoniensi, scio ut supra.

Ad 4^m respondit. De facto non sunt neque canonici, neque dignitates, neque beneficia,[65] credo tamen, quod antea fuerint. Scio ut supra.

Ad 5^m respondit. Nulla cura animarum in civitate exercetur, sed tantum in diecesi in aliquibus pagis, qui a maiori parte sunt catholici, scio quia ambulavi per multos pagos dictae diecesis.

Ad 6^m respondit. Nihil habet eorum, quae in interrogatorio continentur.

Ad 7^m respondit ut ad proximum etc.

Ad 8^m respondit. Episcopus non habet[66] domum pro ipsius habitatione, sed habet arcem Neogradini, ubi habet comodam habitationem, et scio, quia ibi fui.

Ad 9^m respondit. Valor dictae ecclesiae Vacziensis ascendit ad circa 3000 florenorum hungaricorum deductis expensis, scio, quia fui ibi Neogradini cum vicario episcopi, qui administrabat et est informatus.

Ad X^m respondit in civitate non adesse parochiales ecclesias, in diecesi tamen scio adesse plures, quae etiam habent fontes baptismales, et etiam in diecesi adsunt duo monasteria virorum Ordinis Franciscanorum strictioris observantiae, unum Chezchemedini, alterum Pestii, scio, quia locutus fui pluries cum religiosis ipsis, et audivi ab aliis.

Ad XI^m respondit. Diecesis est amplissima continens sex comitatus, et habet circa mille loca, inter quae non sunt catholica, nisi septuaginta circiter. Scio, quia fui in diecesi praedicta.

Ad XII. respondit non adesse seminarium.

Ad XIII. respondit. Vacat Ecclesia per obitum Matthiae Tornuty a tribus annis vel circa, ad quam fuit nominatus Sigismundus Zongor, qui antequam confirmationem apostolicam obtineret, obiit anno praeterito.

[Pálffy Tamásról szóló vallomás szövege]

Quibus habitis fuit dimissus cum silentio, et ei iniunctum, ut se subscribat.

Valentinus Palanki[67]

3.

Novák Jakab vallomása a váci püspökségről. Bécs, 1661. november 19.[68]

Ad primum respondit. Civitas Vacziensis sita est in Regno Hungariae in comitatu Neogradiensi seu Pestiensis,[69] est mediocris magnitudinis, conflatur domibus circa trecentis, et inhabitatur a Turcis et calvinistis, et in temporalibus subiacet Turcae, redditur tamen ab ipsa civitate aliquod tributum episcopo, et scio, quia ego fui praesens et vidi omnia ista, quia distat a mea patria, quae Ladochin vocatur, uno miliari ungarico.

egyhaztortenedi_szemle_2001_02_057-086.htm

Ad 2^m respondit. Cum dolore scio adhuc extare ecclesiam cathedralem, quae modo inservit pro concionibus calvinistarum, titulum ipsius nescio, bonae structurae et qualitatis, et certe indiget reparatione, prout inhabitantes indigent vera pietate, scio, quia fui ut supra.

Ad 3^m respondit. Dicta Ecclesia est suffraganea domino archiepiscopo Strigoniensi, scio, quia sum diocesanus.

Ad 4^m respondit. Non sunt, neque vidi, quia iam omnia possident Turcae et haeretici. Scio ut supra.

Ad 5^m respondit. Non exercetur, quia non habitant ibi, nisi Turcae et haeretici. Scio ut supra.

Ad 6^m respondit. Nihil istorum habet. Scio ut supra.

Ad 7^m respondit ut ad proximum.

Ad 8^m respondit. Non adest, quia est occupata ut supra, sed episcopus habet mediocrem habitationem in arce Neogradi, quae distat a civitate Vacziensi uno miliari, ubi manet suus vicarius generalis, causa scientiae, quia ego fui multoties et per duos menses continuos in dicta arce Neogradi.

Ad 9^m respondit. Quantum audivi, redditus dictae Ecclesiae modo ascendit ad circa duo millia florenorum, quia omnia sunt occupata a Turcis et haeticis.

Ad X^m respondit in civitate non adesse ecclesias parochiales neque collegiatas, neque alia in interrogatorio contenta, in diecesi tamen sunt multae parochiales ecclesiae in locis, qui omnes sunt catholici, et in aliis, qui sunt mixti catholici cum haeticis. Scio, quia ibi fui.

Ad XI^m respondit. Diecesis est satis ampla, quae continet multa loca ultra mille, et quasi media pars dictorum locorum sunt catholica a maiori parte, scio, quia uti diocesanus sum in diaecesi versatus.

Ad XII^m respondit non adesse.

Ad XIII^m respondit. Ecclesia de facto vacat a multis annis per obitum quondam Matthiae Tornotii, illius ultimi pastoris confirmati, licet post mortem ipsius fuit nominatus a Rege Hungariae Sigismundus Zongor et Thomas Palphi, [70] primus obiit et 2., qui adhuc vivit, fuit nominatus ad Ecclesiam Agriensem, et de his sum bene informatus uti diocesanus, et qui semper mansi in diaecesi Vacziensi, et solum sum hic pro studiis in Collegio Pazmanico a mense circiter.

Quibus habitis fuit dimissus cum silentio, et ei iniunctum, ut se subscribat etc.

Ego Jacobus Nouaki deposui ut supra et subscripsi manu propria. [71]

4.

Korompay Péter vallomása a váci püspökségről. Bécs, 1663. április 11. [72]

Ad primum respondit. Civitas Wacziensis est sita in Hungaria, in comitatu Pestiensi, est mediocris magnitudinis, conflatur quadringentis circiter domibus, inhabitatur a Turcis et calvinistis, exceptis aliquibus catholicis, subiacet dominio Turcarum, paret tamen episcopo in aliquibus, qui habet ibi iudices temporales, et administrant sine contradictione iustitiam. Arx possidetur a Turcis, et civitas ipsa dat tributum Turcae, scio, quia fui ibi vicarius generalis quondam episcopi Matthiae Tarnoty tribus annis,[73] et prius fueram[74] integro anno ibi visitator.

Ad 2^m respondit. Adest ecclesia, quae erat cathedralis sub invocatione Beatae Mariae Virginis, quae modo ab haereticis possidetur, mediocris magnitudinis et communis structurae, scio,[75] quia fui in vicinio, et examinavi[76] ex officio viros[77] ecclesiasticos et saeculares catholicos, qui ibi fuerunt, et taliter illam mihi circumscripserunt.

Ad 3^m respondit. Dicta Ecclesia est suffraganea archiepiscopo Strigoniensi, et scio ex causa ut supra.

Ad 4^m respondit. Non sunt ibi canonici, neque dignitates, seu alia beneficia ecclesiastica, quia omnia bona ecclesiarum sunt occupata ab haereticis et Turcis, causa scientiae ut supra.

Ad 5^m respondit. Nulla cura animarum ibi exercetur, neque est ibi aliqua fons baptismalis, causa scientiae ut supra.

Ad 6^m respondit. Nihil ex iis, quae in hoc interrogatorio continentur, sunt ibi, scio ut supra.

Ad 7^m respondit ut ad proximum.

Ad 8^m respondit. Non est ibi domus pro episcopi habitatione, episcopus vero habet quoddam palatium in arce Neogradini,[78] ubi habet residentiam, causa scientiae ut supra.

Ad 9^m respondit. Verus valor mensae episcopalis dictae Ecclesiae ante aliquos annos ascendebat ad tria millia florenorum harum partium, sed modo ex causa[79] istorum motuum turcicorum in Transilvania propter transitum militis turcici vix ascendunt ad duo millia florenorum similium, consistens in decimis et censibus, non sunt aliqua pensione gravati, quia in his partibus usus pensionum non est. Scio ut supra.

Ad X^m respondit. In civitate non sunt aliquae ecclesiae, neque parochiales, neque collegiatae, neque alia in interrogatorio isto contenta. In diecesi sunt multae parochiales ecclesiae, praesertim parochia in Buyach, et altera Pestii, ac etiam aliae in multis locis catholicis, scio ex causa ut supra.

Ad XI. respondit. Diaecesis est satis ampla, quae complectitur sex comitatus et loca ultra mille, quorum octuaginta circiter sunt catholica ex maiori parte, scio, quia vidi et visitavi.

Ad XII. respondit. Seminarium non adest. Scio ut supra.

Ad XIII. respondit. Dicta Ecclesia vacat a multis annis per obitum quondam Matthiae Tornotii ultimi illius pastoris, post cuius obitum fuerunt nominati a Sacra Cesarea Regiaque Maiestate multi alii, qui vel per obitum ipsorum, vel ob promotionem ad digniores ecclesias confirmationem a Sancta Sede apostolicam non obtinuerunt, et ultimus,[80] qui fuerunt nominati, fuit quondam Franciscus Szentgeorgii, qui ante aliquot menses obiit in Transilvania.[81]

Quibus habitis fuit dimissus, et imposito silentio fuit illi iniunctum, ut se subscriberet, prout se subscripsit.

Petrus Korompai manu propria deposui ut supra.[82]

5.

Hannula Jakab vallomása a váci püspökségről. Bécs, 1663. április 11.[83]

Ad primum respondit. Civitas Vacziensis est in Hungaria in comitatu Pestiensi, est convenientis magnitudinis, conflatur circa trecentis domibus, sunt multi christiani, sed calvinistae, pauci catholici, et reliqui omnes sunt Turcae, in temporalibus subiacet Turcae, licet in aliquibus recognoscant christianos, et praecise gubernator seu iudicens dictae civitatis est christianus, qui ab episcopo deputatur, scio, quia fui in ipsa civitate aliquot diebus occasione, quod Societas nostra habet unam residentiam in loco Gyöngyösiensi, quae est prope dictam civitatem, et volui de his omnibus esse informatus ex curiositate.

Ad 2^m respondit. In civitate Vacziensi erat[84] cathedralis, nescio, sub qua invocatione, modo vero est schola pro calvinistis, et est satis magna, et nobilis structurae, indiget reparatione formali, et non materiali, quia est in optima conditione, de causa scientiae, quia vidi.

Ad 3^m respondit. Ecclesia praedicta Vacziensis est suffraganea archiepiscopo Strigoniensi, quod audivi a multis canonicis Strigoniensibus, qui Tyrnaviae resident.

Ad 4^m respondit. Credo, quod antiquitus omnia ista erant, modo omnia sunt sub Turca vel sub haereticis. Scio, quia vidi.

Ad 5^m respondit. Nihil horum est in dicta civitate ex causa ut supra.

Ad 6^m respondit ut ad proximum.

Ad 7^m respondit. Nihil adest ex causa ut supra.

Ad 8^m respondit. Ego vidi domum, quae erat pro episcopi habitatione satis ampla et pulcra, modo est residentia seu praesidium Turcarum, manetque ibi capitaneus turcicus, habet tamen episcopus unam arcem Neogradi, quae non multum distat a civitate, ubi solet manere suus vicarius generalis, de causa scientiae, quia ego fui ibi multoties occasione, quod aliquando a nostris superioribus mittebamur ad confessiones[85] catholicorum, qui sunt dispersi per dictam diaecesim.

Ad 9^m respondit. Ego non possum hoc scire, sed[86] bene novi, quod episcopus colligit in circumvicino aliquas decimas et grana, quae modo plus, modo minus crescunt, audivi tamen[87] non esse magni[88] momenti et considerationis, et quod modo vix ascendant ad duo millia florenorum harum partium.

Ad X^m respondit. Modo nihil est eorum, quae in hoc interrogatorio continentur, scio, quia vidi.

Ad XI. respondit. Diecesis est satis ampla, quae continet multa loca ultra mille, inter quae sunt aliquae ecclesiae parochiales ad numerum 80[89], sed unaquaque parochum non habet, illi[90] catholici habent exercitium et recipiunt sacramenta a parochis convicinis, et aliis religiosis, scio, quia in aliquibus fui, et ab aliis audivi.

Ad XII. respondit. Non adest, ex causa ut supra.

Ad XIII. respondit. Non conosco ibi episcopum, nisi dominum Matthiam Tornoty piae memoriae ante aliquot annos demortuum, postea fuerunt nominati multi unus post alterum a Sacra Cesarea Regiaque Maiestate, sed confirmationem apostolicam non curarunt, et ultimus, qui fuerat nominatus, erat dominus Franciscus Szent Georgii, qui ante tres menses etiam sine confirmatione decessit in Transylvania apud Turcas, missus illuc a dicta Sacra Maiestate occasione currentium negotiorum bellicorum, scio, quia sunt ista notoria apud omnes.

Quibus habitis fuit dimissus, et imposito silentio fuit ei iniunctum, ut se subscriberet, prout se subscripsit ut infra

Ego Jacous Annula Societatis Jesu sacerdos Collegii Pazmaniani regens deposui ut supra.

Ego Balthasar Domokos Societatis Jesu idem confirmo.[\[91\]](#)

6.

Korompay Péter vallomása a váci püspökségről. Bécs, 1670. június 2.[\[92\]](#)

Ad 1um. Scio, quod civitas Vaciensis sit sita in Hungaria, se extendit ad quadrantem milliaris circiter, trecentis domibus conflatur, inhabitatur a triginta vel quadraginta circiter christi-*[fol. 1308r.]*fidelibus. Subiacet in temporali dominio turcico, et hoc scio, quia fui ibi vicarius tribus annis, et resedi inter illos.

Ad 2um. Est ecclesia cathedralis, sed possidetur ab haereticis calvinisticis, pulchrae structurae. Indiget reparatione, etc.

Ad 3um. Est suffraganea Strigoniensi archiepiscopo, et scio ex propria experientia.

Ad 4um. Dignitates sunt duae, una vicarialis, altera archidiaconalis sine residentia. In dioecesi sunt duodecim circiter presbyteri, sed in civitate nullus adest, quia a Turcis et haereticis non permittitur.

Ad 5um. In civitate Vaciensi non exercetur cura animarum, sed in dioecesi a duodecim parochis, et scio, quia fui ibi per aliquot annos.

Ad 6um. Non habet sacrarium etc.

Ad 7um. Non sunt corpora sanctorum etc.

Ad 8um. Habuit, sed anno 1663. perdidit, per Turcam occupatam.

Ad 9um. Ante bellum redditus ascendebant ad quatuor millia, nunc ad duo millia, consistunt in decimis, aliquando crescunt et decrescunt.

Ad 10um. In civitate non sunt ecclesiae parochiales, sed tantum synagogae Turcarum et haereticorum etc.

Ad 11um. Ex sex comitatibus constat, et multa loca complectitur, sed subiecta Turcis.

Ad 12um. Episcopatus Vaciensis habet seminarium, nempe foundationem pro alendis alumnis, sed in civitate Tyrnaviensi, ubi de facto sunt alumni.

Ad 13um. Vacat ecclesia per modernam nominationem domini episcopi [fol. 1308v.] Francisci Sczegedy[93] ad Ecclesiam Agriensem.

Quibus positus fuit dimissus et impositum, ut se subscriberet, uti se subscripsit.

Petrus Korempay abbas Sancti Petri et Pauli de Kach, praepositus Sancti Stephani de Castro Stigoniensi, ecclesiae metropolitanae Strigoniensis canonicus.[94]

7.

Vid László vallomása a váci püspökségről. Bécs, 1676. november 27.[95]

Ad 1um. Vaccium seu Vaccia deberet esse civitas residentiae episcopalis, sed non admittitur episcopus, et est potius oppidum positum ad Danubium in Hungaria propria absque distinctione provinciae, sunt tamen ibi satis pauci christiani, licet plures sint in aliis pagis eiusdem diaecesis Vacciensis, et tota diaecesis est sub libero dominio turcico. Haec scio, quia mansi in partibus circumvicinis Turcae tributariis, cum assidua communicatione personarum et missionariorum illius diecesis Vacciensis. [fol. 980v.]

Ad 2um. Audivi, quod non sit aliquod templum catholicorum, nisi forte aliquod pro acatholicis, qui sunt in magno numero. Ex scientia ut supra.

Ad 3um. Vacciensis Ecclesia est subiecta seu suffraganea archiepiscopo Strigoniensi, cuius synodo vidi Vacciensem intervenientem, et scio ex historiis et consuetudine.

Ad 4um. Non sunt in dicta civitate sive oppido canonicatus, dignitates, beneficia, nec beneficiati, nec redditus. Scio ex occasionibus ut supra.

Ad 5um. In tota diecesi cura animarum exercetur per duodecim circiter parochos, qui habent proprias ecclesias publicas cum redditibus sufficientibus ad sustentationem parcam, et ianuis apertis administrant sacramenta et verbum Dei. Sunt autem etiam aliqui, qui appellantur licentiati approbati a synodo provinciali, quibus uxores habentibus permittitur, ut baptizent, assistant matrimoniis illa denunciando, sepeliant, festa annuncient, et libros sacros ac conciones legant, instruant et pro necessariis sacramentis ducant fideles ad parochos, sicuti etiam ab eis baptizatos, ut chrismate inungantur a parochis, et pro tota diecesi est etiam deputatus vicarius episcopi, et manet apud unum ex illis parochis principaliorem, scio ut supra.

Ad 6. Dictae ecclesiae parochiales sunt sufficienter instructae sacro suppellectili, cum choro, campanile, campanis et caemeterio. Supellex autem pro pontificalibus non est nec admitteretur.

Ad 7um. Non audivi, quod in dictis ecclesiis sint reliquiae aliquae speciales.

Ad 8um. Non est aliqua domus pro episcopi habitatione. Scio ut supra.

Ad 9um. Episcopus Vacciensis ad praesens potest percipere circa mille aureos sive ungaricos annuos scilicet tria millia florenorum germanicorum, provenientes a decimis et aliquibus datiis, quae adhuc non impediuntur a Turca, et solvuntur a pagis, qui vere cognoscunt episcopum tamquam [fol. 981v.] eorum principem temporalem, sicuti esset etiam in Vaccio semper ac recuperarentur, et sunt absque ulla pensione, quae scio ut supra dixi, quia mansi in vicinia, et per missionarios Societatis mecum viventes et multos alios euntes et redeuntes sum satis informatus de iis, quae depono.

Ad 10. Dixi, quod in illa civitate non sit ecclesia parochialis, nec collegiata, nec monasterium, nec confraternitas, nec hospitale aut quid simile, sed solum duodecim ecclesiae parochiales cum fontibus baptismalibus in tota diaecesi.

Ad 11. Diocesis Vacciensis tam in longum, quam in latum extenditur ad quatuor vel quinque miliaria seu leucas germanicas circiter. Nullus autem locus principalis in eo nominatur.

Ad 12. In seminario generali Tyrnaviae pro Hungaria solent esse quatuor circiter alumni pro diaecesi Vaccensi, scio, quia ibi fui ut supra.

Ad 13. Ecclesia ipsa Vaccensis vacat per mortem reverendissimi domini Pongratz[96] ultimi episcopi defuncti in mense martio proxime praeterito, quod scio per publicam famam.

Ego P. Ladislaus Vid Societatis Jesu deposui ut supra.[97]

8.

Mike Mihály vallomása a váci püspökségről. Bécs, 1682. március 17.[98]

Ad primum. Civitas Vacciensis, quae erat residentia episcopalis, est in comitatu Neogradiensi, est magna continens circa sexcentum domus in planitie penes Danubium, unica tantum familia est ibi catholica, caeteri sive Turcae sive calvinistae sunt, et occupatur a Turca, qui non permittit episcopum residere, nec in dicta civitate, nec in tota diaecesi, haec scio, quia sum oriundus ex parte satis propinqua, et per tres annos, quibus ibam ad studium quoddam patrum jesuitarum, multoties transivi per civitatem ipsam Vacciensem.

Ad 2^m. Non est ibi ecclesia cathedralis, nec etiam catholica. Scio ex occasionibus praedictis.

Ad 3^m. Archiepiscopo Strigoniensi suffraganea est Ecclesia Vacciensis. Scio ex fama publica. [fol. 642v.]

Ad 4^m. Non possunt ibi esse canonici, nec beneficiati, nec capitulum alibi invenitur, sed tantum per diaecesim sparsae sunt circa sexaginta parochiae, quarum viginti quatuor circiter habent veros parochos catholicos, caeterae administrantur per licentiatos, et quasi singulae habent suam ecclesiam cum fonte baptismali, scio ut supra.

Ad 5^m. In dicta civitate non est parochus aliquis catholicus. Scio, quia vidi.

egyhaztorteneti_szemle_2001_02_057-086.htm

Ad 6^m. Nihil habet de sacra supellectili, nec aliquid aliud de contentis in interrogatorio, scio ut supra.

Ad 7^m. Nullae reperiuntur reliquiae sanctorum. Scio, quia ibi fui ut dixi.

Ad 8^m. Nullibi invenitur domus propria episcopatus. Scio ex causis praefatis.

Ad 9^m. Si non essent praesentes turbationes rebellium, valor annuus reddituum mensae episcopalis ascenderet ad sex millia florenorum, sed hoc tempore ascendit ad tria millia circiter, et consistunt in subditis propriis seu decimis, nec aliqua pensione sunt gravati tales redditus. Scio ut supra.

Ad 10^m. Nihil est de contentis in interrogatorio, et per totam diaecesim non invenitur, nisi unum monasterium franciscanorum. Scio quia sum informatus ut supra.

Ad 11. Diaecesis Vacciensis in longitudine ad 60 milliaria circiter et in latitudine circa vigintiquatuor se extendet, et continet aliqua oppida. Scio ut supra.

Ad 12. Non est aliquod seminarium, sed tantum scholae ordinariae. Scio, quia ibi fui.

Ad 13. Vacare dicitur Vacciensis Ecclesia a paucis mensibus postquam episcopus antecessor translatus seu transferendum est ad Agriensem.^[99] Scio ex publica fama.

Quibus habitis fuit dimissus, et ei impositum, ut se subscriberet, prout fecit.

Ego Michael Mike deposui ut supra.^[100]

9.

Franyó Mihály vallomása a váci püspökségről. Bécs, 1682. március 17.^[101]

Ad primum. In Neogradiensi comitatu sita est civitas Vacii, in qua foret residentia episcopalis, nisi ocupata esset a Turca, qui episcopalem residentiam non permittit, simul cum habitationibus turcicis continebit circa 600 domus. Sita est in planitie contigua ad Danubium, inter habitatores computatur una sola domus catholica, caeteri enim Hungari sunt calvinistae sectae. Ista scio, quia per multum tempus habitavi in vicinia, unde pluries fui intra eandem civitatem Vaccensem.

Ad 2^m. Nulla est ibi ecclesia catholica, scio, quia id bene observavi.

Ad 3^m. Suffraganea est Vacciensis Strigoniensi archiepiscopo, prout est notorium.

Ad 4^m. Non est amplius capitulum, nec canonicatus aut beneficia praeter parochos extra civitatem, scio, quia me informavi occasionibus praefatis.

Ad 5^m. In dicta civitate non potest esse parochus aliquis catholicus, sed solum per diversas partes diaecesis constituti sunt iam circa viginti quatuor parochi, ultra triginta octo licentiatos circiter, et unaquaeque ex dictis

egyhaztorteneti_szemle_2001_02_057-086.htm

parochiis habet suam ecclesiam cum fonte baptismali, sicuti etiam licentiati. Scio ex causis praedictis.

Ad 6^m. Nihil esse potest de contentis in interrogatorio. Scio ex dictis causis.

Ad 7^m. Non sunt in ecclesia aliqua reliquiae sanctorum, scio ut supra. [fol. 643v.]

Ad 8^m. Non est in loco aliquo domus propria episcopatus, scio ex dictis informationibus.

Ad 9^m. Ad tria millia circiter florenorum annuorum ascendet valor reddituum mensae episcopalis consistentia in subditis et decimis, et si non essent rebelles, ascenderent ad sex millia, sicuti ad multo plura, si non esset ibi Turca. Nulla autem est pensio super eis. Scio ut supra.

Ad 10^m. In dicta civitate nihil est de contentis in interrogatorio, et soli franciscani sunt in uno loco diaecesis Vacciensis. Scio ex causis praefatis.

Ad 11. In longitudine se extendet diaecesis ad 60 milliaria circiter, et ad 20 circiter in latitudine maiori, non autem undequaque, et amplectitur diversa oppida. Scio ut supra.

Ad 12^m. Non est seminarium, sed episcopus aliquando alit duos vel tres, et postea mittit in diaecesim. Scio, quia id observavi.

Ad 13. Vacat ecclesia Vacciensis a paucis mensibus, cum antecedens fuit nominatus transferendus ad Ecclesiam Agriensem ab eo acceptatam, ut ex fama publica.

Quibus habitis fuit dimissus, et ei impositum, ut se subscriberet, prout fecit.

Ego Michael Franyo deposui ut supra.[102]

Jegyzetek

---

[1] Salamon Ferencz: Magyarország a török hódítás korában. Bp., 1885. (2. kiadás)

[2] Vö. pl. újabban: Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.) 131-145. p.

[3] Itt csak néhány alapvető munkát idézek: Josephus Innocentius Desericius: Historia episcopatus, dioecesis et civitatis Vaciensis. Pestini, 1770.; Chobot Ferenc: A váci egyházmegye történeti névtára I-II. Vác, 1915-1917.; Félégyházi József (szerk.): Vácegyházmegye múltjából. I-V. köt. Bp.–Vác, 1942-1948.; Mezey László – Bíró Bertalan: Történelmi visszapillantás. In: Bánk József (szerk.): Váci egyházmegyei almanach Szent István millénium évében. Vác, 1970. 13-102. p.; Galla Ferenc: A váci egyházmegye püspökei. In: Uo. 103-201. p. (továbbiakban: Galla, 1970.) Az egyházmegye történeti topográfiájának kutatása az elmúlt években jelentős új eredményekkel gazdagodott: Varga Lajos: A váci egyházmegye történeti földrajza. Vác,

1997. (továbbiakban: Varga, 1997.); Tari Edit: Pest megye középkori templomai. Szentendre, 2000. (Studia Comitatus 27.) Az egyházmegye kialakulásáról legújabban (a korábbi szakirodalom összefoglalásával): Koszta László: A váci püspökség alapítása. In: Századok, 2001. 1. sz. 363-375. p.

[4] Mezősi Károly: A váci egyházmegye a török hódoltság idején Pongácz György báró püspök egykorú tájékoztatása alapján. Kiskunfélegyháza, 1939. (továbbiakban: Mezősi, 1939.); Rajz Mihály: A váci egyházmegye a török uralom végén. Vác, 1943. (Vácegyházmegye Múltjából, II.); Szarka Gyula: A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. Vác, 1940.; Uő: A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában. Vác, 1947. (Vácegyházmegyei Múltjából IV.) (továbbiakban: Szarka, 1947.); Uő: Vác katolikus intézményei és épületei a török hódítás korában. Vác, 1948. (Vácegyházmegye Múltjából, V.) (továbbiakban: Szarka, 1948.) Újabban fontos problémákat vetett fel a püspökség török kori történetével kapcsolatban: Szakály Ferenc: Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében. In: Tussor Péter (szerk.): R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Bp., 1998. 223-231. p.

[5] Maksay Ferenc: Urbáriumok. XVI–XVII. század. Bp., 1959. 639-662. p.; Tringli István: A váci püspökség török kori urbáriumai (forrásközlés). In: Váci Könyvek, 4. Vác, 1989. 107-139. p. (továbbiakban: Tringli, 1989.); Rusvay Tibor–Varga Lajos: A XVII. század eleji Vác történetének egyik forrása. Vác, 1992. (Váci Füzetek, 1.); Szakály Ferenc: Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. Bp., 1995. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához, 1.) 111-209. p.

[6] Vass Előd: Vác a török korban. In: Sági Vilmos (szerk.): Vác története, I. Szentendre, 1983. (Studia Comitatus, 13.) 77-119. p. (továbbiakban: Vass, 1983.); Jakus Lajos: Vác török kori történetének írott forrásai (1543–1686). In: Váci Könyvek, 4. Vác, 1989. 29-105. p. (továbbiakban: Jakus, 1989.); Uő: A töröktől megszabadított Vác, 1596-1622. In: Farkas Rozália (szerk.): Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szentendre, 1995. (Studia Comitatus, 25.) 1-75. p. (továbbiakban: Jakus, 1995.); Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. (továbbiakban: Szakály, 1981.) passim; Uő: Pest megye története a török korban. In: Torma István (főszerk.): Pest megye monográfiája, I. Bp., 2001. (megjelenés alatt)

[7] Molnár Antal: Jezsuiták a hódolt Pécsen (1612–1686). In: Szakály Ferenc (szerk.): Pécs a törökkorban. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből, 7.) 171-264. p. (továbbiakban: Molnár, 1999.); Uő: Az andocsi jezsuita misszió (1642–1684). Levéltári Közlemények, 2000. 3-31. p.

[8] Molnár Antal: A kalocsai érsekség a török korban. In: Koszta László (szerk.): Kalocsa történetéből. Kalocsa, 2000. (továbbiakban: Molnár, 2000.) 117-140. p. A csanádi püspökség a magyar és a missziós egyházi intézményrendszer egyik ütközőpontja volt, így északi részeinek (Szeged és Makó környékének) történetére nem a római, hanem a magyarországi levéltárak őriznek több dokumentumot. Molnár Antal: Magyar püspök – hódolt egyházmegye. A csanádi püspökség török kori történetéhez. (Kézirat, megjelenés alatt.)

[9] Erre a relatív forrásbőségre szintén Szakály Ferenc hívta fel a figyelmet: A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól. In: Hölvényi György (szerk.): Katolikus egyháztörténeti konferencia. Keszthely, 1987. Bp., é.n. 16-32. p. Az egri püspököknek egyházmegyéjük hódolt részeivel való kapcsolattartását a gyöngyösi jezsuita misszió történetéről írott, előkészületben levő tanulmányomban részletesen kitérek.

[10] Vanyó Tihámér: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről (1600–1850). Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár, II.) 248-250. p. Az információ egykorú tisztázatát Bécsben (Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8472.), 18. századi másolatát pedig a Váci Püspöki Levéltárban őrzik. Részleges korábbi kiadásai: [Bednár József:] Sz. miklósi és óvári b. Pongrácz György váci püspök és – információjáról. In: Magyar Sion, 1869. 889-904. p.; Karcsú Antal Arzén: Vác város története, V. Vác, 1885. 6-18. p. Teljes szövegkiadása a bécsi kézirat alapján: Mezősi, 1939. 31-55. p.

[11] Vanyó Tihamér: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649-1673. In: Levéltári Közlemények, 1971. 328-335. p.; Zach, Krista: Die Visitation des Bischofs von Belgrad, Marin Ibrišimović in Türkisch-Ungarn (1649). In: Ungarn-Jahrbuch, 1977. 1-31. p.; Borsa Iván – Tóth István György: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól, 1651-1658. In: Levéltári Közlemények, 1989. 132-136. p.; Tóth István György: Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. In: Történelmi Szemle, 1999. 307-311. p.

[12] A jegyzőkönyvek a Vatikáni Titkos Levéltár (Archivio Segreto Vaticano, a továbbiakban: ASV) három fondjában találhatóak: a Rómába küldött tisztázatok a konzisztórium levéltárában (Archivio Concistoriale, Processus Consistoriales, a továbbiakban: ASV Arch. Concist., Processus Consist.); a Rómában lefolytatott vizsgálatok fogalmazványai a Datária levéltárában (Dataria Apostolica, Processus Datariae, a továbbiakban: ASV Dataria Ap., Processus Datariae); a bécsi nunciatúrán lefolytatott vizsgálatok fogalmazványai pedig a bécsi nunciatúra immár a Vatikáni Levéltárban őrzött iratanyagában (Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi dei vescovi e degli abbatii, a továbbiakban: ASV Nunz. Vienna, Proc. Vescovi). Galla Ferenc: A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. A magyar katolikus megújulás korának püspökei. In: Levéltári Közlemények, 1942-1945. 163-186. p. (továbbiakban: Galla, 1942-1945.); Vanyó, Tihamér: Das Archiv der Konsistorialkongregation in Rom und die kirchlichen Zustände Ungarns in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Festschrift des Haus- Hof- und Staatsarchivs, I. Wien, 1949. 151-179. p.; Tusor Péter: Eszterházy Károly kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. In: Kovács Béla (szerk.): Eszterházy Károly Emlékkönyv. Eger, 1999. 23-25. p.; Molnár Antal: A kalocsai érsekség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Zimányi Vera emlékkönyv. Piliscsaba-Bp., 2001. (megjelenés alatt, továbbiakban: Molnár, 2001.); Uő: A váradi püspökség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében. In: Levéltári Szemle, 2001. (megjelenés alatt, továbbiakban: Molnár, 2001a.).

[13] A tanúknak az egyházmegyével kapcsolatban beszélniük kellett a püspöki székhely fekvéséről, jellegéről, nagyságáról, a házak és a katolikus lakosság számáról, és meg kellett nevezniük az ország uralkodóját (1. kérdés). Ezután következett a székesegyház bemutatása: védőszentje, építése, állapota, szükséges-e a felújítása (2. kérdés); a székeskáptalan méltóságai, kanonokjai és javadalmi, a székesegyházi papság létszáma, ezek jövedelmei, a Tridentinum által előírt teológus és poeniteciárius prebenda (4. kérdés); végeznek-e a székesegyházban lelkipásztori munkát, van-e keresztlőkút (5. kérdés); sekrestyéje, liturgikus felszerelése, kórus, orgona, harangtorony és harangok, temető (6. kérdés); ereklyék (7. kérdés). A 8-9. kérdések a püspöki lakhely állapotára (felújításra szorul-e), elhelyezkedésére (a székesegyháztól való távolságára), a püspök jövedelmeire (azok éves összegére, összetételére és az esetleges penziókra) vonatkoztak. A 10. kérdés a püspöki székváros egyházi intézményeiről (plébániatemplomok és keresztlőkútjaik, társaskáptalanok, férfi és női kolostorok, konfraternitások és ispotályok, mons pietatis), a 12. pedig az egyházmegyei szemináriumról (létezik-e és hányan tanulnak benne) tudakozódott. Az egyházmegyére csupán a 11. kérdés utalt: milyen nagy a kiterjedése, hány helységet foglal magába és melyeket? A 3. pont az egyházmegye metropolíájára, a 13. pedig a széküresedés idejére és jellegére kérdezett rá. Valamennyi válasz után meg kellett nevezni az ismeretek forrását. Galla, 1942-1945. 175-176. p.

[14] Kárpáthy-Kravjánszky Mór: Forgách Ferenc bíbornok-érsek történetéhez. In: Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv, 3. Bp., 1938-1939. 169-176. p.

[15] Molnár Antal: A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején. In: Tóth G. Péter (szerk.): Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Veszprém, 1998. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 9.) 70-90. p.; Molnár, 1999. 177-178. p. és passim; Molnár, 2000.; Molnár, 2001a.

[16] Radovics Péter (1598-1608), Almásy Pál (1608-1621), Dallos Miklós (1621-1623), Sennyey István (1623-1628), Dávid Pál (1628-1630), Draskovich György (1630-1635), Nagyfalvy Gergely (1635-1643), Püsky János (1643-1644, 1648-1650), Kopcsányi Mihály (1644-1646), Hosszútóthy László (1646-1647),

Tarnóczy Mátyás (1650-1655), Zongor Zsigmond (1655-1657), Pálffy Tamás (1658-1660), Szentgyörgyi Ferenc (1660-1662), Szegedy Ferenc (1663-1669), Pongrácz György (1669-1676), Gubasóczy János (1676-1679), Korompay Péter (1679-1681), Kéry János (1681-1685), Balogh Miklós (1685-1689), Dvornikovich Mihály (1689-1705). Szarka, 1947. 155-178. p.; Galla, 1970. 154-175. p.

[17] Radovics (1600), Almásy (1610), Sennyey (1627), Nagyfalvy (1640), Tarnóczy (1655), Szegedy (1663), Pongrácz (1672), Gubasóczy (1677), Korompay (1681), Kéry (1682), Balogh (1686), Dvornikovich (1695). Gauchat, Patritius: Hierarchia catholica medii recentioris aevi IV. Monasterii, 1935. 356. p.; Ritzler, Remigius – Sefrin, Pirminus: Hierarchia catholica medii recentioris aevi V. Patavii, 1952. 402. p.

[18] Az 1620-as évekből származó jegyzőkönyvek közül többenél nincsen helymegjelölés.

[19] Ennek hátterére: Tusor Péter: Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia. (A magyar klérus és a római kúria kapcsolatainak válsága és reformja). In: Századok, 2000. 431-459. p.; Uő: A magyar egyházi elit és Róma kapcsolatainak ismeretlen fejezetei (1607-1685). Doktori (PhD) disszertáció tézisei. Bp., 2001.

[20] Molnár, 2001.

[21] A tanúk számos egyházi címe közül csak egyet (általában püspökséget, illetve káptalani tagságot) adok meg. Magyarázat: * = *csak a jelöltről vallott*, ** = *csak az egyházmegyéről vallott*

[22] Az alábbiakban elmondottak forrásai az 1. táblázatban felsorolt jegyzőkönyvek, amelyek kis terjedelműek, és a bécsi sorozat oldalszámozás nélküli fasciculusokból áll. Ezért a továbbiakban a jegyzőkönyvekre (az idézetek kivételével) csak a tanúk nevével és az évszámmal hivatkozom. A tanulmányban csak a váci egyházmegyére vonatkozó adatokat ismertetem, a jelöltekkel kapcsolatos vallomásokat nem, ugyanis az ő korábbi életútjuk (Korompay kivételével) semmilyen kapcsolatban sincs a későbbi egyházmegyénkkel.

[23] Személyesen is megfordult Vácott vagy az egyházmegyében Ferenczffy, Ölvedi, Korompay, Hannula, Hegyesi, Palánki, Nováki, Mike, Franyó, Orsolini.

[24] Orsolini szerint mindössze 20 letelepedett család lakta a várost, akikről Aichinger úgy tudta, hogy német területekről (“ex Germania seu Suevia”) érkeztek. Vác és az egyházmegye 17. század végi helyzetére lásd: Nagy Iván: Berkes András váci nagyprépost és kora. In: Magyar Sion, 1869. 165-174. p.; Lancz Kálmán: Dvornikovits Mihály váci püspök. Vác, 1943. (Vácegyházmegye Múltjából, II.) 266-279. p.

[25] Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp., 1970. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 9.) 134. p. A szerző a keresztények számát 1200-1300 közöttre, a muszlimokét 500-ra taksálta. Vö. még: Vass, 1983. 103. p.

[26] Szarka, 1948. 39-42. p.

[27] Korompay 1653-1655 között volt a váci püspök helynöke, vizitációjának egyik eredménye a püspökség 1653. évi urbárium, amely egyháztörténeti szempontból is igen fontos adatokat tartalmaz. Tringli, 1989. 124-138. p.

[28] Mezősi, 1939. 32. p.; Szarka, 1948. 28. p.; Varga, 1997. 446. p.; Jakus, 1995. 13-14., 60-61. p. Vas Előd szerint a törökök a Szent Mihály templomból “Murteza pasa dzsámiját” építették ki, amelyet később “Janicsár dzsáminak” hívtak. Ő úgy tudja, hogy a reformátusok a Szentlélekről nevezett ispotály kápolnát használták. Állítását azonban nem bizonyítja, a korábbi irodalom ezzel ellentétes állásfoglalásával sem szembesíti. Vass, 1983. 110. p.

[29] Kivételt mindössze Tomkó és Szelepcsényi vallomása jelenti, akik szerint a székesegyházat a török lerombolta és köveit a vár megerősítéséhez használta fel.

[30] Mezősi, 1939. 32. p.; Szarka, 1948. 24-25. p.; Varga, 1997. 445. p.

[31] Mindennek szerves folytatásaként a visszafoglalás után mintegy félszázadon át a Szent Mihály templom szolgált püspöki székesegyházként, míg a középkori bazilikát a 18. század elején teljesen elbontották. Szarka, 1948. 25. p.

[32] Francesco Orsolini a következőket vallotta a városról és egyházi intézményeiről 1692-ben: “In gremio regni Hungariae est civitas residentiae episcopalis Vacciensis ad ripam Danubii, non habens speciem civitatis: non sunt ibi nisi paucissimae domus, quae de die in diem reparantur, familiae stabiles non sunt ibi forsitan viginti, et in temporalibus subiacet regi Hungariae. Ista scio, quia transivi per illum locum, cum inservierim palatino Hungariae tanquam praefectus filiorum ipsius. ... Non sunt nisi duo parietes ecclesiae antiquae cathedralis, ubi est aliquod aptatum sacellum, sicuti vidi. ... Est ibi cappellanus exercens curam animarum et adest fons baptismalis, sicuti observavi. ... Non est aliud ibi nisi necessarium pro administrandis sacramentis a cappellano praefato, adest una campanula et coemeterium. ... Habet ibi episcopus habitaculum pro sola necessitate contiguum ecclesiae, quod vidi.” ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 257.

[33] Szarka, 1947. 30-31. p. A zsinati határozat háttérére: Szabady Béla: Nagyfalvi Gergely váci püspök, zalavári apát (1576-1643). In: Pannonhalmi Szemle, 1932. 226-228. p.

[34] Szarka, 1947. 22-23., 33. p.

[35] Taplóczaifejezetten a helynöktől szerezte az értesüléseit, aki a várbeli katolikusokat gondozta.

[36] A Pest megyei és kisméngrádi esperesek aláírását Pongrácz püspök jelentésében is megtaláljuk. Mezősi, 1939. 48. p. A főesperesről Korompay is megemlékezett 1670. évi vallomásában.

[37] Ennek fényében teljesen eltúlzottnak értékelhetjük Nováki Jakab vallomását, aki az egyházmegye 1000 helységének mintegy felét katolikus többségűnek gondolta.

[38] Szarka, 1947. 106. p.

[39] Pálffy Tamás nyitrai püspök 1677-ben harmincra becsülte a plébániák számát az egyházmegyében.

[40] “Non sunt dignitates, canonicatus, nec beneficia, sed tantum per totam dioecesim sunt vicarius generalis, duo archidiaconi, quatuordecem parochi et viginti septem licentiat, qui sunt quasi parochi, sed non sacerdotes.”ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 204.

[41] Szarka, 1947. 106-107. p.

[42] Szarka, 1947. 90. p.

[43] Szarka, 1947. 63-67., 71., 75. p.

[44] Erről a 9. jegyzetben említett tanulmányomban részletesen kitérek.

[45] A szalvatoriánus ferences kolostorok tagjainak névsorát a rendtartomány tabulái őrizték meg: Registrum seu actus capitulorum provincialium et congregationum intermediarum Provinciae Sanctissimi Salvatoris Ordinis Minorum Sancti Francisci 1659–1691. passim.; Tabulae et ordinationes diffinitoriae Provinciae

egyhazi-torteneti_szemle_2001_02_057-086.htm

Hungariae Sanctissimi Salvatoris Ordinis Fratrum Minorum Stricteris Observantiae Sancti Patris Francisci 1644–1724. passim. Mindkét kötet a Magyar Ferences Levéltárban (Budapest). A jezsuita névtárak nyomtatásban is megjelentek: Lukács, Ladislaus: Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu II-IV. (1601-1683). Romae, 1982-1990.

[46] [Kaizer Nándor]: Descriptio Provinciae Bosnae Argentinae facta per R. P. F. Franciscus a Varadino anno 1679. Szabadka, é. n. 13. p.; Molnár Antal: A boszniai ferences rendtartomány tagjainak katalógusa 1674-ből. (előkészületben)

[47] Szarka, 1947. 77-78., 87-90. p. A kecskeméti ferencesek lelkipásztori tevékenységére újabban: Fenyvesi László: Kecskemét katolikus egyházának, a ferenceseknek a szerepe a hitélet, az anyanyelvi kultúra, a szellemiség formálásában a török időkben. In: Cumania, 11 Kecskemét, 1989. 155-205. p.

[48] Vö. pl. Molnár, 1999. 250. p.; Molnár, 2001. 148. p.; Molnár, 2001a.

[49] Szakály, 1981. 124-127., 201-213., 216-220. p.

[50] Mezősi, 1939. 26. p. Püskynék ugyancsak 4000 forint volt az éves jövedelme. Szarka, 1947. 67. p.

[51] Tringli, 1989. 119. p.

[52] Jakus, 1995. 97. p. Vö. még: Szarka, 1947. 91-92. p.

[53] Az alábbiakban a jegyzőkönyvekből kiemelve a legértelmesebbnek ítélt kilenc egyházmegyei vallomást teszem közzé. A tanúk megidézésekor használatos bevezető formulát és a jelöltekről tett vallomások szövegét elhagyom, az egyházmegyei vallomások szövegén kívül egyedül a záradékot közlöm a tanúk aláírásával.

[54] ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 114.

[55] Utána áthúzva: subiacet.

[56] Buják.

[57] Pest.

[58] Utána egy szó áthúzva.

[59] Kecskemét.

[60] Utána áthúzva: circiter.

[61] Tarnóczy Mátyás váci püspök (1650-1655).

[62] Zongor Zsigmond váci püspök (1655-1657).

[63] Az aláírás autográf.

[64] ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 114.

[65] Betoldás: neque alia in interrogatorio contenta.

egyhaztorteneti_szemle_2001_02_057-086.htm

[66] Utána áthúzva: habitati.

[67] Az aláírás autográf.

[68] ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 120.

[69] Az eredetiben: in comitatus Neogradiensis seu Pestiensis.

[70] Pálffy Tamás váci püspök (1658-1660).

[71] Az aláírás autográf.

[72] ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 137.

[73] Korompay 1653-1655 között volt váci püspöki helynök. Szarka, 1947. 23. p.

[74] Alatta áthúzva: fui.

[75] Előtte áthúzva: scio.

[76] Utána egy szó áthúzva.

[77] Alatta áthúzva: personas.

[78] Betoldás: quae est in diaecesi.

[79] Alatta áthúzva: propter.

[80] Betoldás: ex dictis.

[81] Utána áthúzva: apud Turcas. Szentgyörgyi Ferenc váci püspök (1660-1662) Temesvárott hunyt el török fogságban.

[82] Az aláírás autográf.

[83] ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 137.

[84] Előtte áthúzva: est.

[85] Előtte betoldva: excipiendas.

[86] Előtte áthúzva: quia.

[87] Utána betoldva: fructus praedictos.

[88] Előtte áthúzva: multi.

[89] Utána betoldva: circiter.

[90] Előtte áthúzva: tamen.

egyhaztorteneti_szemle_2001_02_057-086.htm

[91] Mindkét aláírás autográf. A bevezető formula szerint csak Hannula tette a vallomást.

[92] ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 70. fol. 1307v-1308v.

[93] Szegedy Ferenc Lénárd váci püspök (1663-1669)

[94] Az aláírás nem autográf. Korompay ekkor kácsi apát és esztergom-szentistvánvári prépost volt.

[95] ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 76. fol. 980r-981v.

[96] Pongrácz György váci püspök (1669-1676)

[97] Az aláírás nem autográf.

[98] ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 81. fol. 642rv.

[99] Korompay Péter váci püspök (1679-1681)

[100] Az aláírás nem autográf.

[101] ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 81. fol. 643rv.

[102] Az aláírás nem autográf.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

2.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMI

Sarnyai Csaba Máté - Lakatos Andor: Megjegyzések egy készülő forráskiadvány margójára. (Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár 1848/49-es aktáiból)

Sarnyai Csaba Máté kutatásait az MTA-Sasakawa Alapítvány, az OTKA (F 0300232 sz. pályázat), a Soros Alapítvány (230/3/826 sz. pályázat) és a Faludi Ferenc Akadémia támogatta. (A Szerk.)

Alábbi tanulmányunkban a Kalocsai Érseki Levéltár 1848/49-es aktáiból készült, idén megjelenő dokumentumkötetünk apropóján a idevonatkozó egyháztörténeti forrásfeltárás és publikálás elméleti és gyakorlati kérdéseivel kívánunk foglalkozni.

A forráskiadvány szerkezetét tekintve két fő egységre tagolódik. Első része az országos események hatását, az egyházmegyei tanácskozmány fejleményeit, az egyházmegye papságának reform-elképzeléseit, vagyis a történetek *politikai vonulatát*, igyekszik nyomon követni. Ezen belül a történéseknek elkülöníthető egy országos és egy helyi vonatkozása. Az előbbi azért különösen is hangsúlyos, mert a kalocsai érsek (Nádasdy Ferenc) a tárgyalt időszakban a rangidős egyházi főméltóság, mivel a római szentszék a Batthyány-kormány kinevezéseit nem ismerte el. Egyfelől az érsek, vagy távollétében helyettese (Girk György), valamint a főkáptalan által kiadott országos és egyházmegyei *körlevelek* és belső *utasítások* képezik ennek a résznek a forrását.[1]

Az első részhez tartozik még az az anyag is, amely elsődlegesen az érseki megye *belső életére* vonatkozik. Magától értetődően ez a gazdagabb. Mivel ennek jelentős hányada szintén szorosan kapcsolódott az országos szintű események és törekvések menetéhez, ezért a korszakra vonatkozó átfogó egyháztörténeti kutatások felől nézve ennek is van relevanciája. Itt a legfőbb kútfők zömmel a *papi találkozók* iratai, valamint főként az egyházmegyei *tanácskozmányra* és annak előkészületeire vonatkozó dokumentumok, illetve az espereskerületi *korónák* jegyzőkönyvei. Ezeken a fórumokon elsősorban az egyház belső és külső viszonyainak reformja, vagy éppen – a feltétlenül szükséges átalakítások melletti – megőrzése került előtérbe. Így ez az egység fontos adalék lehet a lelkészkedő papság bizonyos köreiben jelentkező reformtörekvések rekonstrukciójához, illetve a reformok által kiváltott reakciók bemutatásához. Az idetartozó kútfők levéltárilag több helyen lelhetők fel. A már említett „Politika” sorozaton kívül elsősorban az ugyancsak az egyházkormányzati iratok között az 1848-ra tervezett zsinat előkészületeivel összefüggő aktákból válogattunk.[2] Ehhez járultak kiegészítésként, egy-egy téma erejéig, az egyházkormányzati iratok egyéb sorozatai,[3] illetve az érseki hivatal plébániákra vonatkozó iratai.[4] Az érseki *gazdasági levéltár* iratanyagát sajnos nem tudtuk feldolgozni a forráskiadvány

készítése során. Ennek oka részben a levéltár rendezetlensége, illetve az a körülmény, hogy a munka idején az említett gazdasági anyagot még külön intézmény őrizte, 1999 novemberében egyesítették újra a két levéltárat kezelési jogot illetően.

A történetek politikai vonalának néhány fontos elemét bemutató képet egészíti ki a második rész, amely a *papi sorsok* címet viseli. Ezeknél a forrásoknál ugyanis az eseményeket átélő, illetve abban tevékenyen részt vállaló papok személye kerül előtérbe. A források levéltári eredete az érseki hivatal személyekre vonatkozó, ún. *perszonális* iratanyaga.^[5] Ide helyezték el az 1848-49-es eseményekben érintett, akár fegyvert fogó, akár táborigyelmeztető lelkészi szolgálatot vállaló, esetleg más okból a császári katonák által letartóztatott lelkészek tisztázó eljárásainak aktáit. Az általában 1850 tavaszán, a főegyházmegyei szentszék előtt zajló igazoló eljárások során számos levelet, dokumentumot begyűjtöttek, melyek beszédes tanúi lehetnek annak, hogyan élték át az egyes klerikusok a fegyverfogás időszakát, milyen módon fogadták az események utólagos megítélését, egyházi előjáróik feddését, és miként alakult sorsuk a későbbiekben. A közölt dokumentumok ezen felül értékes adalékot jelenthetnek az 1849 utáni „megtorlás” értelmezéséhez (nem véletlen az idézőjel, hiszen kérdéses, hogy milyen esetekben lehet megalapozott a kifejezés használata). Az iratok segítségével szempontokat kapunk a szentszéki tisztázó eljárások szerepének megítéléséhez, az egyházi intézményrendszer, illetve az előjárók viselkedésének értékeléséhez.

Válogatott forrásokról lévén szó, természetes kötelességünk volt a válogatás céljának és szempontjainak rögzítése. Elsőként azt kell megjegyeznünk, hogy véleményünk szerint az 1848/49-es korszak egyháztörténetének jobb megismerése céljából minden, a téma szemszögéből releváns dokumentum teljes, válogatás nélküli kiadásának lett volna igazi értéke. A teljesség elméleti igénye azonban pillanatnyilag még a legjobb szándékkal sem volt átvihető a gyakorlatba. Maga az érseki levéltár is évek óta folyamatos rendezés alatt áll, és nem túlzás azt állítani, hogy szinte a kötet megjelenésének napjáig, sőt azután is újabb és újabb, a kiadvány témájához tartozó anyag bukkanhat fel. Az is természetes, hogy léteznek bizonyos terjedelmi korlátok, és tekintettel kellett lennünk a kiadóra, pontosabban azon könyvsorozat (Miscellanea könyvek) jellegzetességeire, amelynek részeként a forráskiadvány megjelenhet. Ennek fontos célja ugyanis a szélesebb olvasó közönség elérése.

Válogatásunk azt a célt kívánja szolgálni, hogy a közlésre bocsátott forrásokkal lehetőleg ezt a sokoldalú – szinte kimeríthetetlen – történeti korszakot egy egyházmegye archívumának idevonatkozó anyagán keresztül igyekezzünk bemutatni, a (nem csupán szakmai) közönségnek. Véleményünk szerint ezt a célt nem elsősorban egy az országos és helyi események összességét – illetve azoknak az áttekintett anyagban való minden megjelenését – tárgyalni kívánó forráskiadvánnyal lehetett elérni, hanem sokkal inkább az alábbiakban ismertetett válogatási szempontokat követő szelekcióval.

Az első rész válogatási módja főként *tematikus*. A közlésre kiválasztott iratokat nagyobb tárgyi csoportokra osztottuk, ezen belül általában időrendben közöltük, de a tartalmilag összetartozó iratoknál a szoros időrendet alkalmasint meg is bontottuk. Ezek a tárgyi csoportok, bár időnként kétségtelenül szubjektívek, igyekeznek követni azokat a fő szempontokat, amelyek a magyar katolikus egyháznak, illetve az érseki megyének az 1848/49-es politikai változások nyomán átalakuló külső és belső viszonyait, valamint a konkrét eseményekre való reakcióit jellemzik.

A külső viszonyokon elsődlegesen a megváltozott és folyamatosan változó *állam-egyházi kapcsolat* rendszert értjük. Ez a tárgykör külön egységként Nádasdy érsek megyés papságához, illetve híveihez intézett *körleveleinek* kronologikus közlésével kezdődik.[6] Ez azért alkot külön csoportot – és közöljük annak ellenére, hogy a közelmúltban kettő közülük nyomtatásban is megjelent – mert így alkothat képet az olvasó arról, hogy az egyházmegye feje, a honi püspöki kar rangidőse, milyen módon formált véleményt, és közvetített a változó viszonyok közepette elsődlegesen (bár nem kizárólag) a legfontosabb idetartozó kérdésekben. Ezt követik az egyházmegye *főméltóságainak* (az érseken kívül Girk György püspök, érseki helyettesnek, valamint a káptalani testületnek) a *levelei és utasításai* a legfőbb egyházpolitikai problémák kapcsán, illetve főként azoknak az egyházmegye mindennapi életében való megjelenése szempontjából.[7]

Az átalakuló *belső viszonyok* jelen munkában elsősorban az egyházon belül jelentkező liberális, esetenként radikális törekvéseket és az ezek korlátozását célzó lépéseket, vagy a *megyei tanácskozmány* előkészítésére és következményeire vonatkozó iratokat jelentik.[8] Az utóbbi előkészítésének jelentős csoportját képezik azok az írásbeli válaszok, amelyek a Nádasdy által megnevezett tanácskozmányi tárgysorozatra érkeztek be a lelkészekről, vagy az espereskerületektől. Itt a nagy számú forrásból az érseki káptalan véleményét, mint kiemelten fontosat vettük számba. A plébánosi és kápláni beadványok közül pedig elsődlegesen azokat soroltuk be, akik a papi sorsokról szóló második részben is szóba kerülnek.[9] Az 1848. augusztus 30. és szeptember 1. között lezajlott gyűlés teljes jegyzőkönyvét[10] terjedelmi okokból nem hoztuk, csak a korabeli sajtóban is megjelent határozatokat soroljuk fel.[11]

Ehhez a tárgykörhöz tartozik az espereskerületekben jelentkező *alsópapi reformtörekvések* bemutatása. A kerületek közül csak a felső tiszait emeltük ki. Tesszük ezt egyfelől a terjedelmi korlátok okán, másrészt éppen azért, mert ez a kerület nagyon karakterisztikus nézeteket képviselt az egyház belső viszonyainak átalakítása kapcsán. Ez tükröződött az érsekkel folytatott iratváltási sorozatban. Ennek csak az első lépéseit közölte a korabeli egyházi sajtó,[12] de további menete a levéltári dokumentumok nyomán végig követhető.[13] Az általunk vizsgált espereskerületi

anyagokban egyébként a reformtörekvések és a rájuk való reakciók szempontjából ez volt a legteljesebben kirajzolódó kép egy adott kerület és elöljárója közötti kommunikációban. Idevettünk példaként még egy személyt, Sörös Imre érseki könyvtárost, mert – túl azon, hogy a második részben is feltűnik a neve – ő jellegzetes alakja volt a korszak reformigényekkel fellépő klerikusainak. 1849. március 21-én Kalocsán tartott prédikációjának[14] híre pedig túl jutott az egyházmegye határain. A beszéd a személyi anyagából került át a kötet első részébe. Ennek oka, hogy az ezt megelőző, 1848 végi többszöri levélváltás Sörös és Nádasdy érsek között[15] – amelyből kitűnik, hogy nézetei miatt már ekkor konfliktusba került elöljárójával – nem a perszonális anyagban, hanem az egyházkormányzati iratok Synodalia 1848 dobozában található.

A korábban említett konkrét történéseken elsődlegesen a *hadi eseményeket*, [16] vagy a *forradalom leverésének* az egyházmegye klerikusait összességében érintő következményeit értjük. Az utóbbi tárgy részben átfedi a papi sorsokat tárgyaló második rész témáját. A külön választás oka kettős. Egyrészt, hogy az itt közölt levelek általánosan mutatják be ezt a témát, [17] másrészt pedig, a levéltári helyük is máshol van az egyházkormányzati iratok Politica 1848/49. sorozatában. Itt kívánunk még utalni arra, hogy az egyes tematikus egységeknél, a dokumentumok hiánya miatti hiátusokat, amennyiben ez lehetséges volt, igyekeztünk az érseki hivatal jegyzőkönyveinek (Protocollumok) 1848 és 1849-es kötetei alapján kiegészíteni.

A második rész fontos válogatási szempontja volt, hogy érzékeltessük az eseményekben részt vevő egyházi személyek jelentős számát. Azzal a döntéssel azonban, hogy minél több érintett személytől igyekeztünk közölni iratot, le kellett mondanunk arról, hogy az akták szintjén végigkövessük az egyes életutakat. A dokumentumok tehát ennek megfelelően időrendben, és nem személyenként kerülnek bemutatásra. Az egyes személyek kapcsán futó gondolatmenetek teljesség igényének rövid összefoglaló életutak írásával, illetve a személyekhez köthető dokumentumok jegyzetelésével, mutatózásával igyekeztünk eleget tenni. A történetek emberi oldalát szerettük volna minél gazdagabban, sokoldalúbban érzékeltetni, ennek megfelelően húsznál több érintett személy vizsgálati anyagából kerültek közlésre iratok, az „érintett papok” száma azonban természetesen ennél is több volt.

A szélesebb olvasó közönségre való tekintettel a források válogatásának egyik szempontja lett a *nyelv* is. Az első részben az egyes tárgykörökhöz igyekeztünk lehetőség szerint olyan példákat hozni, amelyekre vonatkozó iratanyag többsége magyar nyelvű, de természetesen az ügy menetéhez tartozó latin kútfőket is közöljük. A második részben a nyelvi szempont ugyancsak fontos volt, de a papi sorsokra vonatkozó magyar nyelvű források terén valóban a teljességre törekedtünk. Elmondható, hogy a perszonális iratok 1848-49-re vonatkozó magyar nyelvű aktáit döntő részben (hozzávetőleg 80-90%-os arányban) közöltük. A sokkal terjedelmesebb latin nyelvű anyagból vett szerény mértékű ízelítő csupán az említett sokoldalúságot próbálja érzékeltetni. A források vagy forráscsoportok elé a dokumentumok jobb megértését segítő rövid *ismertető*

kerül, amely igyekszik behelyezni a kútfő(ke)t az konkrét történeti összefüggés rendszerbe. A tájékozódás megkönnyítése érdekében a kötetet forrásjegyzék és névmutató zárja le.

Összességében kijelenthető, hogy a rendezett, s így kutathatóvá és visszakereshetővé vált anyag megtekintése megtörtént, alkalmas anyagi forrás biztosítása után lehetséges a teljességre törekvő forráskiadás elkészítése is, minden bizonnyal már elektronikus adathordozó, CD, formájában. A közlés módszerében nagyobbára követtük a Benda Kálmán-féle szabályzatot,[18] de éltünk mindazokkal a mérlegelési lehetőségekkel, amelyeket a közlők számára felvetett. Ezen felül figyelembe vettük Hermann Róbert e korszak forráskiadási módjának bizonyos pontokon történő finomítására vonatkozó írásának[19] néhány ettől különböző kitételét. Az alábbiakban elsősorban csak az e két cikkben lefektetettektől való *eltérések* során hivatkozunk külön is rájuk.

A gyakorlati munka közben a közlés módja kapcsán további kérdések vetődtek fel. Az első lehetőségünk a betűhív publikálás, az estleges tollhibák kiigazításával. Ez viszonylag egyértelmű, de nehezen olvasható lett volna. Ha azonban a közzétevő szándéka az, hogy – idézve Hermannnt – „a forrásközleményeket és kiadványokat nemcsak a közlő, a korrektor, illetve a közlő sasszemű ellenségei olvassák, hanem esetleg a nagyközönség is”, akkor az *olvashatóság* fő szemponttá léphet elő. Ebben az esetben felmerül az egységesítés igénye és mikéntje. Ehhez járul még, hogy az elmúlt negyedszázadban (Benda Kálmán szabályzata 1974-ben látott napvilágot!) a forrásközlés lehetőségei és technikai feltételei is megváltoztak. Öröndetesen kitágulni látszanak például az utóbbi években az egyháztörténeti jellegű források publikációs keretei, így – visszautalva az előbbi idézetre – növekszik a szövegeket könnyebben megérteni kívánók potenciális tábora. Idetartozik még a közlés technikai hátterének átalakulása, ami a publikáció mikéntjére is hatással van. Itt elsősorban a számítógépre, CD-ROM-ra vagy a világhálóra gondolunk. Ezek a tények nézetünk szerint meggondolandóvá teszik, hogy – folytatva a Hermann rövid cikkében 1998-ban megkezdett gondolatokat – a 19. századi forráskiadás módjának további részletekre kiterjedő újra értelmezését vessük fel. A készülő kötet néhány apró mozzanatban már erre felé mutat.

A fentieket figyelembe véve a szövegközléseknél egész szavakon nem változtattunk, nem hagytunk ki, nem toldottunk be. A központosítás és helyesírás viszont, az olvashatóság és az egységesítés kedvéért, a mai szabályoknak megfelelően történt. Mivel a hangzásalak különbsége a helyesírási különbségek többségénél nem állapítható meg, ezért – a Benda által írottaktól ezen a ponton különböző Hermann ajánlását[20] követve – ezekben az esetekben is a mai helyesírás szabályait alkalmaztuk. Érvényes ez a magánhangzók utáni kettőzött mássalhangzókra, azokat – szemben az 1974-es szabállyal[21] – olyankor is elhagytuk, ha ejtésük vitás (pl. melly = mely, hattalmas = hatalmas). Ugyanígy tettünk az összetett szavakban, illetve a nem rag helyzetben álló kettőzött mássalhangzókkal akkor is, ha mássalhangzó után következtek, mivel ezt kiejteni úgysem lehet, sőt esetleg félreértést is okozhatnak (pl.

mosttan = mostan). Ugyancsak elhagytunk minden ‘-ot – ellentétben az utóbb hivatkozott cikkel[22] – tekintet nélkül arra, hogy azt névelők (pl. a’ király = a király), kötőszók (a’ mely = amely) mellett, vagy a nak/nek rag helyett (pl. a királyok’ szívei) használták-e a forrásban. A szavak egybe- vagy különírásánál is a mai szabályokat tartottuk szem előtt. Eltérően Benda Kálmán iránymutatásától[23] ezt alkalmaztuk az „az” illetve „a” névelővel összetett névmásokra és határozókra is (pl. az ki = aki, az hol = ahol, az mely = amely, az mint = amint). A családneveket, illetve a hozzájuk kapcsolódó előneveket – amennyiben rekonstruálható volt – abban az alakban és sorrendben írtuk, ahogyan az illető személy használta. A forrásban két vagy több részben írt földrajzi nevek minden elemét nagybetűvel kezdtük (pl. Bács Bodrog Megye)

Természetesen az érthetőség mint fő szempont nem jelentette azt, hogy ne törekedtünk volna a szövegek stílusának, nyelvjárásának megőrzésére. A központozás változtatásai pedig elsősorban az oldalas körmondatok tagolását jelentették. Kis- és nagybetűket cseréltünk ki időnként: például a megszólítások egységesítése kedvéért, illetve elhagytuk a felesleges nagybetűket a szövegekből. A nyomtatott forrásokban dőlt betűvel szedett részeket eredeti formájukban közöltük. Ennek következtében, az elkülöníthetőség kedvéért, az eredetileg aláhúzott részeket – a Benda-féle szabályzattól[24] eltérően – nem dőlt betűvel, hanem aláhúzottan tesszük közzé az írott és nyomtatott dokumentumokban egyaránt. Célunk ezzel is az eredeti íráskép tükrözése. Az egyes iratok irattani meghatározásánál a könnyebb átláthatóság miatt kiírtuk a megfelelő irattani terminust (pl. tisztázat, fogalmazvány) és nem a hivatkozott szabályzatban jelzett[25] nyomtatott nagy betűket (pl. A: tisztázat, B: fogalmazvány) használtuk. Az iratban a keltezést az eredeti formájában közöljük, a megelőző bevezető magyarázatban – felcserélve a Bendánál szereplő sorrendet[26] – elsőként a helyet tüntetjük fel, ezt követi vesszővel elválasztva az év arab számmal, a hónap betűvel a nap ugyancsak arab számmal kiírva (pl. Szabadka, 1849. február 18.). Ezzel a ma használatos dátumjelzés szerinti renddel a könnyebb áttekinthetőséget kívántuk szolgálni. A nem a Gergely-naptár alapján írt dátumokat, és az ünnepek szerinti keltezéseket a forrásokban ugyancsak eredeti alakjukban hagytuk, és szintén a bevezetőben oldottuk fel (pl. 1848. V. Pius napján [május 1.]) A keltezés helyének megnevezését a kútfőkben az ott olvasható nyelvei formában adtuk, de a magyar megfelelőjét, ha az illető helynek van magyar neve, a kötetet záró mutatóban közöljük. Ez érvényes akkor is, ha a magyar helynév időközben megváltozott, vagy jelzővel bővült (pl. Almás = Bácsalmás), azaz a forrásban az irat keltezésekor élő névalakot írtuk, de az újat közöljük a mutatóban.

A jegyzetelésnél szintén az olvashatóság és az érthetőség volt a célunk. Ennek következtében a fogalmazványok esetében csak az érdemi, gondolati újdonságot

jelentő javításokat jelöltük. Ez az oka annak is, hogy nem közöljük a jegyzetekben valamennyi említett személynek (pl. egy közösen írott levél számos aláírójának) az életrajzát, csak a fontosabb szereplőknek, levélíróknak, illetve címzetteknek a pályáját foglaljuk össze röviden. A ma már nem, vagy más értelemben, illetve alakban használt szavakat és az idegen kifejezéseket, valamint a rövidítéseket értelemszerűen dokumentumonként magyarázzuk, vagy feloldjuk. A szövegkritikai és a tárgyi jegyzeteket – ellentétben a Benda-féle szabályzattal[27] – nem különítettük el oly módon, hogy az előbbieket latin kis betűkkel jeleztük volna, hanem a kettőt egybe véve folyamatosan növekvő arab számokkal jelöltük, mivel a források között van, amelyik olyan lapalji jegyzeteket tartalmaz, amelyeket már eredetileg is latin kis betűkkel jelöltek. Az így egységesített két jegyzetfajtát a főszöveggel azonos típusú, de kisebb méretű betűvel közöltük. A jegyzetek mindig a vonatkozó lap alján, nem a forrásdokumentum végén, helyezkednek el, és a nyomtatásban számozásuk nem laponként és – szemben Benda Kálmán regulájával[28] – nem is iratonként történik, hanem folyamatosan a kiadvány egészére kiterjedően. Az irat levéltári helyét, leírását a külzeten lévő feljegyzéseket és a további ügymenetre vonatkozó információkat – amennyiben azok tisztázhatók voltak – az adott forrás után, azzal azonos betűtípussal, de kisebb mérettel közöltük, hogy jobban elkülöníthető legyen.[29]

Tudomásunk szerint egy körülhatárolt 19. századi történeti eseménynek – esetünkben az 1848/49-es forradalomnak és szabadságharcnak – egy katolikus egyházi archívum anyagának tükrében történő bemutatására az utóbbi évtizedekben nem került sor. A kötet szerkesztői erre tesznek egy első – minden bizonnyal tartalmi és formai szempontból egyaránt vitára sarkalló – kísérletet. Bízunk abban, hogy ez az esetleges szakmai diskurzus másokat is arra indít, hogy újabb egyházmegyék hasonló témájú aktáit foglalják kötetbe.

Jegyzetek

---

[1] Az idevonatkozó iratok fellelési helye alapvetően: Kalocsai Érseki Levéltár (továbbiakban: KÉL) I. 1. a. (= Érseki Hivatal iratai. Egyházkormányzati iratok.) „Politika” sorozat, 1848-49. évi iratok.

[2] KÉL. I. 1. a. „Synodalia” sorozat.

[3] Például: KÉL. I. 1. a. „Matrimonium”; ill. uo. „Capitulum”. Előbbiben található például az érseki káptalan 1850. január 15-i levele Szentiványi Vince kormánybiztosnak arról, hogy a császári seregbe besorozott volt honvédek köthetnek-e érvényes házasságot, illetve Szentiványi erre adott tiltó válasza. A káptalani iratok között például Girk György érseki helyettes 1849. szeptember 19-én kelt jelentése Nádasdy érseknek a káptalan forradalom és szabadságharc alatti magatartásáról.

[4] KÉL. I. 1. b. (= Érseki Hivatal iratai. „Plébániák iratai” sorozat) Az itt található történeti értékű iratok közül jelentős például a kegyúri jog kérdésével összefüggésben az adai plébános választása vagy kinevezése körüli vita.

[5] KÉL. I. 1.c. (= Érseki Hivatal iratai. „Perszonális” iratok)

[6] Nádasdy Ferenc kalocsai érsek első, egyházmegyéje papságához Bécsből, 1848. V. Pius pápa napján (május 1-én) intézett körlevelét közölte: *Religio és Nevelés*, 1848. I. fé. 33. sz. (május 18.) 325-328. p. A másodikat ugyancsak Bécsből, Bécsből, 1848. május 16-án adta ki: *Religio és Nevelés*, 1848. I. fé. 43. sz. (június 1.) 369-371. p. A körlevelek legújabb kiadása: Elmer István (szerk.): *A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848-1849-ben.* Bp., 1999. (továbbiakban: Elmer, 1999.) 88-92., 99-101. p.

[7] Ilyenek például: Nádasdy levele V. Ferdinándhoz az üres püspöki székek betöltése tárgyában (1848. május 21.); Nádasdy levele Eötvösnek József az 1843/44. és 1847/48. országgyűlések és a június 1-jei tanácskozás után elintézetlen vallási kérdések ügyében (Kalocsa, 1848. június 27.); Nádasdynak a kalocsai érsekség megmaradt jövedelmeinek felmérésére vonatkozó irata (Kalocsa, 1848. június. 31.)

[8] Pl. Nádasdy nemzeti zsinatot hirdető körlevele: Pest, 1848. augusztus 1. Kötetünkben a latin tisztázatot közöljük. A magyar fordítás megjelent: *Religio és Nevelés*, 1848. II. fé. 29. sz. (szept. 5.) 233-234. p.; újabban közölte: Elmer, 1999. 120-122. p.

[9] Ld. pl. Jámbor Pál jankováci plébánosnak, vagy Szép Ferencnek, a szabadkai Szt. Teréz templom káplánjának beadványait. [hol?]

[10] A külzetten: „D.A. I-II-III. Conspectus summarius Conferentiarum dierum 30. 31-ae Aug. et 1-ae Septemb Anni 1848. Coloczae; NB. Cum provocationibus in contextu ad Appendicem.”

[11] *Religio és Nevelés*, 1848. II. 342-43., 349. p.

[12] A felső tiszai egyházkerület kérelme Nádasdy érsekhez évenkénti egyházmegyei zsinattartásának ügyében: *Religio és Nevelés*, 1848. I. 323-324., 336. p. Ebben az esetben az eredeti tisztázatot közöljük: (Bács)Almás, 1848. május 1. Nádasdy feddő körlevele kelt Bécsben, 1848. május 16-án: *Religio és Nevelés*, 1848. I. fé. 368. p. nyomtatott.

[13] A felső tiszai kerület saját május 1-ei kérelmének erősebb kitételei miatt mentegetőzik, hogy félreértették a beadvány szellemét (Madaras, 1848. június 6.); majd Nádasdy örömmel fogadja, hogy a felső tiszai kerület lelkészei a feddés hatására magukba szálltak (Kalocsa, 1848. Szt. Tamás napja – június 24.)

[14] A prédikáció szövegét ld.: KÉL. I. 1.c. Sörös Imre. Részleteit közölte: Bárth János: *Adalékok az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc kalocsai történetéhez.* In: *Cumania.* [?] Kecskemét, 1975. 239-241. p.

[15] Nádasdy megintette Sörös Imrét az egyház ügyeivel kapcsolatos nézetei miatt (Kalocsa, 1848. október 31.); Sörös Imre válasza (Kalocsa, 1848. november 13.); az érsek viszontválasza és újbóli intése (Kalocsa, 1848. november 16.); Sörös Imre reagálása az utóbbi levelére (Kalocsa, 1849. január 13.)

[16] A szerb lázadásokról: Mihálovics Antal ósziváci plébános levele a kalocsai érseki szentszéknek (Szivac, 1849. január 17., másolat; ill. Dusnok, 1849. március 4., tisztázata); utóbbi válasza: Protocollum 1848/257.

[17] Körlevél a katonai pályára lépett egyházi személyekről (Kalocsa, 1849. augusztus 30.); vagy Nádasy tisztázása a gyanú alól, hogy a forradalomban részt vett. (Bécs, 1849. október 28.)

[18] Benda Kálmán: A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607-1790 közti részének szerkesztési és forrásközlés szabályzata. In: Századok, 1974. 436-475. p. (továbbiakban: Benda, 1974.)

[19] Hermann Róbert: Gondolatok a XIX. század közepi forráskiadás módjáról. In: Fons, 1998. 1. sz. 153-155. p. (továbbiakban: Hermann, 1998.)

[20] Hermann, 1998. 153. p.

[21] Benda, 1974. 446. p.

[22] Benda, 1974. 445. p.

[23] Benda, 1974. 445. p.

[24] Benda, 1974. 445. p.

[25] Benda, 1974. 451. p.

[26] Benda, 1974. 450. p.

[27] Benda, 1974. 454. p.

[28] Benda, 1974. 454. p.

[29] Pl. Id.: KÉL. I. 1.c. Opicz Sándor, Nr. 836/1848. Eredeti tisztázata. Válasz nélkül. A külföldre: „bemut[attat]t. 1848. május 9-én Olvast[atott]. a szentszékben 1849. május 9-én”.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

2.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMI

Nagy Kornél: II. Aristakes kat'olikos enciklikája 1475-ből

1968-ban a neves amerikai armenológus Dr. Caro Owen Minassean gazdag kéziratgyűjteményét a Los-angelesi UCLA egyetemre hagyta. Ez a roppant gazdagságú anyag mintegy 10000 különböző keleti nyelvű könyvet valamint 2000 középkori örmény oklevelet tartalmaz. Ez utóbbiakról nyugodtan elmondhatjuk, hogy kevés kivétellel mind a mai napig nincsenek feldolgozva sem textológiai, sem történeti szempontból.

A források közül került elő II. Aristakes kat'olikos körlevele 1475-ből, amely fontos bizonyítékul szolgál a késő-középkori örmény egyházról. Ráadásul jómagam 1999 júniusában a MTA jóvoltából levéltári kutatásokat folytathattam a erwani Matenadaranban (Nemzeti Levéltár), s „véletlenül” kezeim közé került ugyanezen körlevél „másolata” is 1475-ből. Ennek folytán pedig úgymond nyomozásba kezdtem eme kézirat történeti tisztázását illetően.

Az armenológiában az egyházi kiváltság- és körlevelek tanulmányozása jóformán fehér foltnak számít mind a mai napig. Ez alól talán Eruand Šahaziz professzor 1947-es bevezető tanulmánya képez csekély kivételt. A kutató igyekezett első alkalommal összefoglalni az örmény nyelvű oklevelek módszertani rendszerezését és vizsgálatát.^[1] Mindenesetre ez a kézirat – már csak ismeretlensége folytán is – felkeltette a kíváncsiságomat, és további vizsgálódásokra sarkallt.

Az ilyen típusú okleveleket a mindenkori egyházfők külön e feladatra alkalmas szakemberekkel írták meg, mint pl. kondakagirk (fogalmazók), és całkarark', (miniátorok). Általában minden egyes enciklika a mindenkori kat'olikos nevével és címeivel kezdődik, felsorolva az egyházfőnek kegyesebbnél kegyesebb megszólításait. Ezek után tér rá az oklevél tárgyára (kiátkozás, adományok, felszentelés). Az oklevél záradéka pedig oly fontos információkat közöl, mint pl. az oklevél kiállításának dátuma, helye valamint az egyházfő hivatalgyakorlásának éve a kat'olikos kézjegyének pontos ellátásával. Itt fontos megjegyezni, hogy az örmény oklevélkiállítási hagyományoknak megfelelően csak is vörös tintával lehetett az adott dokumentumot aláírni, mivel e szín jelezte a kiadó személy fontosságát és tekintélyét.

Természetesen a dokumentumról nem hiányozhat az egyházfői pecsét sem, amit pedig a bevett konvenció szerint mindig az irat tetején helyeztek el. Továbbá jellegzetes még, hogy a dokumentum mindkét oldalát, díszes ornamentika ékesíti. Ezen túlmenően a kézirat oldalán találkozhatunk még madár (páva), illetve

virágmotívumokkal (rózsa) is. Ami az írást illeti, a kezdőbetűt és a főbb bekezdések első betűit is iniciáléval jegyezték le, gyakorta aranyozott tintával. Az ilyen típusú okleveleket az örmény egyházfők általában uralkodóknak, magas egyházi személyiségeknek, valamint a nemességnek címezték. Mindenesetre az oklevél vizsgálatából az is kiderült, hogy a miniátorok nem végeztek teljes munkát, mivel az ornamentikák csak „félkész állapotban” kerültek kezembe.

Az oklevél hosszúsága mintegy 88 cm, a szélessége 26 cm, lényegét 101 soros oszlopba sűrítették. A kezdeti O-t (O) az első sor bal felső sarkában virágdíszes motívummal jegyezték le, felette pedig egy színes páva látható, amelyet valamilyen véletlen egybeesés folytán a miniátor mesterek „lefejeztek”. Ennek valós okát sajnos nem tudtam mind ez ideig megfejteni. Ha paleográfiai szempontból szemléljük a forrást, láthatjuk, hogy az első és a második sor vörös tintával az ún. Erkat'agir, (nagy betűs örmény írás) van lejegyezve. Ez tulajdonképpen az oklevél ún. tiszteleti formulája, mellyel a későbbiekben kívánok foglalkozni. A szöveg főrészét ún. Bolorgir, (kis betűs örmény írás, vagy más néven kilikiai antiqua) írással rögzítették fekete tintával, de ez alól kivételt képez a dokumentum 3. sora, melyet gesztenyebarna tintával jegyeztek le.

Ugyanakkor 4., az 58., és 87. sort vörös tintával írták le. Ennek azonban pontos okát még nem sikerült kideríteni. Minden valószínűség szerint egyszerűen elfogyhatott a fekete tinta s ezt vörössel pótolták, ugyanis a Minassean-féle dokumentumon az előbb említett sorokat fekete tintával írták le. Az utolsó a két sort, amely az örmény egyházfő kézjegyét az ún. tartalmazza Notaragir, (késő-középkori örmény kurzív) írással jegyezték le. Mindezekon kívül megjegyzendő továbbá, hogy az összes mondat kezdő betűjét vörös tintával és a már előbbieken is megemlített Erkat'agir-rel örökítették meg.

Az irat tetején található az egyházfői pecsétek, középen az ún. főpecséttel, s rajta Világosító Szent Gergely képmásával. A pecsét bal oldalán található a következő két nagybetűs rövidítés, S[UR]P G[RIGO]R (Surb Grigor, azaz Szent Gergely). A pecsét körül olvasható szöveg: TER ARISTAKES KAT'ALIKOS AMENAYN HAYOC' (Aristakes Úr Minden Örmények Kat'olikos). Ide kívánczik még, hogy a vésnők a pecséten szereplő kat'olikos megnevezést helyesírási hibával jegyezte le az utókor számára. Az elkövetkezendő oldalakon először a körlevél pontos magyar fordítását kívánjuk megadni, majd kísérletet teszünk az oklevél tartalmának elemzésére. S végül, de nem utolsó sorban arra fogunk törekedni, hogy átfogó képet kapjunk az örmény egyház viszonyairól a 15. század második felében.

Mint a forrás tolmácsolása folytán kiderül, a körlevél hagyományos normákat követ: kezdve a Szentháromság megszólításával, Aristakes kat'olikos azonosításával, –

visszavezetve örökségét Tádé, Bertalan és Világosító Szent Gergely apostolokra -, végül az Edžmiacinban valamint környékén található szent ereklyék felsorolásával. Ezt követi annak a püspökségnek a megemlítése, amelyre címezték a körlevelet: a Keli tartományban lévő egyházmegyének. Természetesen a dokumentum lényege Melk'iset' püspökké való kinevezése, valamint spirituális hatalmának felvázolása, továbbá az eucharistia kiosztásának kötelessége köré csoportosul. Ezt számos további áldás követi. A következő szakasz pedig a szükséges egyházi szentségek kiosztásának teljesítéséről tájékoztat bennünket. A záró passzus azonban megadja az oklevél kiállításának pontos dátumát, az 1475-ös esztendő, amely közli a korabeli Örményországban használt háromféle időszámítást, illetve Aristakes kat'olikos teljes hivatali címét, valamint az örmény egyházi hagyományok szerinti vörös tintával történő aláírását. Mint ahogyan azt már korábban jeleztük, a dokumentum hivatalos jellegét az egyházfői pecséttel látták el, a kézirat tetején. A legjobb tudomásunk szerint a középkori örmény egyházfői oklevelek jelentős hányada nem maradt fenn eredetiben, vagy pedig a szakma jeles képviselőinek nem volt még alkalmuk azonosítani. Eruand Šahaziz professzor cikkében arról ír, hogy a erewani Matenadaran (Nemzeti Levéltár) egy komoly egyházfői körlevélből álló gyűjteményt tartalmaz. Ezek közül a legidősebb 925-ből származik, de találhatunk ilyen típusú okleveleket 1538-ból, 1568-ból, és 1589-ből is. Ezek nem tekinthetők eredeti dokumentumoknak, hanem egyszerű másolatoknak, amelyek 1736-ban készültek III. Abraham Kretac'i kat'olikos (1734-37) parancsára. Azt is állítja Šahaziz is, hogy a számos egyházi körlevél közül, – melyet a erewani Irodalomtörténeti Múzeum irattárában találtak meg – a legkorábbit 1676-ban adták ki Łazar Džahkec'i kat'olikos parancsára Edžmiacinban. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy jelen esetben az egyházfő neve és a dokumentum keltezése hibás, mivel Łazar kat'olikos 1737-51 között irányította az örmény egyházat. Végül cikkében Šahaziz egy 15 egyházfői körlevélből álló listát ad meg, amelyek közül a legkorábbi 1793 május 19-re, a legutóbbi pedig 1909 Szeptember 24-re datálódik[2]. Ezekből pedig az derül ki, hogy feltehetően II. Aristakes kat'olikos 1475-re datált körlevelét, a legkorábbi eredeti formájában fennmaradt dokumentumnak kell tekintenünk.

A körlevelet elsősorban az örmény egyház előjáróinak címezték: „Keli városának Xlpaš kolostorában lévő Surb Karapet [Keresztelő Szent János] egyháznak, valamint püspökségének”. A püspökséget magába foglaló közösségeket pontosan meghatározták az oklevélben szereplő helységek felsorolásával. Keli városa (későbbi forrásokban Kli) ugyanazon nevű tartománynak volt adminisztratív központja. A 13. századig Xorjiwn vagy Xorjean néven ismertek és egyike volt a történelemből jól ismert Negyedik Örményország (Čorrord Hayk') tartományainak. A megnevezett országrész az Aracani folyó egyik mellékfolyójának völgyében helyezkedik el. Xorjiwnt a későbbiek során két részre osztották föl: Veri Kli-re (felső Kli), illetve Vari

Kli-re (alsó Kfi). A 20. század elején a tartományról azt tartották, hogy 206 faluból áll, amelyek közül 50-et kizárólag örmények laktak[3].

Xlpaš kolostora és Keli városa a 15. század folyamán úgy jelent meg, mint virágzó település, azonban furcsamód más forrásokban nem találunk róla semmilyen utalást, sem a 15. század előtt, sem utána. Mindazonáltal négy ismert korabeli kolofonból kettőt (mindegyik az Evangéliumból készült másolat) kutatásaink szerint a nevezett kolostor scriptoriumában készítették, egy bizonyos Onop'rios szerzetes kézírásával 1442-ben. A kolofon első kézírata megállapítja: „Eme szent Evangélium megíratott Xorjiwn tartományban, amelyet neveznek Kelinek is, a Xlpašnak mondott kolostorban, Surb Karapet [Keresztelő Szent János] egyházának illetve más ott található szentegyházak védőszentsége alatt, a legbűnösebb, leghitványabb, legméltatlanabb Onop'rios szerzetes által. Kérlek titeket, hogy emlékezzetek meg kolostorunk apátjára, a feletettek álló Melk'iset're és Petros perjelre, s mind azon tiszteletreméltó papokra, kik összegyülekeztek vala nevezetesen: Hohanes pap, Kirakos pap, Vardan pap, Step'anos pap, Astuacatur pap, Melk'iset' pap és Daniel diakónus.” Ezt követi továbbiakban számos laikus ember felsorolása: „aki birtokolják e Szent Evangéliumot, s megíratott és felkínáltattak emlékeztetőül Surb Astuacacin [Szent Istenszülő] és naxawk'-i Surb Step'anos [Szent István] templomoknak, valamint Istent-befogadó Surb Nšan [Szent Jel] templomának... Eme Szent Evangélium megíratott a 891-es esztendőben. [891+551=1442]”[4]. A második kolofont szintén Onop'rios szerzetes írta, megadva ugyanazokat az információkat, mint amelyeket az első szövegben láthattunk. Kivéve azt a bejegyzést, amelyben az Evangélium elkészültét egy bizonyos Čašmelik' laikus támogatta: „aki felajánlotta lelki fiát, a fiatal Astuacaturt.”[5] A másik két kézirat kolofonja minden valószínűség szerint elveszett, vagy kisebb töredékeiben maradt fenn. Mindkét kolofont „Kefi tartományban lévő Xlpaš kolostorában Surb Karapet védőszentsége alatt.” készítették. Az elsőt a világhírű Lewon Xaç'ikean professzor szerint 1456-ban írta meg az említett Onop'rios[6], a másikat pedig 1464-ben egy bizonyos Step'anos püspök. A kolofonok is megemlítenek 10 szerzetest Xlpašban, beleértve egy bizonyos Melk'iset'et is.[7]

Az adatok alapján nyilvánvaló, hogy Xlpaš kolostora sohasem bukkant elő monasztikus egyházi központként a középkori Örményország területén. A két 1442-ben írott kolofon úgy hivatkozik Melk'iset're, mint Xlpaš kolostor apátjára; A kolofonok továbbá utalnak egy ugyanabban a kolostorban lévő remetére, akit szintén Melk'iset'nek neveznek. Az 1464 körül készült Négy Evangélium kolofonja szintén megemlíti egy Melk'iset' nevű papot, mint a xlpási kolostor szerzetesi kongregációjának tagját.

Ezek után feltehetjük azt a kérdést, hogy vajon lehetett-e valamelyikük az a pap, akit

Aristakes kat'olikos püspökké nevezett ki? Figyelembe véve azt a tényt, hogy az 1456-os és 1464-es kolofónok közül egyik sem tesz említést Melk'iset' nevű apátról, számunkra úgy tűnik, hogy 1456-ban már nem lehetett az élők sorában. Sőt erősen gyaníthatjuk, hogy az 1464-ben említett Melk'iset' pap lehetett az a személy akit 1475-ben az egyházfő püspöki rangra emelt. Mindenesetre a körlevélben megemlített Melk'iset' püspök véleményünk szerint egyik rejtélyes alakja lehet az örmény egyházi évkönyveknek.

A kortárs történeti források, valamint a 15. század második felében uralkodó örmény egyházfők pontos dátumainak hiányosságai folytán megállapíthatjuk, hogy e tények időrendi beosztása nem tekinthető kimondottan megalapozottnak. A kronológiákkal olyan történetírók és történészek foglalkoztak, mint Ar'ak'el Dawrižec'i, Mikayel Č'amč'eanc', Simeon Erewanec'i, Lewond Ališan, Abraham Zaminean és Małakia Ormanean. Ők szükségesnek tartották a kéziratok újbóli átvizsgálását, különösen a kolofonok esetében. Mint látni fogjuk, II. Aristakes kat'olikos körlevele legalább sok esetben megvilágítja az egyház kötelességeire vonatkozó időrendi zavarokat. Ar'ak'el Dawrižec'i volt az első történetíró, aki kísérletet tett az egyházfők névsorának összeállítására: a listát 1441-től vezeti – amikor is az egyházfők a kilikiai Sisből visszatették székhelyüket Örményországba – egészen 1661-ig. Az általa összeállított névsor alapján azonban megállapította, hogy az okiratok az 1351-től kezdődő periódustól hiányosnak tekinthetők. Sőt, a 17. századi historikus azt is láthatta, hogy maga a lista áttekinthetetlen, és a kéziratok kolofonjai kimondottan nem mutattak tiszta képet az egyházfők uralkodásának idejéről.

A helyzetet ugyanakkor még tovább komplikálta az egyházfők mellé rendelt egyházi ügyvivők (at'or'akalk') kinevezésének rendszere: Dawrižec'i számára bonyolult volt meghatározni, hogy tulajdonképpen kik is voltak az egyházfők s kik voltak az ügyvivők.[8] Tehát a listájában megadott adatok szükségképpen nem jelzik az egyházfők „uralkodásának” pontos dátumát. Dawrižec'i listája 1441-től egészen 1515-ig a következő: „1441. Kirakos Úr a kat'olikos. 1443. Kirakost hivatalából elmozdították, s helyére Grigor Makuec'it választották. 1455. Ugyanazon Grigor Úr; Aristakes Úr is kat'olikos lett. 1461. Ugyanazon Grigor Úr, és ugyanazon Aristakes Úr; Zak'aria Urat úgyszintén kat'olikosá választották. Ez a Zak'aria Úr volt az első kat'olikos Ał'tamarban; és az 1461-es esztendőben Džahanšah király Tabriz (Tavri=, Dawriž) városába érkezett, s [kat'olikos] s odament számos ajándékkal, hogy találkozzon az uralkodóval; s a király felajánlotta számára Szent Edžmiacin egyházfői hivatalát és Világosító Szent Gergely megszentelt jobb karját, valamint a szent stólát (urar) és jelvényt (xač'alam). Azonfelül birtokolhatta a „szent jobb” ereklyét, s Zak'aria kat'olikos szent Edžmiacin trónjára lépett. 1462. Ózsentsége Zak'aria kat'olikos Ał'tamarba költözött hivatalával, magával véve Világosító Szent Gergely

Szentjobbát. 1466. Ugyanezen Grigor Úr és Aristakes Úr. Sargis Úr ez évben kat'olikos lett. 1474. Ugyanazon Sargis Úr. S Hovhannes Úr kat'olikos lett. 1476. Ugyanazon Hovhannes Úr. Egy másik Sargis Úr kat'olikos lett. Hovhannes és Sargis kat'olikossága idején Világosító Szent Gergely Szentjobbja visszatért Alt'amarból, és Vrdanes püspök vezetésével visszahelyezték Szent Edžmiacinba. 1493. Ugyanazon Sargis Úr. Aristakes Úr is kat'olikos lett. 1499. Ugyanazon Sargis Úr. T'adeos Úr szintén kat'olikos lett. 1504. Ugyanazon Sargis Úr. Eliše Úr is kat'olikos lett. 1506. Ugyanazon Sargis Úr és Eliše Úr. Nerses Úr is katolikos lett. 1515. Zak'aria kat'olikos.”[9]

Dawrižec'i listájából hiányzik a pontos részletezés: rögzíti az egymást követő egyházfőket és egyházi ügyvivőket; a dátumok azonban ritkán jelzik a kat'olikosok hivatali idejének kezdetét. A lista tisztán mutatja Grigor Makuec'i kat'olikos „trónra léptét” 1443-ban, de azt követően a forrás időrendi sorrendje teljesen összekuszálódik.

M.Č'amč'eanc' lényegében ugyanazon listát követi, amely az A. Dawrižec'i munkájában is található. Azonban egy helyen figyelemreméltó különbség mutatkozik meg. A 18. századi történetíró kísérletet tett arra, hogy megadja az esztendőik számát, mindazon egyházfőkről, akik 1466-1536 között gyakorolták hivatalukat. Kronológiája a következő értesülést adja meg számunkra: „Nem sokkal azután, hogy Zak'aria kat'olikos Alt'amar-ba elindult, Grigor Makuec'i elhalálozott. Ennek következtében Aristakes kizárólag egyedül tartotta kézben az egyházfői hivatalt, mialatt Sargis vardapetről azt gondolták, hogy ő a helyettese (p'oxanord). Amikor négy évvel később Aristakes meghalt, ugyanez a Sargis örökölte Edžmiacinban az egyházfői hivatalt (kat'olikosut'iwn), s kinevezte helyetteséül Hovhannes vardapetet, továbbá Edžmiacin püspökké is szenteltette. Mindezen nevek együtt említettnek a nagy örmény időszámítás szerinti 924(=1475) és 931. (=1482) esztendőikben írt két kolofonban.[10] Ami Sargis edžmiacini kat'olikosot illeti, elhalálozott, amidőn főpapként 28 esztendeig irányította az örmények szent egyházát, s őt követte 8 álló esztendőn át III. Aristakes, őt követte 5 esztendőn át korábbi helyettese T'adeos Úr, utána pedig 12 esztendeig II. Eliše Úr... És Eliše követte Edžmiacin-ban 5 esztendeig Zak'aria Úr, s azután pedig 16 évig III. Sargis Úr, aki felváltva 5 esztendeig gyakorolta az egyházfői hivatalt XI. Grigor Úrral.[11], Č'amč'eanc' kronológiája – miközben részletezte az egyházfők hivatali idejének hosszúságát – nem adta meg a pontos dátumokat a kat'olikosok „uralkodására” vonatkozóan. Ezt az űrt részint kitöltötték Simeon Erewanec'i, Lewond Ališan és Abraham Zaminean kronológiái. Bár hozzá kell fűznünk, hogy adataikkal inkább bonyolították az amúgy is összekuszált helyzetet. Erewanec'i listája az egyházfőkről a következő: III. Sargis (1476), III. Aristakes (1496), I. T'adeos (1499), II. Eliše (1504), V. Nerses (1506) és III. Zak'aria (1515).[12] Ališan listája a következő adatokat szolgáltatja: III. Sargis (1467), VIII. Hovhannes (1475), III. Sargis

(1477), III. Aristakes (1486), II. Yusik (1488), I. T'adeos (1499), II. Efiše(1504), IX. Hovhannes (1505), V. Nerses (1506) és III. Zak'aria (1515)[13]. S végül Zaminean kronológiája pedig a következőt mutatja: II. Sargis (1468), VII. Hovhannes (1476), III. Sargis (1477), II. Efiše (1506) és II. Zak'aria (1515).[14]. Az utóbbi három lista összehasonlítása végeredményben azt mutatja, hogy nem mutatható ki semmilyen egyezés a kat'olikosok neveivel és uralkodási évükkel kapcsolatban. Ez alól kivételt képez II. (III.) Zak'aria kat'olikos, akinek uralkodását ugyanarra az évszámra teszik: 1515-re. Látni fogjuk, hogy M. Ormanean következtetése is alig eltérő az előbb említett történészek kronológiáitól: megállapításai ugyanis bizonyos módosításokat kívánnak meg. Mint ismeretes a kilikiai Örményországban (miután 1375-ben elvesztette függetlenségét) fennálló helyzet miatt az örmény klérus arra a meggyőződésre jutott, hogy az egyházfő székhelyét vissza kell helyezni Nagy-Örményország területére: Sisből Edžmiacinba. A kilikiai örmény papság jelentős részének sikerült megnyernie az akkori egyházfőt, (IX. Grigor Musabekean kat'olikost) valamint a nagy-örményországi főpapságot és nemességet, hogy nemzeti zsinatot (žoľovk') hívjanak össze 1444 májusában Vaľaršapatban (Edžmiacinban). A jelenlévő püspökök, archimandriták, vardapetek, illetve világi nemesség abban egyeztek meg, hogy az egyházi székhelyet mindenképpen vissza kell helyezni Edžmiacinba, azaz Nagy-Örményországba[15]. IX. Grigor kat'olikos – ragaszkodván hatalmához – azonban nagy meglepetésre elutasította a nemzeti zsinaton való részvételt. Ezért a zsinat (szinódus) egyházfővé a szerzetes Kirakos Virapec'it választotta meg egy látszólagos kompromisszum eredményeként: mert korábban rivalizálás volt a Siwnik és Vaspurakan tartománybeli papság között az egyházfői hivatal feletti ellenőrzés jogáért. Nemsokára ez a kompromisszum hamarosan megtört, mivel az említett papság képtelennek mutatkozott a végső megegyezésre. Ezért Kirakos kat'olikost akár lemondatták, akár önként mondott le 1443 nyarán, korábbi kolostorába vonult vissza (Xor Virap). Őt a hivatalban X. Grigor Džalalbekean (akit évkönyvekben Makuec'inek is neveztek) követte még ugyanebben az évben[16]. A fentiekben már megjegyeztük, hogy A. Dawrižec'i listájában a következő bejegyzés található az 1455-ös esztendőnél: „Ugyanazon Grigor Úr, és Aristakes Úr is kat'olikos lett.”[17] Ez az utalás Č'amč'eanc't arra a megállapításra jutatta, hogy X. Grigor egyedül képtelen volt vezetni hivatalát, s ezért Aristakes vardapetet választotta maga mellé helyettesnek 1455-ben. A korabeli források társ-kat'olikusként említik, ami gyakorlatilag ellenkezik az örmény egyházjoggal. Ennek az lehetett nyilvánvaló oka, hogy „a megszálló” türkmén fejedelmek egyre inkább növelték az örmény egyház évenkénti adóját. Így X. Grigor halála után II. (III.) Aristakes vette át az örmény egyház irányítását[18]. Ormanean azonban helyesen állapítja meg, hogy az 1455-ös esztendőből egyáltalán nem szükséges feltételezni, hogy már ekkor megjelenik Aristakes kinevezése társ(segéd)-kat'olikusként. Sőt úgy véli, hogy jóval korábban léptették elő az előbb említett hivatalra, s ez vélemény szerint legkorábban 1448-ban

történt meg. Az egyháztörténész megállapítását pedig az ún. Ganjaran forrásgyűjtemény (Egyházi himnuszok gyűjteménye) kolofónja támasztja alá, amelyet: „Eristakes Úr pontifikátusa (hayrapetut'iwn) idején” írtak.[19] A társegyházfői kinevezés példátlan esetként tűnt fel az örmény egyház évkönyveiben. Ormanean úgy magyarázza, hogy ez a precedens intézkedés amiatt történt, hogy 1443 óta az örmény egyháznak egyidejűleg két kat'olikososa volt: nevezetesen a később lemondott (vagy lemondatot) Kirakos és X. Grigor. X. Grigor 1448-ban megtörtént „formális” halála miatt vált az ő társegyházfőjévé Aristakes, hogy lecsillapítsa Vaspurakan tartomány papságát, valamint segítse a kat'olikoszátus ügyeinek intézését.[20] Nincs szilárd bizonyítékunk arra vonatkozóan, hogy pontosan melyik évben tették Aristakest társekat'olikosá, továbbá nem tudjuk előléptetésének körülményeit. Ugyanakkor bizonyosnak vehető, hogy ő volt az első olyan egyházi méltóság az örmény egyháztörténetben, akinek ezt a titulust adományozták. Ráadásul ez a precedens hosszú időn során bevett hagyománnyá vált az örmény egyházban. Úgy tűnik, hogy e címet eredendően az at'or'akal (szószerinti jelentése: a trónus birtokosa azaz helynök) méltóságra alkalmazták. Aristakes esetében ez a tisztség nyelvi és jelentés szempontjából később egy pontosabb terminust kapott: az at'or'akič (társegyházfő) hivatalát. Az évkönyvek szerint a társekat'olikoskat'olikosá szentelték fel, és ugyanolyan egyházi és világi előjogokat élvezett, mint a tényleges kat'olikos: püspökök felszentelése és a szentségek kiszolgáltatása. Ormanean elsősorban ezt jogi szempontból vitatta, mivel a mindenkori örmény egyházfő kinevezhetett helyetteseket, akik gyakorolhatták az előbb említett jogokat, ám nem lehettek egyenrangúak az egyházfőkkel: mert az örmény hierarchia szerint ugyanis senki más nem állhatott az egyház élén, mint maga a „konklávé” által megválasztott kat'olikos. Ennélfogva egyetértünk Ormanean állításaival, miszerint a társekat'olikos-ok neveit soha nem foglalták bele az ún. egyházfői listákba, hacsak véletlenül nem – hivatalosan – örökölték a mindenkori egyházfői méltóságot.[21] Ezzel szemben helyettesek kinevezési rendszerének voltak kivehető előnyei, szavatolva például az örökösödését az egyházfő esetleges halála után. A 15-17. század folyamán egyre gyakoribb szokássá vált ez az eljárás, sőt ezzel kapcsolatban a jövőben komoly visszaélések is történtek: lényegében a társekat'olikosok uralták az örmény egyházat. Ráadásul a mindenkori egyházfőkre vonatkozó pontos adatok hiánya komoly zavart jelentett a kutatók számára a főpapi méltóságok öröklési rendjének meghatározásában. Mint már Dawrižec'i és Č'amč'eanc' említette, hogy Kirakos Virapec'i kat'olikos utáni zűrzavarban Zak'aria Ałt'amarec'i kívánt az edžmiacini örmény egyház élére állni (1461).[22] Sőt Č'amč'eanc' megállapítja, anélkül hogy megemlítené művének forrásait, hogy X. Grigor összeveszett helyettesével, Aristakes-szel, mivel a társekat'olikos egymaga kívánt az örmény egyház élére állni. Egy bizonyos Sargis vardapet pedig – előnyt húzva ebből kényes helyzetből – ellopta Világosító Szent Gergely ereklyéjét. A pap Tebrizba ment Džihanšah türkmén fejedelemhez, akitől

védelmet kért, később pedig arra kérte őt, hogy nevezze ki az örmény egyház élére. Ezekről a hírekről értesülve III. Zak'aria, Ał'tamar kat'oikos, szintén Tebrizba ment. A türkmén fejedelmet ajándékokkal vesztegette meg, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy magát neveztesse ki Minden Örmények Kat'oikosává. Ez így is történt, ráadásul átvette Sargis vardapetől az ereklyét. Miután Zak'aria megérkezett Edžmiacinba, nemcsak hogy elfoglalta az egyházfői trónust, hanem a két egymással perlekedő főpapot el is űzte onnan[23]. Ezen túlmenően Zak'aria Sargist püspökké szentelte föl, majd azután kinevezte helyettesének is. Ezek az események Ormanean arra következtetésre engedték jutni, hogy a két főpapnak mindenképpen össze kellett játszania Szent Gergely ereklyének ellopásában, illetve az egyházfői szék megszerzésében. S itt Sargis vardapet inkább Zak'aria embereként működhetett közre, sem mint potenciális jelöltként az egyházfői trónra.[24] Négy 1460-ból származó kéziratos kolofon is azt igazolja, hogy Zak'aria került Edžmiacin trónjára még ugyanabban az évben[25]. Azonban Zak'aria „regnálása” rövid életűnek bizonyult: mivel a következő esztendőben egy bizonyos Haszan Ali türkmén fejedelem sikkasztás miatt súlyos börtönbüntetéssel fenyegette meg, ezért titokban Edžmiacinból Ał'tamarba menekült, magával véve Szent Gergely ereklyéit.[26]

III. Zak'aria menekülése után X. Grigort és Aristakest visszahelyezték hivatalába, hasonlóképpen jártak el Aristakes esetében is. X. Grigor halála után Ormanean szerint 1465 végén történhetett,[27] Aristakes helyettest választották meg egyházfővé. Ezt a szokatlan intézkedést, ami által az elhunyt egyházfőt helyettese követte az egyházfői hivatalban, Ormanean erősen vitatja, mivel a választást jóvá kellett hagyni az örmény szinódussal is[28]. Tekintettel azonban a 15. századi Örményország bonyolult politikai helyzetére kész tényként kellett elfogadniuk ezt a lépést: annak ellenére, hogy az ilyesfajta egyházfő választás ellenkezett az örmény kánonjoggal. Aristakes is arra kényszerült, hogy megszakítsa rövid időre „uralkodását”, amikor IV. Step'anos ał'tamari kat'oikosznak sikerült bitorolnia az egyházfői hivatalt Džihanšah fejedelem hathatós támogatásával. Azonban III. Zak'ariahoz hasonlóan hamarosan neki is vissza kellett menekülnie Ał'tamarba: legfőbb támogatója, Džihanšah ugyanis 1468-ban vereséget szenvedett Uzun Hassantól, az Aq-qoyunlu törzsszövetség vezetőjétől[29]. Ormanean ezzel kapcsolatban azt állítja, hogy Aristakes kat'oikos, aki újra átvette a hivatal irányítását IV. Step'anos elmenekülése után, 1469-ben elhunyt. (Enciklikája 1475-ből származik![30])

Ar'ak'el Dawrižec'i kronológiája X. Grigor és II. (III.) Aristakes uralkodásáról vonatkozóan nem szolgál pontos adatokkal; Č'amčeanč' véleménye szerint Aristakes négy esztendőn át gyakorolta az egyházfői hivatalt anélkül, hogy jelezte volna regnálása pontos idejét; végül Ormanean szerint, X. Grigor 1443-1465 között volt hivatalban, míg Aristakes 1465-1469 között volt egyházfő. A 15. századi kéziratok

kolofonjainak nyomtatott kiadásai viszont arra utalnak, hogy X. Grigor Džalalbekean Edžmiacini kat'olikos 1443-1468 között irányította az örmény egyházat, s nem pedig 1465-ig, mint ahogyan azt Ormanean állítja.[31] Aristakest, akinek neve a különféle formákban bukkan elő a forrásokban (Pl. Aresdages, Erestakes, R'stakes, R'astakes, R'estakes és Herstakes), először a 1448-ban íródott Ganjaran nevű kézirat kolofónjában említik meg.[32] Azonfelül neve előkerül még további két kolofónból is: egyiket 1457-ben, a másikat pedig 1460 körül írták, s Aristakes nevét együtt említik X. Grigor egyházfővel. Ezek közül az első, a Časoc', amelyet „Grigor Úr pontifikátusa (hayrapetut'iwn) és R'estakes érseksége idején”[33] jegyzett fel. A második pedig megállapítja, hogy a már említett Ganjarant „Grigor Úr vałaršapati pontifikátusának és Eristakes püspöksége idején” írták.[34] Az 1460-as kolofon tulajdonképpen másolata az 1428-ban írt Ganjarannak, amelyet Szegha községben[35] állítottak össze; az 1460-as kolofont pedig egy bizonyos Simeon nevű pap írta meg Bjni városában. Jelentős mindkét forrásban az, hogy X. Grigort egyházfőként említik meg Vałaršapatban, míg Aristakest az elsőben érsekként, a másodikban viszont püspökként említik. Ezekre való tekintettel, azt szeretnénk sugallni, hogy 1457-ben illetve 1460-ban Aristakes minden valószínűség szerint az ayrarati egyházmegye vezetője (püspök vagy érsek) volt. Sőt az 1464-es esztendő az első olyan alkalom, hogy a kolofónok Aristakes nevére úgy hivatkoznak, mint egyházfőre. Ez alapján gyanítjuk, hogy a társ-kat'olikosá vagy helyettesé való kinevezése (felszentelése) 1460-1464 között történhetett meg. A kolofónok kiadott szövegei úgy említik meg Aristakest, mint hayrapetet vagy kat'olikost Edžmiacinban. S ez legkorábban 1464-ben, legkésőbb pedig 1474-ben történt meg.[36] A kolofónok közül – amelyet 1465-ben írtak – az egyik megállapítja, hogy az Evangéliumot készítették „Herestakes egyházfősége idején, akit ugyanebben az évben kat'olikos trónra emeltek.”[37] Egy másik 1467-ben írott kolofón is megállapítja, hogy az Evangéliumot „Er'estakes Úr egyházfősége, és Step'anos Úr alt'amari kat'olikosátusa idején” írták. A kolofón ugyanakkor jelzi, hogy ugyanabban az évben a bitorló IV. Step'anos már elhagyta Edžmiacint.[38] Ezek az adatok viszont arra engednek bennünket következtetni, hogy nem tudunk pontos választ kapni arra a kérdésre, hogy Aristakest mikor választották társ-egyházfővé, s mikor szentelték fel hivatalosan egyházfővé nem sokkal X. Grigor halála után. Aristakes körlevele részint ezeket problémákat oldja meg. A dokumentum nemcsak tisztán jelzi, hogy 1475-ben írták, továbbá kiegészítő információkat is nyújt, arra vonatkozóan, hogy Aristakes mióta gyakorolja egyházfői hivatalát: „6. éve, 4. hónapja és 20. napja.” Tehát legkorábban 1469 óta, s nem pedig 1465 óta, ahogyan azt Ormanean feltételezte. Más, személyére vonatkozó adatok hiányában – főleg az 1474 utáni kolofonokban – elmondhatjuk, hogy ez a körlevél az utolsó olyan forrás, amely kilétére utalást tesz. Ennek folytán elképzelhető, hogy Aristakes még 1475-ben elhunyt. Az előbbi adatokon kívül Aristakes kat'olikos tevékenységéről nem sok információnk van. Egyházi szolgálatának ideje alatt, úgy tűnik, számos egyházi

érseket, valamint püspököt szentelt fel a legkülönbélebb örmény egyházmegyék élére. Ezek közül az egyik legfontosabb volt Xačatur vardapet érseki kinevezése a lengyelországi egyházmegyék élére feltehetően 1467 körül. A dokumentum megállapítja: „A háromszor áldott örmény egyházfő, uralkodása idején, Harisdages Kat’oikos Úr, aki az Edžmiacini Örmény Egyház Patriarchája Vałaršapatban, Xač’atur-t, a tudós papok közül a legalázatosabbat, a lewonpoli (Lwów) egyház élére érsekké szentelte fel. S Isten kegyéből mi visszatértünk és csatlakoztunk Istenben a mi nyájunkhoz, akinek gondviselése megbízott bennünket pontifikátusunkra.”[39] Xač’atur érseki kinevezését továbbiakban megerősíti a körlevél (kondak) fennmaradó része, amelyet Aristakes kat’oikos kimondottan a lengyelországi örmény klérushoz címzett.[40] Kivéve talán azokat a passzusokat, amelyek Xač’atur-ra, valamint a hatásköre alá tartozó közösségre vonatkoznak. Furcsamód a körlevél tartalma és stílusa nemcsak hasonló, hanem számos esetben megegyezőnek mutatkozik az 1475-ös körlevéllel. Sajnos a dokumentum utolsó bekezdése hiányzik vagy töredékes, mivel a forrás keltezése illetve pecséttel való ellátása nem követhető nyomon. Így az az év, amelyben Xač’aturt érsekké szentelték fel, számunkra teljesen ismeretlen. „A lengyelországi örmények krónikája” azonban tartalmaz néhány olyan értesülést, amely némiképp tisztázhatja ezt a problémát. A forrásból úgy értesülünk, hogy Xač’atur 1461-ben Leopolis (Lwów, Lemberg, Lemburg, Lewonopol, Ilov, Ilyvó) előjárójává vált, majd érsekként szolgált 1463-tól, egészen 1502-ben bekövetkező haláláig.[41] Ez alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Xač’atur felszentelése 1463-ban történt meg, illetve II. Aristakes kat’oikosnak a beiktatásra vonatkozó körlevelét még ugyanabban az évben írták meg. II. Aristakes kat’oikosnak a lengyelországi örménységhez szóló körlevele fényt derít egy másik, mindez ideig általunk ismeretlen történelmi tényre. II. Aristakes egyházfővé választásával kapcsolatban Ormanean megállapította, hogy ez az aktus a színódus szankciója nélkül történt.[42] A lengyelországi örmény közösségnek írt dokumentumban azt a következő figyelemreméltó megállapítást találjuk Aristakes-szel kapcsolatban: „Isten kegyelméből, s a mi Világosító Szent Gergelyünk által adományozott kegyből, elfoglaltuk Szent Edžmiacin trónusát, hogy irányítsuk és igazgassuk a Szent Örmény Egyház dolgait. [Aristakes] küldetett a Szentlélek kegyéből, s a Haykazean [Örmény] nép parancsára, valamint a keleti [nagy-örményországi] vardapetek hozzájárulásával. Nevezetesen Šmawon vardapet, Sargis vardapet, Dawit’ vardapet, Daniel vardapet, valamint népünk és nemzetünk (azatordiac’n) képviselői.”[43] Ez a dokumentum tisztán megerősíti azt a tényt, hogy II. Aristakes egyházfővé való felszentelése az örmény konklávé jóváhagyása által történt meg, ahol számos egyházi és világi méltóság volt jelen. Következésképp megválasztása az örmény egyházi tradíciók alapján zajlott le Edžmiacinban.

Az örmény egyháztörténelem korai kutatói – Arakel Dawrižec’itől egészen Małak’ia Ormaneanig – tulajdonképpen nem ejtettek komoly hibákat munkáikban. Nem önhibájukból okoztak olyan hibás kronológiai eltéréseket, amivel zavarba hozták a szakma művelőit. Az eltéréseket elsősorban azzal lehet megmagyarázni, hogy a történetírók értesüléseiket hibás korabeli forrásokból meríthették. Továbbá komoly gondot jelenthetett számukra, hogy a források áttekinthetőségét megzavarhatta az ún. társ-kat’olikos intézmény megjelenése és a korabeli kútfők szétszóródása (különösen a kolofónok esetében), ami miatt a történetírók nem minden esetben voltak számára elérhetőek. II. Aristakes kat’olikos 1475-ös körlevélének tanulmányozása nekünk alapos lehetőséget nyújt a 15. század második felének egyházi viszonyaira való betekintésre, valamint a korabeli kolofónok kutatására. A mostanáig történt tudományos kutatások arról győztek meg bennünket, hogy az Edžmiacinban „uralkodó” egyházfők kronológiái a közeljövőben jelentős átdolgozásokat igényelnek. Ennek azonban egy másik tanulmány tárgyát kell képeznie.

DOKUMENTUM[44]

A Mindenható Istennek – Mennyei Atyánknak, minden létezők Teremtőjének – kegyelméből, akaratából és választásából, s az Ő Egyszülött Fiának, Jézus Krisztusnak hatalmából, és az Igaz Isten Szentlelkének ereje által.

Eme szent levelünket, ezen iratunkat, – az Egyetlen Istenség Legszentebb Háromságának áldásával, Krisztus Urunk által adományozott apostoli béke, kegy és szeretet által – küldetett vala a jeles és sokat dicsért vezető, gondnok és megfontolt pátriárka, Aristakes Úr, Minden Örmények Kat’olikososa által, a Nagy-Örményország területén fekvő Vałaršapat városából. A levelet írtuk mint Szent Tádé és Bertalan apostoloknak, valamint Világosító Szent Gergelynek vikáriusa és közvetlen utóda a Vałaršapat városában lévő mennyei erő által épített – égi eredetű oltáráról, és sugárzó templomából – Szent Edžmiacin egyházából. Mindezekben túlmenően magába foglal számos ereklyét, mely a nevezett helyen összegyűjtöttek vala: az Úr testét érintő lándzsát, amely átítatódott Jézus Krisztus vére által; a királyi töviskoronát, amelyet Jézus Krisztus fejére helyeztek; a szögeceket, melyekkel átdöfték Jézus csuklaját; a szent leplet, amellyel becsavarták Jézus testét; az Úr keresztjét, melyet Istentől kapott; Világosító Szent Gergely áldomást hozó szent jobbját; Világosító Szent Gergely Xor virap-i síremlékét, amiben élve eltemették; Szent Gayane és Hr’ip’sime szüzek

síremlékét; s más olyan ereklyéket, amelyeket az Urunk által emelt Szent Edžmiacin székesegyház tőszomszédságában találtak.

Mi tehát címezzük e levelet Nektek híres és nagyra becsült Keli városának, Xlpaš kolostorában lévő Surb Karapet (Keresztelő Szent János) egyháznak, valamint a hozzá tartozó egész püspökségnek, az ott található egyházakkal és lakosságával egyetemben, úgy mint: Aparn, Astelaberd, Serkeli, T'arman, Abołnak, Awsnak, Sełank, Čermak, Arek, Čpergeł, Džuarič', Ap'xzut, Łazi, Apikawank, Xupa, Menek, Alt'ałt, Berdar Igi, Hagstun, Ccuars, Apcek, Pajt'ak, Avrdnik, Ixu-tól egészen Arjucnavaz-i, Hancevik, Mrun, Harkap, Xarik, Kholkholk, Harti, Aygarak, Pałin, Handerj, Amarič', Arinc, Karmir Ekełec'ik, Xup-Jor, Xulmin, Xort'um és Sen.

Ezt a levelet írjuk először néktek: tiszteletreméltó és tisztalelkű papoknak valamint szerzeteseknek; jámborlelkű földbirtokosoknak; serény földműveseknek; nagylelkű nemeseknek; ügyes kézműveseknek; szerény és kegyes asszonyoknak és minden olyan népnek, akik lelki fiaink és gyermekeink. Minden földi és mennybéli szentek valamint az Istenanya könyörgésre buzdító imája által, imádságot mondunk kiterjesztett karral azért, hogy a Mindenség Teremtője, a Mindenható és Mennyei Atya a Végsőkig adjon néktek békességet. Továbbá azért hogy az Isten Mennyei Igéje, amely kimondhatatlan születéssel származik az Atyjától, adjon kimondhatatlan kegye által néktek fényességet; azért, hogy Istennek Lelke, teremtés nélküli Lényegével, lebegjen s osszon igazságot rajtatok, az Ő tiszta dicsőségének jutalma által, valamint adományozzon számotokra mind földi, mind mennyei javakat; azért, hogy a Megváltó Krisztus Urunk megszabadítson titeket mindennemű földi és szellemi kísértéstől; azért, hogy mindenség kegyelmének kútja adja néktek oda az Ő kimondhatatlan javait és mindez bőséggel árásszon el titeket mivel a kegyelmes Isten könyörülete legyen rajtatok; azért, hogy a kegyes Isten adjon néktek kegyelmet; azért, hogy az Isten, a kegyelem igazságosztója, bocsássa meg vétkeiteket; azért, hogy a Mindenható és Örökkévaló Isten tartson meg titeket a ti kegyes bizodalmatokban; azért, hogy minden reménnyel tartson meg titeket az Isten Egyszülött Fia, a ti örökkévalóságban való hitetekben; azért, hogy a mindörökké szerető Szent Lélek adjon néktek szeretetet Istenben és felebarátotokban; azért, hogy a könyörületes Isten töltsön el benneteket mindenféle erénnyel; azért, hogy az élő és éltető Isten jutalmazzon titeket, gyermekeiteket, s felebarátotokat hosszú élettel; azért, hogy a békesség angyala adjon néktek s halott felebarátaitoknak nyugalmat a mennyei királyságban, a fény és nyugalom lakhelyén, ahol kimondhatatlan öröm vagy szomorúság nélkül, s ahol angyalok s más erényes lények örökké vigadalomban élnek. Legyen a Legszenőbb Háromság közösségének dicsőségére. Mindörökkön örökké. Ámen.

Jusson tudomásotokra nektek, mint tiszteletre méltó papoknak és ájtatos nemeseknek

és földműveseknek, hogy a Szentlélek által vezetve, a ti Melk'iset' uratok hozzánk, Szentegyházunkhoz, járult, leveletekkel püspökké való szentelésének igazolása végett. És mi őt úgy fogadtuk tisztelettel és szeretettel, mint szerető gyermekünket. S kívánságotok szerint, magatartása alapján a Keři városában lévő Xlpaš kolostorában székelő Surb Karapet egyházmegye püspökévé szenteltük, s kineveztük őt gondnokotoknak, pásztorotoknak, és szellemi vezetőiknek.

Köztetek fog munkálkodni mint jó pásztor és fáradhatatlan földműves mint ahogy az Úr is mondotta: „Boldogok azok a szolgák, akiket az Úr, amikor megérkezik virrasztva talál” [Lukács 12:37]. Ennélfogva, közületek mindannyian, szellemi gyermekeink fogadjátok el püspökötöknek Melk'iset' Urat nagy szeretettel és tisztelettel, mint az Úr küldöttét és Krisztus Urunk apostolát. Ő léssen a ti apostoli vezetőik, továbbá, ő oldoz fel titeket a bűnök sokasága alól. Azonkívül figyelmezteti, rendreutasítja, és megfeddi az engedetleneket, azon célból, hogy kövessék az Isten törvényét és parancsolatját.

Mindezekon túlmenően kötelességetek léssen mindenféle fenntartás és hiba nélkül a püspökötöknek évenként pontos és körültekintő beszámolót adni. Senki pedig ne merészelje jogait kétségbe vonni vagy bitorolni, továbbá engedetlenséget mutatni, mert az nemcsak büntetést, hanem kiátkozást szenvedhet. Ennélfogva, amikor is visszatér közétek, a ti áldott városotokba és egyházmegyétekbe, ezen emelkedett hangvételű levelünkkel és a szellemileg tiszta és csodálatos hitünkkel, szálljon le a mennyek országából a földre a Jóisten kegyelme, és töltsön meg titeket az Ő nagylelkűségével. Szűnjön meg mindenféle szenvedés és istencsapás, úgy mint éhínség, sorscsapás, dögvész és minden más nyavalya s földetekről. Élvezzétek a jólétet, a békét és a nyugalmat. Adjanak néktek bőséget a bokrok, a fák és megművelt földek gyümölcsei, valamint jószágotok legyenek termékenyek. Jutalmazzon meg titeket bőséges és termékeny javakkal, illetve áldasson titeket szellemben és testben birtokaitokkal és hajlékaitokkal, továbbá családotokat és gyermekeiteket s minden más javaitokat. Így legyen, ámen!

Általa [Melk'iset'] mi is felkínáltuk nektek a Szent Olajjal való felkenés becses lelki kegyét, Isten elfogadását és léleekben magasztalt szent hitvallást, amivel a Szentlélek megjelöli a kisdedet a keresztlőkútnál, hogy elfogadtassa a mennyei Atya által és megossa vele Krisztus örökségét. Így legyen a papság felkenésével és a Szentegyház megújításával is, valamint hasonlóan megjelöltessék a homlokán a hit megerősítésének jelével. Azonfelül Melk'iset' minden évben kapjon tőlünk új adagot a Szent Olajból, s azt vegyítse a régebbivel.

Kegyess kat'olikosi körlevelünk megíratott a mi parancsunk által Krisztus megtestesülésének 1475-ik esztendejében, Világosító Szent Gergely idejétől számított

1174-ik esztendőben [1174+301=1475]; szent trónusunkra való lépésének hatodik esztendejében, és a mi a időszámításunk 924. esztendejének [924+551=1475] Areg hónap 17. napján. S a további megerősítésül bevett szokás szerint vörös tintás aláírásunkkal láttuk el, továbbá a levelet felül lepecsételtük saját fenséges és díszes pecsétünkkel a Mi Istenünk Jézus Krisztus dicsőségére.

Aristakes, Jézus Krisztus szolgáinak szolgája s az Ő kegyelme és könyörülete által, Minden Örmények Kat'olikosa és Vałarsapat Patriarchája Szent Edžmiacinban.

Jegyzetek

---

[1] Šahaziz, Eruand: Kat'olikosakan kondaknere ew orhnut'ean t'it'er. Edžmiacin (Mayis-Yunis), 1947. (Kat'olikos-i körlevelek és adománylevelek.) (továbbiakban: Šahaziz, 1947.) 26-28. p.

[2] Šahaziz, 1947. 27-28. p.

[3] A tartományról vonatkozóan bővebb információt közöl Ep'rikean, S.: Bnašxarhik Bar'aran Vol. II. Venetik, 1907. (Természet földrajzi szótár.) 355-363. p.; Darbinean, M.: „Xorjean”. In: Haykakan Sovetakan Hanragitaran. Vol. V. Erewan, 1979. (Szovjet-örmény Enciklopédia) 90. p.

[4] Ter-avetisean, Smbat: C'uc'ak hayeren jer'agrac Nor-Džułayi Amenap'rkčean vank'i. Vol. I. Vienna, 1970. (Örmény kéziratok katalógusa az új-dzsułai Világmegváltó kolostorban.) (továbbiakban: Ter-avetisean, 1970.) 82-83. p. (m.s.52).

[5] Ter-avetisean, 1970. 83. p. (ms. 52)

[6] Xač'ikean, lewon: XV dari hayeren jer'agreri yišatakaranner. III. köt. Erewan, 1955-67. (XV. századi örmény kéziratok kolofonjai.) (továbbiakban: Xač'ikean, 1955-1967.) II, 77. p.

[7] Xač'ikean, 1955-1967. 221-222. p.

[8] Bővebben: Patmut'iwn Ar'ak'el Vardapeti Dawrižec'woy. Amsterdam, 1669. (Ar'ak'el Dawrižec'i vardapet történelme.) (továbbiakban: Dawrižec'i, 1669.) 417-419. p.

[9] Uo. 421-422. p.

[10] Č'amč'eanc', Mik'ayel: Patmut'iwn Hayoc'. Vol. III. Venetik, 1786. (Az Örménység története.) (továbbiakban: Č'amč'eanc', 1786.) 506-507. p.

[11] Č'amč'eanc', 1786. 509. p.

egyhaztorteneti_szemle_2001_02_103-119.htm

[12] Erewanec'i, Simeon: Džambr Girk', or koč'i Yišatakaran arjanac'uc'ič. Vaľaršapat, 1873. (Szamadáskönyv, melyet jegyzéknek neveznek.). 20. p.

[13] Ališan, Łewond: Ararat. Venetik, 1890. 230. p.

[14] Zaminean, Abraham: Hayoc' ekeľec'u patmut'iwn. Vol. II. Nor-Naxidžewan, 1808. (Az örmény egyház története.) 227e. p.

[15] E történeti eseményről bővebb információt közöl számunkra Kostaneanc', Karapet (ed.): T'ovmas Mec'op'ec'u Yišatakaran. Tiflis, 1892. (Thovmas Mec'op'ec'i krónikája.) Továbbá: Ormanean, Maľakia: Azgapatum. Vol. II. Beyrut, 1960. (Nemzettörténet. 2. kiadás.) (továbbiakban: Ormanean, 1960.) paras. 1444-1460.

[16] Egyházfővé választásának körülményeiről bővebb értesüléseink nincsenek. Ormanean, 1960. paras. 1466-1469.

[17] Dawrižec'i, 1669. 417-419. p.

[18] Č'amč'eanc', 1786. 501. p.

[19] A kolofon szövege megtalálható: P'irlémean, Łewond: Notark' Hayoc'. Polisz, 1888. (Örmény írástudók.) 158. p.; Xač'ikean, 1955-1967. I, 619.

[20] Ormanean, 1960. para. 1481.

[21] Ormanean, 1960. para. 1482.

[22] Dawrižec'i, 1669. 417. p.

[23] Č'amč'eanc', 1786. 503-505. p.; Xač'ikean, 1955-1967. I. 172-173. p.

[24] Ormanean, 1960. para. 1490.

[25] Xač'ikean, 1955-1967. II. 139., 140., 143., 148. p.

[26] Xač'ikean, 1955-1967. 175-177., 178. p.

[27] Ormanean, 1960. para. 1496.

[28] Ormanean, 1960. para. 1500.

[29] Ormanean, 1960. para. 1501.; Xač'ikean, 1955-1967. II. 257. p.

[30] Ormanean, 1960. para. 1503.

[31] Xač'ikean, 1955-1967. I. 691. p., no. 29.; II. 478. p., no. 7. A X. Grigor kat'olikos-ra vonatkozó kolofonok 1466- és 1468-ból megtalálhatók: Xač'ikean, 1955-1967. II. 244., 247., 253., 272. p.

[32] Xač'ikean, 1955-1967. I. 619. p.

[33] Xač'ikean, 1955-1967. II. 82. p.

[34] Xač'ikean, 1955-1967. II. 131. p.

[35] Eganean, O. et. al. (ed.): C'uc'ak jer'agrac Maštoc'i anwan Matenadarani. Vol. II. Erewan, 1970. (Kéziratok katalógusa a Maštoc' Matenadaranban.) col. 690. (ms. 8188).

[36] Ezen kolofónok szövegei megtalálhatók: Xač'ikean, 1955-1967. I. 281. p.; II. 217., 232., 240., 246., 252., 258., 260., 267., 273., 276., 280., 290-292., 297., 299., 315., 318-319., 321-322., 330-331., 337., 344., 346-348., 350., 364-365. p.; III. 448-449., 451-452., 454. p.

[37] Xač'ikean, 1955-1967. II. 232. p.

[38] Xač'ikean, 1955-1967. II. 260. p.

[39] Bžškeanc', Minas: Čanaparhordut'iwn i Lehastan. Venetik, 1830. (Lengyelországi utazások.) 110. p.

[40] A körlevél teljes szövege megtalálható Ališan, Łewond: Kamenic': Taregirk' Hayoc' Lehastani ew R'umanioy. Venetik, 1896. (Kamenic': Az örmények évkönyvei Lengyelországban és Romániában.) (továbbiakban: Ališan, 1896.) 225-227. p.; Petrovič', Gregorio: Hayoc' ekelec'in Lehastani medž. Vienna, 1980. (Az örmény egyház Lengyelországban.) (továbbiakban: Petrovič', 1980.) 87-88. p. [Eredetileg La chiesa armena in Polonia címmel jelent meg Rómában 1971-ben.]

[41] Petrovič', 1980. vii., 16., 116., 117., 134. p.

[42] Ormanean, 1960. para. 1471.

[43] Ališan, 1896. 225-226. p.

[44] Az oklevél magyar szövege.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

2.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMI

Egy orsolyita visszaemlékezése Sopron 1945. évi Nagyhetére

Az alábbi forrás[1] közlése kettős célt szolgál. Egyrészt a forrástípus adalékot nyújt Sopron eme nehéz, háborús időszakához egy apáca lelki átéléssel teli, spontán visszaemlékezésén keresztül, másrészt a forrás pontos értelmezése példája lehet a levéltári rendezés közben alkalmazható forráskritikának.

A Soproni Levéltárban az orsolyita rendház anyagának rendezése közben egy érdekes borítékot találtam. A levél feladójaként a soproni „Szent István Lelkészség” volt feltüntetve, címzettként pedig „Tisztelendő Mater Xavéria”. Egy ismeretlen kéz viszont mind a feladót, mind a címzettet áthúzta és a következőket írta a borítékra: „Scholastica nővér nagyon érdekes leírása Buda ostromáról 1945. jan.-márc. Rózsadombi testvéreink szenvedései az orosz-német háború idején.”[2] A visszaemlékezés elolvasása után feltűnt ugyanis, hogy a fent említett nővér mindjárt az első oldalon megemlítette: megpróbáltatásai 1945 Nagycsütörtöke körül történtek. Mindez már megkérdőjelezte a cím hitelességét, hiszen 1945-ben Nagycsütörtök március 29-re esett, az pedig köztudott, hogy Buda ostroma február 13-án véget ért. Ezek után joggal merülhet fel az olvasóban, hogy a visszaemlékezés nem Buda, hanem Sopron elfoglalásáról szól, de ennek bizonyításához további támpontokat kellett keresni. Az első ilyen biztos támpontnak tűnt a szövegben említett „Gyóni-ház”. Sopronban 1945-ig valóban állt egy ilyen nevű ház (hívták még Proswimmer-háznak is), amely a március 28-i bombázás során súlyos bombatalálatot kapott. Helyreállítására már nem került sor. A ház nevét a Sopronban alkotó és az első világháborúban meghalt költőről, Gyóni Gézáról kapta. A házat a család 1933-ban adta el az orsolyitáknak.[3] Ennek az épületnek egyébként „stratégiai jelentősége” volt. Az orsolyita rendi krónika szerint ugyanis a németeknek a szomszédos Szent György utca egyik házában fegyver és lőszerraktáruk volt, az oroszok pedig a bombázások közben eltéveszthették a célpontot, és ezért ezt a házat szórták meg gyújtóbombáikkal. A tűz eloltásában német katonák is segédkeztek, majd amikor Nagycsütörtök reggelén sietve távoztak a városból, parancsnokuk e szavakkal búcsúzott el az apácáktól: „Wir wissen, leider gar gut, dass Sie wegen uns die Bomben bekommen haben.” (Nagyon is jól tudjuk, hogy sajnos miattunk bombázták meg Önöket.)[4]

Megítélésem szerint már ezek a tények egyértelművé tették, hogy itt csakis a soproni és nem a budai harcokról lehet szó. A már említett rendi krónika segítségével sikerült a szövegben említett Huber és Bene kanonokat is az események sorában elhelyezni. Erről így szól a krónika: „Az iskolaházban a pince egyik felén a katonák, a másik

oldalón az első fülkében T. Főnöknő, s az apácák második része Huber és Bene kanonok urakkal és ezeknek házvezetőnőikkel...”[5] A továbbiakban megemlített személyek közül Mater Stein Xavéria beazonosítása „A Szent Orsolya-Rend Soproni Leánylíceum és Tanítóképzője Évkönyvének az 1944-45-os iskolai évről” című kötet segítségével sikerült. E szerint a nővér földrajzot és történelmet tanított, és a földrajz és történelem szertár őre is volt. A továbbiakban, a szövegben említett „Sz. Jolánka” is megegyezhet Soror Barta Jolánta dr.-ral, aki pedagógia, filozófia, magyar és történelem szakos tanár volt.[6]

Az alábbi személyeket pontosabban lehetett az orsolyiták személyi kartotékjai alapján azonosítani. Mater Imelda 1932-48 között Sopronban népiskolai, illetve általános iskolai tanítóként dolgozott. 1940-ben tett örökfogadalmat. A fent már említett Mater Jolánta (Barta Ilona) 1941-47 között líceum-tanítóképzői tanár, majd 1947-48-ban megbízott igazgató volt, 1945-ben tett örökfogadalmat. Mater Joanna (Theisz Gabriella) népiskolai tanítóként dolgozott, a 30-as és a 40-es évek elején felváltva Sopronban, Szegeden és Budapesten szolgált, 1944-től viszont ismét Sopronban. Mater Ludovica (Stifter Mária) cipészként szintén a soproni rendház tagja volt, viszont Mater Scholastica, polgári nevén Raj Anna a budapesti, rózsadombi rendháznak a tagjai közé tartozott. A visszaemlékezések írójáról megtudhatjuk: 1899. március 3-án született Lendvaszentjózsefen, örökfogadalmat 1927-ben Sopronban tett, képesítése 6 elemi és 3 ismétlő osztály. Szolgálati helyei: 1920-32 soproni rendház, 1932-37 budapesti rendház, 1937-ben ismét a soproni rendház, 1938-tól pedig ismét Budapesten látta el a feladatát, ez pedig a házimunkák ellátása volt.[7]

Ezek után adódik a kérdés, hogy a címzésben szereplő „budai ostrom” feljegyzés, csak elírás, vagy nem teljesen a véletlen műve. Amennyiben feltételezzük, hogy itt nem elírásról van szó, akkor egy kis kitérőt kell tennünk. Budán, a Rózsadombon működött egy orsolyita rendház. Ezt a rendházat az első világháború után, Kassáról menekült apácák alapították. Az intézetben leánygimnáziumot, majd tanítóképzőt hoztak létre. Az apácák száma azonban a 20-as évek során mindvégig túl alacsony maradt, majd a 30-as évek elején pénzügyi zavarok rázkódtatták meg az intézményt, ezért a Szentszék beleegyezése után, 1932 nyarán a budai rendházat Serédi Jusztinián hercegprímás a soproni alá rendelte.[8] Az egyesítés után természetesen a két rendház kapcsolatait szorosabbra fűzte, és megtörtént, hogy a soproniak a budai rendházban biztosítottak szállást azon tagjaiknak, akik Budapesten folytatták tanulmányaikat, de gyakori lehetett a budaiak látogatása is Sopronban. Ezek után nem meglepő az orsolyita krónika azon bejegyzése, hogy 1944. november 4-én 8 budai apáca érkezett minden bejelentés nélkül a soproni rendházba.[9] Vagyis előfordulhatott, hogy a front elől menekülők között volt Scholastica nővér is, aki itt élte át a harcokat. Később, az a személy, aki a feljegyzéseit borítékba tette már nem emlékezett rá, hogy a háborús

felfordulások során az amúgy rózsadombi nővér, valószínűleg már novembertől Sopronban, és nem Budán tartózkodott.

A továbbiakban magát a már oly sokat említett forrást szöveghűen közöljük, megtartva a lejegyző helyesírási sajátosságait, esetleges hibáit. A bevezetőre visszautalva a szöveget csak a legszükségesebb tárgyi jegyzetekkel láttam el.

DOKUMENTUM

Mater Scolastica visszaemlékezése (Ismeretlen helyen és ismeretlen időben)[10]

Ez valamelyik soproni novicia sikerült feljegyzése[11]

Avatottabbak már úgyis leírták részletesen, én csupán engedelmeskedni akarok és a szép rendes írást gyakorolni. Felejthetetlen benyomást hagyott rám 1945 nagycsütörtöke.[12] Jobban szólt ez lelkemhez, mint régente a püspöki szertartások minden szépsége. – Az édes Jézus azokat hívja elsősorban, akik görnyedeznek, terhelve vannak, így mi igazán kedvére való társaság lehettünk számára. Egész éjjel hordtuk a vizet, vödörnkint a konyhaudvarból a II. emeletre, ill. a padlásra. A tűzfészek olyan messze volt a kúttól, hogy láncot nem alkothattunk, no, meg legyünk őszinték, nem voltunk kellőképpen megszervezve. Bevált a jóslat, hogy t.i. minden praeventiv[13] légo intézkedés hiábavalónak fog bizonyulni, mert az első támadás fejetlenséget idéz elő, úgy is lett. – De hadd térjek vissza a tárgyhoz. – Lucskosan, piszkosan, némelyik kormosan, átizadva járult a szentáldozáshoz a főnöki szobában, ahová az édes Jézus menekült. – Most nem az angyalszerepet betöltő, zsolozsmás, Istent dicsérő sereg voltunk, hanem osztályrészesei Jézus szegénységének, elhagyatottságának. Azonosultunk vele olyan mértékben, amit a legpompásabb liturgia sem tudott volna a lelkekben előidézni. Azután következett egy olyan kegyelmi idő, amilyenről talán még nem is tudott eddig a történelem. Együtt volt velünk a pince nyomoruságában két héten át. Osztozott sorsunkban, fizikai közelségében, éltünk szent jelenlétében aludtunk, (amennyire lehetett) ettünk, sőt szórakoztunk is! –Nem hagyhatom említés nélkül, hogy a jó Isten még a rettenetes napokban is gondoskodott

néhány derűs epizódról. –Így pl. a krumplit nem tudtuk idejében elszállítani a tervezett óvóhelyről– (ahová t.i. a Gyóni ház[14] leégése után költözött a község egy része, mivel a régi óvóhely tető nélkül maradt.) – így annak körüldezkázott, kissé lejtős teteje kitűnő fekvőhelynek kínálkozott. M. Joanna örvendezve kiáltott fel: „Ni-ni, kinyiló krumplivirágok!” –Hát a virágnak illata is van, amire előre nem gondoltunk, -testünk melegéből a krumpli elkezdett alattunk illatozni, puhulni és másnapra rothadás egyre fokozottabban észlelhető illata áradt szét az óvóhely eddig sem ózondús levegőjében. Sürgősen segíteni kellett a dolgon. –Csak részletekben lehetett a szemben lévő „raktárnak” kinevezett helyiségbe szállítani, mert cca. 5 percenkint jöttek a repülők, sőt talán más zörejt is annak véltünk, -és így egy fordulónyi utat háromszor is meg kellett szakítani, hogy az esetleges bomba legalább az óvóhelyen érjen bennünket.-

Mikor végre eltűntek a halmok, azokkal együtt másfajta burgonyát kedvelő rágcsáló élőlények is, seprüt ragadtunk, M. Imelda levegőjavítási műveletbe kezdett, mégpedig nagy szakértelemmel forgatott egy vízes törülközőt, e művelet eredményeképpen a rothadási gőzökét dohosság illata váltotta fel. –A pince közepére piros kokuszfutó került, a páholyszerű mélyedésekben, ahol, előbb a krumpli állt, lehetett helyett igényelni,- a hátsó „páholyt teakonyhának rendezték be, szóval már majdnem elértük az összkomfortot, csak lábaink sóvárogtak vízszintes helyzet után. –Ezen nemsokára segítettek, mert a bátrabbak egy-egy felfedező úton a németektől itthagytak derékaljakra akadtak, melyeknek átható carbóllillata teljes garanciául szolgált a kevés számú aggódók számára is. Így ezeket esténként szépen kirakták a földre, (aki napközben óhajtott heverészni annak némileg kellett a mászáshoz is érteni!) és édeshangú apácaszuszogás szolgáltatott szerenádot az áldozatos virrasztóknak. (M. Xavéria és Sz. Jolánka..) –Ebben az időszakban elhallyathatatlan[15] látványban lehetett részünk. –Ha a pince végén lakó két kanonok úr el akart távozni a helyiségből, ez csak fekvő apácákon való átbortorkálással történhetett meg, de mivel így is életveszély, jobban mondván egy-egy fejberugás vagy rátaposás veszélye állt fenn, szükség volt világításra, melyet a jó Ludovika nővér szolgáltatott az úraknak. A menet a következőképpen alakult. Elől ment a (kissé hajlott hátú) nővér az istálólámpával,- másik kezét hátranyujtva vezet boldogult Huber kanonok urat. (Kb. 2 m hosszú hatalmas ember) aki a régebbi lakó lévén, bizonyos előjogokat élvezett társával, ahozzá hasonló termetű Bene[16] kanonok úrral szemben. Így atyai jóindulattal nyujtotta szabad kezét hátra, a két úr, mint elválaszthatatlan jó pajtások ballagot egymás kezét fogva a nővér után. –A leégett épületraktus alatti óvóhelyen „raktározták el” a ház összes, be nem falazott ágynemű készletét. –Párna és dunyhahegy meredezett ott, melynek végében két fiatal káplán őrizte az apácákat. (Az idősebbek tartozkodtak azon az óvóhelyen, mely a klauzurában volt.) Mikor már kissé nekibátorkodtunk, ide jöttünk át tisztálkodni, erre az időtartamra a káplánokat

kilakoltatták az ajtó elé, ahol hűségesen álltak őrt, volt aki az időt „stoppolta”, hogy meddig tart el egy-egy apáca toalette, -Az előbb említett ágyneműhegyben kínálkozott a valóban fejedelmi fekvőhely. Olyan jól be lehetett magunkat furni a tollak közé! Senkit sem izgatott, hogy kiében fekszik, legjobb helynek az számított mely még nem hült ki teljesen az előző használó után. Első alkalommal 3-4 órát aludtunk így délelőtt egyhuzamban. –Klauzuráról persze nemigen lehetett szó s így látszik, ez tetszett az úraknak, mert akárhányszor szeretett volna az ember egyszer már asztal mellett ülve étkezni, –(az igények egyre növekedtek ám akkor is!) –nemegyszer a papokat találta az ember a refectoriumban kaszinózni. Lassankint aztán helyreállt a régi rend, de bizony 3 hosszú esztendő telt bele, míg minden a régi kerékvágásba került és a jó Isten kegyelméből 1947 nyarán visszaköltözhattünk a régi noviciátusba.

(közli: Krisch András)

Jegyzetek

---

[1] Lelőhelye: Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (továbbiakban: SL) XII/6. (= A Soproni Szent Orsolya Rend iratai, 1746-1950.) 11. d. (Eredeti, sajátkezű tisztázat.)

[2] SL XII/6. 11. d. Boríték a szövegben idézet cím alatt.

[3] Csatkai Endre: Sopron és környéke műemlékei. Bp., 1956. 218. p.

[4] SL XII/6. 11. d. Krónika XI. rész. 65. p.

[5] SL XII/6. 11. d. Krónika XI. rész. 66. p.

[6] A Szent Orsolya-Rend Soproni Leánylíceum és Tanítóképzőjének Évkönyve az 1944-45-ös iskolai tanévről. Sopron, 1945. 2-3. p.

[7] SL XII/6. 15. d. Személyi kartoték.

[8] SL XII/6. 12. d. A budapesti rendház átvételéről szóló iratok.

[9] SL XII/6. 11. d. Krónika XI. rész. 44. p.

[10] Nem kizárható Sopron, 1947 nyara vagy ősze.

[11] Ceruzás, valószínűleg utólagos bejegyzés.

egyhaztorteneti_szemle_2001_02_120-125.htm

[12] 1945. március 29.

[13] Preventív = megelőző.

[14] Orsolya tér 1.

[15] Értsd: elhagyhatatlan.

[16] A két kanonokról: Huber János, a kánonjog doktora, olvasókanonok. Bene Pál kanonok, mindketten a soproni társaskáptalan tagjai voltak. Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Jauriensis pro anno domini 1943. Győr, 1943. 19-20. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

Rendi hagyomány és modernitás konfliktusa - diktatúrák szorításában

Hám János még szatmári püspökként alapította 1842-ben a Páli Szent Vincéről Nevezett Szatmári Irgalmas Nővérek kongregációját. A társulat eredeti célja elsődlegesen a nőnevelés és az irgalmasság cselekedeteinek gyakorlása volt, mindenhol keresve a szegényeket, elhagyatottakat, betegeket. Így a kórházi szolgálatot, a missziót és börtönpasztorációt egyaránt saját feladatuknak érezték a nővérek. Trianon után sajátos struktúrát alakított ki a társaság: négy tartomány jött létre Rózsahegy, Gyulafehérvár, Esztergom és Paoking (Kína) központtal; ám az anyaghoz – tehát a felmerülő összes fontosnak tűnő elvi kérdés eldöntésének joga – Szatmárnémetiben volt.[1] Ez a szétszabdaltság hallatlanul megnehezítette a kapcsolattartást, a gyors és hatékony ügyintézését, különösképpen a kommunista diktatúrák kiépülése idején.

A székesfehérvári egyházmegyében elsőként a székvárosban telepítette le őket Farkas Imre püspök. Kezdetben kórházi szolgálatot láttak el a nővérek, majd 1864-től a királyhegyi Farkas Ferenc nagyprépost által alapított Ferenc József Nőnevelő Intézet működtetését is rájuk bízta a püspök.[2] A 20. század derekán elemi, polgári valamint női ipariskolát, tanítóképzőt, és internátust egyaránt fenntartottak a nővérek; továbbra is résztvettek a kórházi ellátásban, és megtelepedtek az egyházmegye más településein is (Alcsút, Fehérvárcsurgó, Martonvásár, Törökbálint).[3]

Az iskolák államosítása gyökeresen megváltoztatta a viszonyokat 1948 nyarán. Mint ismert, Mindszenty József prímás 5001/1948. számú körrendeletével határozottan megtiltotta, hogy egyházi személyek az államosított tanintézetekben munkát vállaljanak.[4] Hasonló helyzet alakult ki a kórházakban is. Nemcsak munkakörüket, hanem megélhetési forrásukat is elveszítették a döntéssel az irgalmasnővérek. Shvoy Lajos püspök ezért szorgalmazta papjainál, hogy különböző egyházközségi feladatokra lehetőség szerint alkalmazzanak szerzetesnőket. Október végére négy községben (Cecén, Sárbogárdon, Sárosdon és Seregélyesen) három-három, összesen tehát tizenkét nővérnek sikerült helyet találni, egy további nővér pedig Gárdonyban plébános-testvére mellett lett házvezetőnő. A magyarországi tartományfőnöknő minden helyet személyesen meglátogatott és tárgyalta a biztosítható feltételekről a plébánosokkal, ám az általános bizonytalanság miatt november elejéig a szóbeli megállapodások írásos, szerződésbeli rögzítésére nem került sor. Sok helyen úgy érezték a lelkipásztorok, hogy a díjazásra szánt javadalmi földek könnyen az államosítás sorsára juthatnak...[5]

Cecére Tétény Gyula lelkész hívta meg a nővéreket 1948 nyarán. Eredetileg egyiküket kántorként és plébániai jegyzőként, másikat sekrestyésként kívánta névlegesen alkalmazni – hiszen ezen munkakörökhöz konkrét jövedelem párosult –, a harmadik társuk pedig konyhásnővér lett volna. Az ekkoriban szerveződő, ám még betöltetlen kápláni állás javadalmát is a nővéreknek kívánta juttatni a lelkész. A hely azért is volt különösen alkalmas nővérek befogadására, mivel az egyházközségi házban megfelelő szállást lehetett számukra biztosítani. Augusztusban azonban úgy tűnt, fordulat következik be. Tétény Gyula szüntelen unszolására a püspök beleegyezett abba, hogy papja egy esztendőre Amerikába mehessen pasztorációs munkát végezni. A lelkészség átadása gyorsan megtörtént, az útlevél azonban sokáig késett.[6] Így utódjának, Varga Jánosnak beilleszkedését is megkönnyítette Tétény Gyula, aki csak télen távozhatott az országból. Haza se tért többet.

Varga éppoly lelkesedéssel fogadta a nővéreket, mint elődje. Kissé módosultak ugyan az alkalmazási feltételek: végül Kovács M. Bellarina kántorként, Máté M. Loyola hitoktatóként, Máté M. Xavéria sekrestyésként kapott alkalmazást. A nővérek munkájáról már 1948 novemberében áradozott az ifjú lelkész a püspöknek: leglátványosabb a háborúban elkallódó templomi ruhák pótlására tett erőfeszítésük volt, ám karitatív tevékenységükkel is sok terhet levettek válláról.[7] A nővérek erőfeszítéseiknek is köszönhető, hogy a lelkészséget 1949 áprilisában plébánia-rangra emelte Shvoy püspök.[8]

A mindennapokban azonban akadtak gyakorlati nehézségek. A község szerkezete – hosszan elhúzódó falu – és a távoli filia megközelítése új kihívást jelentett... Hogy a hagyományos rendi viselet és a kerékpár megfér-e egymás mellett, komoly fejtörést okozott. A nővéreket pártoló plébános és a püspök meglehetősen könnyedén kezelte a kérést, a magyar tartományfőnök – aki ismerte a helyi viszonyokat – szintén rugalmasnak mutatkozott. Ám a döntésnek a szatmárnémeti anyaházban kellett megszületnie, ahol a kérelem megvizsgálására és a döntésének papírra vetésére az alapvetően modern felfogású Marosán Mária Leonárda általános főnöknőnek már nem volt lehetősége, mivel a román belügyi szervek letartóztatták. Helyettesétől a szükséges beleegyezést pedig csak a nővérek munkájának dicséretével (klasszikus *captatio benevolentiae!*) és a püspöki tekintély bevetésével lehetett kicsikarni...

A szöveg érdekes adalékot tartalmaz Mindszenty József prímás és édesanyja 1949. május 30-i találkozásjáról is, melyről egyébként a prímás is megemlékezett emlékirataiban.[9]

DOKUMENTUMOK[10]

1. Varga János cecei plébános levele Shvoy Lajos székesfehérvári megyés püspökhöz. Cece, 1949. május 17.[11]

Kegyelmes Püspök Atyám!

Tegnap küldtem levelet Püspök Atyának s ma ismét írok. De egészen más ügyben. Arra szeretném megkérni Püspök Atyát, ha jónak méltóztatik látni, kegyeskedjék írni a Szatmári Irgalmas Rend általános főnökségének, engedjék meg, hogy a Cecén levő nővérek lelkipásztori munkára igénybe vehessék a kerékpárt. Főleg Sáregresre[12] való kimenetel alkalmával lenne rá nagy szükség, bár itt a faluban is jó hasznát vennék, mert a község kb. 3-4 km hosszú. Kerékpáron könnyebb a beteglátogatás, családlátogatás, stb. Sáregresre meg másképp egyáltalán nem juthatnának el, mert azt nem kívánhatom, hogy oda-vissza 7 km-t tegyenek meg gyalog. Pedig nagyon szép munkát kezdtek Egresen: az asszonyokat és nagyleányokat úgyszintén teljes létszámban összegyűjtötték és nevelik őket. A gyermekekkel is szépen foglalkoznak. Tehát igen fontos, hogy a megkezdett munkát ne kelljen félbeszakítani.

Viszont a hívek annyira természetesnek veszik, hogy a mai világban szerzetesnők is igénybe veszik a kerékpárt, mint a lelkipásztori munka eszközét, hogy ezen egyáltalán nem akadnak fent.

Az esztergomi tartományfőnöknő megengedte a nővéreknek, hogy addig kerékpározhatnak, míg Szatmárnémetiből megjön a válasz erre a kérdésre. Nem akartuk Püspök Atya közbenjárását kérni addig, amíg remény volt rá, hogy a válasz igenlő lesz. Most azonban magánértesülésből a nővérek úgy tudják, hogy az engedélyt nem remélhetik. Míg a hivatalos értesítés nem jön meg, addig kérnénk tehát kegyelmes Püspök Atyát, hogy ha jónak méltóztatik látni, kegyeskedjék az engedély elnyerése ügyében közbenjárni. Jelenleg nem az általános főnöknő intézi a rend ügyeit[13], hanem a helyettese: Nagy M. Bertilla vikária, Szatmárnémeti (Satu-Mare), Str. Stefan cel Mare 15.

Mint tegnap írtam, csend van. A munkát bírom. Ma nyolc hittanórám volt egyvégben, kivéve egy óra ebédszünetet. De minden szépen sikerült Isten kegyelmével.

Kegyelmes Püspök Atyának hálás szeretettel küldi kézcsókját Krisztusban fia:

Varga János

2. Shvoy Lajos székesfehérvári megyés püspök levele a szatmári irgalmas nővérek általános főnöknőjének. Székesfehérvár, 1949. május 23.[14]

1531/1949.

Kerékpározási engedély

Tisztelendő Általános Főnöknő!

Tisztelendő Általános Főnöknő vezetése alatt álló kongregációnak több nővére van egyházmegyénkben alkalmazva mint egyházközségi nővér. Isten dicsőségére és a lelkek üdvére dicséretre méltó apostoli munkát végeznek a család- és beteglátogatások, házi pasztoráció, karitatív munka, asszony- és leánycsoportok vezetése által. Elsősorban az anyaegyházról távol eső puszták és telepek apostolai ők. 5-10 km-nyi távolságra^[15] fekszenek e helységek a plébániától. A kerékpár használata a kültelken és pusztákon lakó hívek kezelésében nemcsak időt, de fáradságot takarít meg. Ezért mint főpásztor kérem, engedje meg, hogy a lelkipásztori munkában kiegészítő nővérek kerékpárt használhassanak. Ez a mi vidékünkön nem szül visszatetszést. Papjaim már évek óta használják a kerékpárt a hívek nagy előnyére, sokszor anyagi kiadások, fuvardíj kímélése céljából.

Komolyan lelkemen viselem a szatmári irgalmas nővérek lelki életének ügyét. A fehérvári házat lehetőleg havonként látogatom, és lelki órát tartok részükre. Fokozott gondom van azokra a nővérekre, akik kisebb csoportban falvakra vannak kiosztva. A lelki életükért való aggodás dacára is kérem a kerékpározás engedélyének megadását, mert tudom, hogy az apostoli munka olyan nevelő erő magára az apostolra nézve is, hogy kizártnak tartom, hogy ez a modern életbe való beállás hátrányára lenne lelkületüknek.

Fogadja tisztelendő Tartományfőnöknő őszinte tiszteletem nyilvánítását.

3. Shvoy Lajos székesfehérvári megyés püspök levele Nagy M. Agréda magyarországi tartományfőnöknőnek. Székesfehérvár, 1949. május 23.[16]

1531/1949.

Kerékpározási engedély

Tisztelendő Tartományfőnöknő!

Nagy kár volna és hátránya az egyházközségi nővérek működésének, ha betiltanák nekik a kerékpár használatát. Ezt tisztelendő Tartományfőnöknőnek nem kell indokolni, tudom, hogy megérti a helyzetet, és elgondolásaimat méltányolja. Minthogy szükségesnek látom, hogy a kérdésben magam is az általános főnöknőhöz forduljak és az engedélyt a magam nevében is kérjem, kérem tisztelendő Tartományfőnököt, hogy az általános főnöknőhöz intézett mellékelt levelemet hozzá, illetve helyetteséhez eljuttatni szíveskedjék.

Lelkesen dolgoznak a kihelyezett egyházközségi nővérek és kántorok mind a falvakban – Cecével az élükön –, sok örömet okoznak munkájukkal, melyet seregélyesi, velencei bérnyújtások alkalmával személyesen is ellenőrizhettem, örülnék, ha a kerékpározásra vonatkozó kérésem teljesítésével főleg kültelki munkájuk nem lenne megnehezítve.

Fogadja tisztelendő Tartományfőnöknő őszinte tiszteletem nyilvánítását.

székesfehérvári püspök

4. Nagy M. Agréda magyarországi tartományfőnök levele Shvoy Lajos székesfehérvári megyés püspöknek. Esztergom, 1949. május 29.[17]

126/1949.

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr!

Kegyelmes Atyám!

Alázatos mély tisztelettel vettem kerékpározás ügyében kiadott levelet.–

Kedves Tisztelendő Anyánk ápr. 5-ről keltezett levelemet csak elolvasta, választ már elfogatása miatt nem írhatott. Helyette a többi tanácsos nővérrel egyetemben elutasítólag kezelte kérelmem.

Kegyelmes Atyám sorait vasárnap adtam kísérő irattal Szatmárra postára. Jelen válaszom azért késik, hogy személyes posta vihesse. Kisegítőt küldök a Szent György-kórházba[18], hogy a nővérek megkezdhessék pihenésüket.

Hódolatos kézcsokkal köszönöm a lelkenek igen jól eső nyilatkozatot az egyházközségi munkában foglalatoskodó kedves nővéreimről. Olyan felemelő érzés, hogy jóságos Atyám törődik velük, figyelemmel kíséri munkájukat és személyes megjelenését is felhasználja, csak hogy lelküket ihlesse és további áldozatokra buzdítsa. Nagyon köszönöm és gyarló imáimban kérem cserébe a jó Isten áldását.

Egy kis örömréményről is beszámolhatok. Hétfőn délutánra[19] kapott Eminenciás Urunk[20] édesanyja látogatási engedélyt. Az eredményről levelem vivője számol be.– Telefonon azt üzenték a nénikének, hogy ne nyugtalankodjon, fia jól van. Majd az édesmama szeme meglátja és mérlegeli állításukat.–

Ma, vasárnap keresztanyai tisztet tölt be Márianosztrán, egy orvoscsaládnál. Csütörtökön szándékozik visszautazni, mert a gazdasági munkák irányítását nem adja ki a kezéből. Még most is tele van a lelke energiával és tettekretevésséggel. A munka mellett imádkozik és könnyeivel öntözi fájó gondolatait [!]. Egyre hazavárja fiát. Annyira benne él a remény, hogy ágyfelszerelésről is gondoskodott számára. Csomagot több helyről küldenek aggódó szívvel féltett Bíboros Urunknak, csak azt

nem tudjuk, megkapja-e?

Kezeit nagy hálával és gyermeki szeretettel csókolom:

Nagy M. Agréda

tartományfőnöknő

5. Nagy M. Bertilla helyettes általános főnöknő levele Shvoy Lajos székesfehérvári megyés püspöknek. Szatmárnémeti, 1949. június 7.[21]

55/1949. szám

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr!

Május 23. megkeresésére a válaszuk csak az lehet: Kegyelmes Úr óhaja részünkre parancs. Méltóztassék belátása szerint intézkedni, ha a kerékpározás azon a vidéken valóban nem kelt visszatetszést, és ha a szerzetesi ruha a kerékpározáson nem groteszk benyomást keltő.

Hálásan köszönjük a nővéreinkről és működésükről nyújtott kegyes elismerést, és azt a nagy jóságot, hogy Kegyelmes Püspök Úr fehérvári nővéreinknek valóban jóságos lelki atyja is. Áldja meg a jó Isten, és adjon méltóságodnak sok kegyelmet a jövő megpróbáltatásokhoz is.

Ügyeinket buzgón mementóiba ajánljuk. Jó anyánk harmadmagával nincs közöttünk már hetedik hete[22]. De hiszünk az ima és áldozat erejében.

A magam és konventünk hódolatos kézcsókját jelentve maradok mély tisztelettel:

Nagy M. Bertilla

helyettes általános főnöknő

6. Nagy M. Agréda magyarországi tartományfőnök levele Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspöknek. Budapest, 1949. június 16.[23]

D.a J.Kr ![\[24\]](#)

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr!

Kegyelmes Atyám!

Alázatos, mély tisztelettel mellékelem a szatmári anyaházunkból érkezett választ. Cecén értesítem a nővéreket, hogy nyugodtan használhatják a közlekedési eszközüket.

Kezeit alázatos tisztelettel és mélységes hálával csókolom és mindnyájukat jószágos Kegyelmes Atyánk szent imáiba ajánlom:

Nagy M. Agréda

tartományfőnöknő

(közli: Csíky Balázs – Mózessy Gergely)

Jegyzetek

-
- [1] Puskely Mária: Keresztény szerzetesség. Bp., 1995. II. köt. 956-957. p.
- [2] Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Alba-Regalensis pro anno a Christo nato 1858. Székesfehérvár, 1858. 105. p.; Károly János – Nyirák Sándor: Emlékkönyv a székesfehérvári püspöki megye százados ünnepére, 1877. Székesfehérvár, 1877. 66-74. p. A nagyprépost eredendően a Notre Dame apácákra szándékozott bízni az intézetet.
- [3] Magyar Katolikus Almanach. Bp., 1929. 292. p.
- [4] Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon, 1944-1971. Bp., 1985. 70. p.
- [5] Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (továbbiakban SzfvPL) No.7367A – 2840/1948.
- [6] SzfvPL No.4575A – 2125 és 3239/1948
- [7] SzfvPL No.7367A – 2840/1948 és No.4575A – Sz.n./1948. nov. 27.
- [8] SzfvPL No.4575A – 1135/1949.
- [9] Mindszenty József: Emlékirataim. Bp., 1989. 331-332. p.
- [10] Valamennyi közölt irat a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltárban található. A csomó pontos jelzete: SzfvPL No. 7367A – 1531/1949.
- [11] Géppel írt eredeti tisztázat, saját kezű aláírással.
- [12] Sáregres Cece filiája, mely a matertől mintegy 3.5 km-re nyugatra kerül el.
- [13] Marosán M. Leonárdát ugyanis a román hatóságok 1949 áprilisában letartóztatták.
- [14] Géppel írt fogalmazat.
- [15] Figyelemreméltó a távolság megnövekedése az 1. számú forrásban található adathoz képest...
- [16] Géppel írt fogalmazat.
- [17] Gépelt eredeti tisztázat, saját kezű aláírással és bélyegzővel az alábbi nyomtatott fejléccel: „Paulai Szent Vincéről nevezett Szatmári Irgalmas Nővérek Magyarországi Tartományfőnöksége. Esztergom–Viziváros”
- [18] Székesfehérvári kórház
- [19] 1949. május 30.
- [20] Mindszenty József ekkor már elítélt, bebörtönzött esztergomi érsek, prímás
- [21] Gépelt eredeti tisztázat, saját kezű aláírással és bélyegzővel az alábbi gépelt fejléccel: „Paulai Szent

Vincéről Nevezett Szatmári Irgalmas Nővérek Anyaháza”.

[22] Az általános főnöknővel együtt Mogyorósi Ilona Palmáciát és Both Mária Klára nővért hurcolták el. Palmácia nővér három hónap múltán szabadult, társai két évig raboskodtak. A fogság az általános főnöknő egészségét aláásta, szabadulása után hamarosan elhunyt. [Zalán Katalin Mária Luciánia magyarországi tartományfőnöknő szíves szóbeli közlése.]

[23] Gépelt eredeti tisztázat, saját kezű aláírással.

[24] Dicsértessék a Jézus Krisztus!

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

2.
évfolyam **Az egyház szerepe a 18-19. századi társadalmi modernizációban**
2. szám
A. D.
MMI

Az immár 31. éve, hagyományosan július első hetében megrendezésre kerülő Megersdorf Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion helyszíne ezúttal Magyarország, közelebről Kőszeg városa volt. A konferencia címében is szereplő Pannon térség magyarországi tagja – és egyúttal a szimpozionok hazai rendezője – Vas megye. A kezdetben osztrák, szlovén és magyar történészek tanácskozásához az 1870-es években csatlakoztak előbb a horvát, majd a stájer résztvevők. Ekkor vált teljessé az a régió, amelyre a valamikor nagy gonddal meghatározott, és egyöntetűen jónak tartott Pannon-térség elnevezés meghonosodott.

A rendezvények célja, hogy e soketnikumú, politikai határokkal szabdalt, mégis sok tekintetben összefonódó térség közös történeti tudatát fenntartsa, ápolja, rámutasson a hasonló, vagy olykor éppen ellentétes jelenségek történeti hátterére, ezeket megvitassa, s az álláspontokat, lehetőség szerint, közös irányvonal kialakítása felé terelje.

Az egyes ülészakok témáját a térséget érintő társadalomtörténeti, kultúrtörténeti, mentalitástörténeti kérdések alkotják, s az összevetés alapjául a korszakonként változó, történelmi összekötő kapcsok szolgálnak (kereszténység, török elleni küzdelem, Monarchia, stb.). A neves történészek előadásaiából és a hozzászólásaiból leszűrődő végkövetkeztetések idővel beépülnek a nemzetközi kutatás eredményei közé, s ezáltal a regionális konferencia nemzetközi történettudományi jelentőségre tesz szert.

A 2001-es szimpozion tárgyköre szervesen illeszkedik az előző, jubileumi évben megkezdett tanácskozásciklusba, mely címének első, átfogó részével („Egyház, állam és társadalom a Pannon-térségben”) jelezte a több lépcsős korszakolás szükségességét, míg második felével utalt a már konkrétabban behatárolt, a középkortól a 17. századig terjedő történelmi időszak választott témakörön belül érintett legfontosabb területeire („népi vallásosság, oktatás és szociális gondozás”). A második, vagyis ez évi ciklusban, mely az említett témakörben a 18-19. századi változásokat volt hivatott feltárni, a figyelem a felvilágosult abszolútizmus és a 19. századi polgárosodás következtében *megváltozott szerepkörbe kerülő egyház* vizsgálatára összpontosult.

A 18-19. században a felvilágosodás, majd az annak pozitív örökségét továbbfejlesztő liberalizmus hatására olyan alapvető változások indultak meg (18. század), majd bontakoztak ki (19. század) a társadalom, gazdaság, politika, kultúra, állam szinte valamennyi szférájában, melyek napjainkig kisugároznak. Az új tendenciák hatása alól az egyház sem vonhatta ki magát, a körülmények megkövetelték, hogy maga is megfogalmazza viszonyát az említett változásokhoz, meghatározza helyét és szerepét a formálódó új világban, ami, többek között saját belső viszonyainak újragondolását is napirendre tűzte. A vázolt folyamatok szinte megkövetelték az egyház új, mégpedig kétirányú öndefinícióját: viszonyát egyrészt egyetemes környezetéhez, másrészt saját belső rendjéhez.

A konferencia tulajdonképpen az említett részkérdéseket fogalmazta meg, és egyben a választ is megadta arra, hogy a végbemenő változások mit jelentenek magában a térségben, hogyan illeszkednek a nagyobb egységek fejlődésébe, és esetleg milyen összeurópai kisugárzással rendelkeznek. Vagyis az összkonferencia, az elhangzott előadások és azok összegzésének *rész-egész* illeszkedése révén, egy olyan földrajzilag és történetileg tagolt koordinátatengely mentén helyezhető el, melynek meghatározott pontjait a *hely, régió, tartomány, királyság, Közép-Európa, és Összeurópa* képezik.

A kőszegi rendezvény Kamper Lajos grafikusművész kiállítás megnyitójával vette kezdetét, majd a hivatalos köszöntők után *Csorba László* „Szabad egyházak szabad államban?” című bevezető előadásából átfogó képet kaphattunk annak a hatalomnak egyházpolitikájáról, mely korszakunkban a Pannon-térséget politikai hatáiraival is egybekapcsolta. Címválasztását –amelyet egy a 19. századi anekdota-irodalomból származó Cavour idézetből merített - azzal indokolta, hogy véleménye szerint a nagy államférfinak tulajdonított kijelentés frappánsan összegzi azokat a szempontokat, amelyekkel a Habsburg Monarchia valamennyi államának szembesülnie kellett a 18-19. századi polgári átalakulás folyamán. E megközelítés legfőbb elérendő célként harmonikus kapcsolat kialakítását jelölte meg a kereszténység értékrendje és az emberi jogokra alapozott liberális társadalomelmélet között. A magyar összefüggésekre áttérve, részletesen rekonstruálta azt a folyamatot, melynek során a középkor óta folyamatosan kulcspozícióban lévő katolikus egyház a 18. század végétől fokozatosan kiszorul a politikában addig tradicionálisan betöltött helyekről, ugyanakkor az egyes ember egyéni életében továbbra is a legnagyobb határfokkal van jelen. Az egyház számára ezért meglehetősen elgondolkodtatónak bizonyult, hogy miközben egyre nyilvánvalóbbá kezdett válni a feudalizmusból megőrzött vagyon és kiváltságok megtarthatatlansága, miképpen lehetséges elfogadni a modern reformokat lelki örökségének érintetlen megőrzésével, valamint anyagi helyzetének az új társadalmi méltányosság elvéhez illeszkedő átalakításával. Ezt a hihetetlenül összetett feladatot – melyet *Csorba László* az átmenet a „vallásszabadságból a vallás szabadságába” találó szófordulattal jellemzett - vállalta föl a liberális katolicizmus, nagyrészt sikeresen.

Barta János (Magyarország, Debrecen – „A Habsburgok egyház- és valláspolitikája Magyarországon a 18. században”) előadásában a katolikus Habsburg uralkodók kezdeti – személyes ambíciókon túlmutató –, a modern abszolutista állam kiépítésére irányuló erőfeszítéseit mutatta be, melyek egyik sarkalatos pontját a katolikus egyház kormányzati célokra történő felhasználása jelentette. A reformáció terjedésével fellépő vallási konfliktusokat a Habsburg uralkodók az örökös tartományokban már a 17. században erős kézzel rendezték, ám Magyarországon a három részre szakadás és a protestánsok Erdélyből érkező támogatása következtében nem sikerült hasonló szigorú gyakorlatot bevezetniük. Az újraegyesítés után a nagy számban betelepülő protestáns lakosság miatt a vallási kérdések törvényi szabályozása ugyancsak problematikusá vált. Bár a korábban Erdéllyel kötött békék széleskörűen garantálták a protestánsok szabad vallásgyakorlatát; a Habsburgok megerősödésével a bécsi udvar engedékenysége ismét alábbhagyott, mígnem az 1705-ös szécsényi országgyűlés - a szembenállás

hangsúlyozásaképpen – újra megerősítette a protestánsok jogait. A vallási konfliktusok az 1711-es szatmári békével háttérbe szorultak, mivel az új uralkodó, III. Károly mindenekelőtt a nőági örökösödés megszavaztatásával volt elfoglalva. Az 1731. évi Carolina Resolutio rendelkezései kedvezőtlen tendenciákat mutattak a protestánsokra nézve mind a közéletben, mind a magánéletben. Tíz évvel később Mária Terézia még az osztrák örökösödési háború legveszélyesebb időszakában (1741) is bírálta a protestánsokat. Hosszú uralkodása alatt egy sor rendelettel biztosította a katolikus egyház hatalmát, és ösztönözte a protestánsok katolikus hitre térését. Protestánsellenes politikáját gyakran állítják szembe fiának, II. Józsefnek későbbi toleranciájával. Az előadó azonban rámutatott arra, hogy ez a szembeállítás csak részben jogos. Valójában Mária Terézia volt ugyanis az első olyan uralkodó, aki felülemelkedve egyházpolitikája kifejezetten vallási szempontjain, nem engedte, hogy egyháziak az állam szándékaival ellentétben működjenek. A példák sorából Barta János kiemelte, hogy püspöki székek hosszú évekre betöltetlenül maradtak, a nagy püspökségek területét földarabolták, az egyházi ünnepek számát csökkentették, az 1773-ban föloszlatott jezsuita rend vagyonát oktatási célra fordították. A felsorolt intézkedések jelentős mértékben szították a konfliktust a katolikus egyházzal. Az előadó megállapítása szerint bár valóban II. József türelmi rendelete biztosított a protestánsoknak törvényi egyenlőséget, a már korábban is csupán csekély mértékű diszkrimináció szinte automatikusan megszűnt. A vallási konfliktus egyértelműen háttérbe szorult a magyar történelemben, amit az a tény is bizonyít, hogy nagyszámú protestáns élte túl a rekatolizációs politikát. A 18. század végére a lakosság L-e protestáns maradt, a római katolikusok száma nem tudta meghaladni a lakosságszám felét, míg 21 % ortodox, 6 % görög katolikus, 1 % pedig zsidó vallású volt.

Norbert Frank (Ausztria, Eisenstadt – „A jozefinizmus hatása a mai Burgenland egyházközségeire”) előadását azzal a megállapítással kezdte, miszerint állam és egyház konkurencia harcában mindig az a tét, hogy melyik tud nagyobb hatást gyakorolni a népre. A 18. századi abszolutista uralkodók mintegy előfutáraként az állam- és egyházalapító Szent István történelmi tetteit méltatta, aki mint felvilágosult és abszolutisztikus monarcha, a kereszténység felvételével birodalma egységét kívánta megteremteni, és akinek felfogása szerint az állam nem más, mint az értelem és a hatalom legmagasabb szintű összekapcsolása, melynek az egyházat is alá kell rendelni. Frank szerint II. József ehhez az „Istváni szellemiséghez” tért vissza, amikor az állam és az egyház viszonyát kívánta rendezni. Az egyház megújulása érdekében személyesen lépett fel, intézkedéseit következetesen vezette be. A jozefinista reformok kezdetei – hangsúlyozza - Mária Teréziáig nyúlnak vissza, és II. József utódai alatt is hatnak. Legfontosabb intézkedéseit (kolostorok megszüntetése, parókiák

megrendszerés, papképzés szabályozása, stb.) Burgenlandban is bevezették, de a 19. század közepére ott is visszavonták őket. Kiemelte, hogy az egyház a 18. század végén bizonyosan reformorientált volt. Képviselői nem önmagukban II. József kezdeményezéseit, hanem a reformok bevezetésének módját kifogásolták. Az uralkodó ugyanis túl gyakran beleavatkozott az egyház belső ügyeinek részleteibe, ami részben hiúságából is fakadt. Másrészt viszont türelmetlenül törekedett műve kiteljesítésére, így reformja sokban eleve bukásra ítéltetett. A talán túl korán és túl radikálisan bevezetett intézkedések jelentős részének jogossága azonban abból is kiviláglik, hogy azok a 20. században – a II. Vatikáni Zsinat után – többnyire megvalósultak.

Aloise Ruhri (Ausztria, Graz – „Az egyházak a stájerországi társadalmi fejlődésben, a felvilágosodástól 1848-ig”) állam és egyház viszonyát a történelmi előzményekig visszanyúlva vázolta fel. Rámutatott, hogy a katolikus egyház Stájerországban a 17. század elején, a lutheranizmussal folytatott küzdelemből vértelen győztesként került ki, amihez jelentős mértékben hozzájárult az egyház belső megújulása. Az ellenreformáció sikerének meghatározó okait azonban abban jelöli meg, hogy a világi politikai hatalom a Habsburg tartományfejedelmek kezében volt. Stájerországban – éppúgy, mint más örökös tartományokban - már Mária Terézia és II. József uralkodását megelőzően létrejött az állam és az egyház szoros összefonódása, amelyet osztrák típusú államegyháznak szokás nevezni. A Habsburg tartományfejedelmek védelmező uralma a katolikus egyház fölött (*Pietas Austriaca*) a barokk korban szellemi, kulturális és nem kevésbé vallásos virágkort tett lehetővé, végső soron azonban sokoldalú megmerevedést is eredményezett. A katolikus egyház – mintegy partnerségi ellenszolgáltatásként – hatalomtámogató erőként működött a tartományfejedelem és a nemesség irányába.

A felvilágosodás jelentős fordulatot hozott a szerző által hangsúlyozott partneri viszonyban. Az állam feladatait a társadalmi élet minden szférájában, így az egyházpolitika terén is újra definiálták. Ruhri kiemelte, hogy a vallási életet érintő állami beavatkozás okai nem annyira teológiai, hanem inkább gazdasági motívumokra vezethetők vissza (korlátozások a búcsújárások és körmenetek rendjében, tiltások a túlradó barokk rituálék vonatkozásában, stb.), s ezek az intézkedések a nép körében kevés megértésre találtak. A lelki gondozás és vallásgyakorlás is a közjónak lett alárendelve. Ugyanakkor a felvilágosodás fejlődést és haladást célzó politikai gondolatai és ideái a stájer egyházban hatalmas átrendeződéseket indítottak el, amelyek hatása máig érezhető. A kolostorbezárások, egyházmegyei-egyházközségi szabályozások, egyetemi és iskolai reformok, valamint a türelmi rendelet a stájer

egyházi területnek néhány évtizeden belül teljesen új arculatot adtak. Az evangélikus keresztények először kaptak lehetőséget saját egyházszervezet kiépítésére, még ha kezdetben meglehetősen töredékes formában is.

A jozefinizmus alatt értendő nagy reformmű élén természetesen Mária Terézia és fiai, József, valamint Lipót álltak, a megvalósítás azonban nem kizárólag a hivatali apparátus keretei között ment végbe. A reformoknak az egyházon belül is számos segítőtje akadt, így például két seckauai püspök, Leopold Firmian (1739-1763) és Josef von Spaur (1763-1779), illetve a stájer államegyház nagy alakja, Josef Adam Arco püspök (1780-1802).

Ugyancsak a stájer egyháztörténet kiemelkedő egyénisége volt Roman Sebastian Zängerle püspök (1824-1848), akinek célzatos intézkedései viszont már a jozefinizmus felszámolását célozták. (A papi utánpótlás és képzés fejlesztése, népi missziók megindítása, rendi fíliák létrehozásának szorgalmazása, stb.) Ő bizonyult a reformkorban a stájerországi katolikus restaurációs mozgalom legfőbb mozgatórugójának.

Iskra Iveljič (Horvátország, Zágráb – „A római katolikus egyház Horvátországban a jozefinizmus korától a politikai katolicizmusig”) áttekintését II. József radikális reformjaival indította, melyek következtében a trón és az oltár szövetsége - az előbbi javára – megváltozott, az egyház a világi hatalom szolgálóleánya lett. A bevezetett változtatások eredményeképpen az állam az egyházi tevékenység valamennyi aspektusát ellenőrzése alá vonta – a külföldi hatóságokkal folytatott levelezéstől a templomban égő gyertyák számáig. Az előadó ugyancsak hangsúlyozta, hogy a jozefinizmus, mindenekelőtt az alsópapság, de néhány nagyobb egyházi méltóság körében is befogadásra talált, és a jelzett folyamatban elsősorban Maksimilijan Vrhovac zágrábi püspök tevékenységét emelte ki.

Rámutatott, hogy a modern polgári társadalom létrejötte a katolikus egyházat is társadalmi szerepének újragondolására készítette. Ebben a folyamatban jött létre két meghatározó irányzat: a liberális és konzervatív platform. A liberális katolicizmus megjelenését Horvátországban egyértelműen 1848-49-re teszi, elterjedését azonban az 1860-as évektől datálja. Az irányzat hívei közül olyan fontos méltóságokat emelt ki, mint például J. Juraj Strossmayer és Franjo Rački.

Összegzésében a szerző mégis arra a következtetésre jutott, hogy Horvátországban a liberális katolicizmus meglehetősen gyenge volt, hiszen még maga Strossmayer is az egyház ősztársadalomra gyakorolt döntő befolyásának érdekében tevékenykedett. A gyenge liberális katolicizmussal szembenálló konzervatív irányzat ugyanakkor hevesen szembehelyezkedett az 1870-es években elinduló modernizációval. A 19. század végén a

konzervativizmus jelentősen megerősödött, és létrejött a politikai katolicizmus.

Stane Granda (Szlovénia, Ljubljana – „Lelkipásztorok vagy nemzetvezetők? A szlovén egyháziak szerepe a Reformkorban”) előadásában megrajzolta azt az ívet, amelynek mentén a szlovén alsóbb papság sokszor kényszerű, hétköznapi tevékenységéből kibontakozott a szlovén nyelv és hagyományok megerősödése. E folyamat felvezetéseként előadása első felében feltárta a szlovén területek sajátos etnikai és társadalmi viszonyait. A 19. század kezdetén a szlovén etnikai térségben a magasabb társadalmi rétegek a németet választották hétköznapi nyelvükként, mint ahogy korábban a Tengeremelléken az olasszal tették. A németet használó területeken ugyan kialakult a nyelv túlzott dominancia-érzete, de nacionalista intoleranciáról még nem lehetett beszélni. Egészen más volt a helyzet az olasz uralta területeken, ahol a szlovén kulturális törekvésekhez lekezelően viszonyultak. A szlovént a horvától egyáltalán nem különböztették meg, mindkét népcsoportot egyszerűen szlávként kezelték. A legnagyobb akadályt az önálló nemzetté válás útjában mégis a tartományi megosztottság tudata jelentette, amely legerősebben Karithiában, legkevésbé Isztriában jelentkezett. A tartománytudat nem volt alapvetően szlovén kultúra-ellenes. Ezzel szemben a minden szlovének összetartozás-tudata (*Allslowenentum*), mely az országhatárokat negligálta, akadályozó tényezőként lépett fel, aminek köszönhetően a nemesség – néhány kivételtől eltekintve – nem vett részt a szlovén kulturális reneszánszban. Polgári körökben több rokonszenv nyilvánult meg a szlovén kulturális törekvésekkel szemben, de nem ez bizonyult meghatározónak. A parasztság hétköznapi nyelve a szlovén volt, bár szükséges esetben a nem szlovén lakosság nyelvén is kommunikálni tudott. Az egyháziak sem képviseltek koherens réteget, hiszen sok múlott azon, hogy hol voltak hivatalban. A városokban inkább teológiai és politikai kérdésekkel foglalkoztak, miközben a vidéki papság szociális és gazdasági problémákkal küzdött. Ezek a többségi paraszti lakosságra is jellemző kérdések kényszerítették az egyháziakat fokozottabb empátiára, ami csak szlovén nyelven történhetett, s ami egyben további politikai aktivitásra ösztönzött. A vidéken működő egyháziak mindennapi tevékenységükkel ezáltal sokban hozzájárultak a szlovén nemzeti tudat elterjedéséhez, megszilárdulásához, melynek jellemző megnyilvánulásai az olyan kifejezések, mint *szlovén*, *Szlovénia*, *szlovének* egyre gyakoribb használata, valamint a szlovén irodalmi nyelv egységesítése voltak. Szaporodott a szlovén helységnevek előfordulása költeményekben és prózai művekben egyaránt. A hangsúly a filológiára helyeződött, a politikai manifesztációk inkább kivételt jelentettek. Fontosnak bizonyult továbbá a szláv népviselet elterjedése, mindenekelőtt azonban a szláv dekorációk megjelenése az olyan jelentős egyházi eseményeken, mint például az első mise (*primicia*) ünnepe.

Granda kiemeli, hogy a szlovén egyháziak azért folytathatták nemzeti hivatásukat, mert püspökeik nem akadályozták őket, sőt néhányan maguk is részt vettek a szlovén nemzeti reneszánsz felvirágoztatásában.

Fazekas Csaba (Magyarország, Miskolc – „A politikai katolicizmus kezdetei és a polgári átalakulás Magyarországon 1790 és 1848 között”) előadása elsősorban a politika modernizációjának kérdésével, és annak a római katolikus egyház nyilvános szereplésére gyakorolt hatásával, vagyis politikai stratégiájának megváltozásával foglalkozott. Tanulmánya első felében a 19. század első évtizedeinek egyházpolitikai alternatíváit vizsgálta fel. Kiindulópontként leszögezte, hogy a jozefinista egyházmodell, amelyet II. József hozott létre, sokáig utódai alatt is változatlan formában fennmaradt. A katolikus egyház ebben az időszakban számos kiváltság fölött diszponált, egyidejűleg azonban az állam az egyház tevékenységét több területen ellenőrizte (püspöki kinevezések, kapcsolattartás Rómával, stb.).

Ilyen körülmények között kényszerült a klérus a liberalizmus követeléseivel szembenézni. A katolikus egyház a három reformországgyűlésen egyre nagyobb kudarcot volt kénytelen elviselni, miközben fel kellett ismernie, hogy a vegyes házasságokban világra jövő gyermekek nevelése kérdése körül kibontakozó egyházpolitikai vitában a frontvonal már nem protestánsok és katolikusok, hanem a katolikus klérus és a liberális ellenzék között húzódik. A legnagyobb megrázkódtatást számára az 1844/3. tc. jelentette, amelyben a protestánsok és katolikusok közötti vita a polgári egyenlőség irányába mutató módon került rendezésre. A katolikus egyház nem akart lemondani sem a protestánsokkal szembeni privilégiumairól, sem feudális nagybirtokosi rangjáról, s ezért olyan politikai mozgalom elindításával foglalkozott, mely képes hatékonyan képviselni érdekeit a megyék nyilvánosságában és a rendi országgyűléseken is.

Az előadó tanulmányának második, a konferencia több résztvevőjében jelentős érdeklődést kiváltó és vitát generáló része a politikai katolicizmus fogalmának a '48 előtti magyar politikára történő kiterjesztésére tett kísérletet. A magyar történetírás a politikai katolicizmus fellépését szinte kizárólag az 1890-es évek egyházpolitikai törvényeihez kapcsolja. *Fazekas Csaba* megfigyelései és következtetései szerint viszont ez a tendencia már 1844-48 között felbukkan a politikai közéletben, amikor is a katolikus egyház vezető személyiségei a katolicizmus társadalmi súlyát a liberális egyházpolitikai elképzelésekkel szemben immár *pártszerű* keretek között próbálják növelni. A szerző úgy ítéli meg, hogy a Reformkor egyházpolitikai vitáiban megfogalmazott érvek alapvető hasonlóságot mutatnak a közvetlenül 1890 után elhangzottakkal.

1844 őszen a katolikus egyházban valóban új típusú, a konzervatív párt önálló politikai platformjaként funkcionáló mozgalom indult. Tanácskozásaik jegyzőkönyvei azt mutatják, hogy az egyház az ellenzék liberális reformpolitikáját összességében és határozottan visszautasította, mert abban a katolikus egyház megsemmisítésére vagy legalább is háttérbe szorítására irányuló erősen antiklerikális tendenciákat vélt felfedezni. A mozgalom felismeréseiből, követeléseiből Fazekas Csaba az alábbiakat emelte ki: egyháziak fokozottabb részvétele a közéletben, elsősorban a megyegyűléseken, a világi nemesség megnyerése érdekében; bátor szembenézés a modernizálódó nyilvánosság kihívásaival; a sajtó rendkívüli szerepének felismerése a közvélemény alakításában (döntés születik az egyház álláspontját népszerűsítő napilapok, folyóiratok, röpiratok terjesztéséről); a felnövekvő generáció megfelelő politikai nézeteinek formálásához az oktatás katolikus jellegének és az egyházi intézmények társadalmi súlyának erősítése; a káptalanok képviselőinek 1825-ben megszüntetett személyes szavazati jogának helyreállítása, s annak összekapcsolása a szabad királyi városok szavazati jogának kérdésével.

Michaela Kronthaler (Ausztria, Graz – „Harc a konkordátumért”) tanulmánya az Ausztria és a Szentszék között 1855-ben létrejött, az egyházi szabadság és az állami rend viszonyát katolikus elv szerint rendező konkordátumot a 19. századi Habsburg Monarchia legjelentősebb egyházpolitikai eseményének nevezi.

Az előadás első fele a konkordátumhoz vezető út előzményeit (az 1849-es bécsi püspöki konferencia; az olmtüzi alkotmányhoz csatolt császári pátens, valamennyi keresztény egyház önálló belső rendalkotási jogáról; az 1850-es áprilisi rendeletek) vázolta fel, majd Othmar von Rauscher seckau hercegérsek és Friedrich Schwarzenberg salzburgi érsek személyében nevezte meg a folyamat hangadóit. Megkülönböztetett hangsúllyal szolt J.E. Veith, a bécsi dóm olvasókanonokának szerepéről, aki az egyház jövőjét a Habsburg szövetségben látó Rauscherrel szemben a liberális katolicizmust képviselte, kinyilvánítva, hogy az egyház erejét nem az állami protekció, hanem a saját erő, az önállóság és az aktivitás garantálja. Az egyezmény cikkelyeinek részletes felsorolása és elemzése után bemutatta a Konkordátum ellenzőit, és megrajzolta az ellenvélemények nemzetközi egyházpolitikai hátterét. Ismertette továbbá az 1861, vagyis az osztrák liberálisok vezető szerephez jutása után a Konkordátum megítélésében bekövetkező változásokat, melyek eredményeként 1868-tól a kormány az egyoldalú revízió útjára lépett (májusi törvények). A pápa kemény bírálatára reagálva az osztrák konkordátum-pártiak hűségnyilatkozat gyűjtésbe kezdenek (140 ezer aláírás) egy kemény kis ultramontán püspöki csoport pedig – különösképpen Franz J. Rudigier, linzi püspök és J.B. Zwerger, Seckau új hercegérseke – antiliberális hecckampányt indít a májusi törvényekkel szemben. Támadják a bécsi érseket is (Rauscher), aki időközben a konszenzus híve lett, mi több, az ultramontanizmus populista szárnyaként katolikus népmozgalmat indítanak.

Kronthaler a Konkordátum megkötése következtében kialakult differenciált kép sokoldalú, árnyalt megjelenítését a magyarországi megítélés bemutatásával zárta. Méltatta az 1868-as, liberális elvekre épülő oktatási és vallási törvényt, Eötvös liberális katolicizmusát, mely – a nevével fémjelzett, ám progresszív jellege ellenére felfogásához képest számos tényszerű kompromisszumot is magába foglaló törvényen túllépve – a protestánsokéhoz hasonló katolikus autonómia megteremtésére irányult, valamint Simor János

érsekprímás revízió melletti kiállását (Róma vétője ellenére). Összegzésképpen rámutatott, hogy a neoabszolutizmus korában fényes pozícióba kerülő konzervatív, patriarchális, ultramontán egyház kifelé elzárkózott, és képzési központjaiban (Innsbruck, Bécs) az újszolasztika és az újtomizmus irányzata érvényesült, ám ellenhatásaként kibontakozott egy keresztény szellemű aktív közéletiség is, mely a liberalizmus alapértékeit elfogadva, az új, felvilágosult, modern egyház megteremtéséért szállt síkra.

Gorazd Staricha (Szlovénia, Ljubljana – „Egyház, állam és társadalom Alsó-Stájerországban a neoabszolutizmus korszakában”) előadásában azokat a konfliktusokat taglalta, amelyekbe az egyház a Konkordátum megkötése kapcsán a társadalom és a politika különböző szegmenseivel, nevezetesen a kormánnyal, a katonai és civil szervezetekkel, a lakossággal és saját belső köreivel belekényszerült. A legtipikusabb konfliktusforrások sorában megemlítette a katonatisztek arroganciáját, a csendőrség feljelentéseit, amelyekkel a „hitvány és kapzsi” klérussal szemben kívánták a „szegény népet” megvédeni; továbbá a polgári hatóságok és - másik oldalról az állam irányában - az egyház, mint a földbirtokos és a jobbágyság eltörlése között feszülő ellentmondást, valamint a krími háború költségeinek egyházi jóváhagyását. A saját belső viszonyok tekintetében a papság viselkedésére vonatkozó valós anomáliákat ugyancsak dokumentált bejelentések alapján ismertette. A lakossághoz fűződő viszonyt tárgyalva kiemelte, hogy azok a szerepkörök, amelyeket a Konkordátum az egyház illetékességébe utalt, valójában az egyezmény megkötése előtt is oda tartoztak, hiszen a házasság, közkerölcs, oktatás és nevelés kérdését az egyház mindig is magának tartotta fenn. Következésképpen, Staricha szerint a szlovén területeken az egyház és társadalom viszonyát illetően aligha beszélhetünk nagy változásokról, hiszen mindazt, amit az egyház az 1850-es években érdekszférájában tartott vagy magának követelt, a Konkordátum csak megerősítette. Mindeközben, dacára annak, hogy maga az egyház a Monarchia tartóoszlopa volt, számos konfliktus felvállalására kényszerült a már említett állami és társadalmi szervek ellenében. Külön kiemeli Staricha az egyezmény iskolaügyre gyakorolt kifejezetten pozitív hatását (az új iskolák és az iskolába járók száma jelentősen nőtt), és aláhúzza, hogy a szlovén nyelv státusa sok tekintetben jobbnak volt mondható a Konkordátum idején, mint az 1860-as évek liberális oktatási reformját követően.

Hans H. Piff (Ausztria, Pinkafeld – „A német nyugat-magyarországi katolikus reneszánsz szálai a pinkafeldi romantika-körök példája alapján”) érdekes kultúrtörténeti adalékkal szolgált egy dél-burgenlandi kisváros, Pinkafeld 19. század eleji pezsgő szellemi életének bemutatásával. Az előadás bevezetője izgalmas képet rajzolt az osztrák nagyvárosok irodalmi szalonjairól, ahol a biedermeier kezdetén divattá vált nemcsak művészetet és tudományt ápolni, hanem az akkori idők számottevő kulturális és vallási irányzataival is alaposan megismerkedni, azokról vitatkozni. Ezekben a körökben fejlődött ki – az összromantikán belül – az egyházi romantika műfaja, mely a megbilincselte egyházi élet felszabadításáért harcolt. A mozgalomra döntő befolyást gyakorolt Klemens Maria Hofbauer, redemptorista atya és Friedrich Schlegel filozófus, történész és költő 1808 óta Bécsben formálódó barátsága, mely meghatározó előfeltételévé vált a katolikus romantika és a katolikus reformmozgalom mindkettőjük által szorgalmazott összekapcsolódásának.

Széchenyi grófék palotája találkozóhelyül szolgált a Hofbauer körül kialakuló magas szellemi társaság számára, Batthyány grófné, Széchenyi Franciska pedig, szülei bécsi házában töltve a téli hónapokat, társadalmi kapcsolatokat ápolt a romantika valamennyi nagyságával, akiknek oda napi bejárása volt. A grófnő ezeket a személyiségeket nyaranta pinkafeldi kastélyába hívta meg, így a mai Burgenland legrégebbi német települése évtizedeken keresztül találkahelyül szolgált a hofbaueriánusok számára.

Ami nem sikerült a császárságnak a felvilágosodás és jozefinizmus idején – véli Piff -, nevezetesen: egy fénykörből minden irányba világító fáklyákat gyűjtani a hervadó katolicizmus újjáélesztésére, azt küldetészerűen véghezvitte a Bécs mellett akkor magyar múzsakertként funkcionáló Pinkafeld.

Mario Strecha (Horvátország, Zágráb – „A római katolikus egyház Horvátországban 1880-1918”) előadása kezdetén leszögezte, hogy a Horvátországban az 1880-as években nem volt különösebb konfliktus a modern társadalom és az egyház között. Egyetlen kivételként utalt 1884-re, amikor megkísérelték bevezetni a zsidó emancipáció-törvényt, ám az ellenállás miatt a kormány az előterjesztést kénytelen volt visszavonni. Még a liberális katolicizmus két vezéregyénisége, Strossmayer és Rački is ellene nyilatkozott az emancipáció érvényesítésének. Az 1890-es évek közepétől – folytatta az elemzés – a horvát kormányban újra az egyház jogi helyzetét megváltoztató, a magyar egyházpolitikai reformokhoz hasonló törekvések jelentkeztek (polgári házasság, zsidók emancipációja). A társadalmi reakciók azonban erős differenciálódást eredményeztek. A liberális egyházpolitikai reformok kivédésére, a horvát nemzeti mozgalom fellendítésének eszközeként létrejött a politikai katolicizmus. A horvátság és a katolicizmus összekapcsolása – mutatott rá Strecha – a nemzetiségvállalás alapvető szempontja lett, melyben vallás és nemzetiség határa feloldódott. Az elkötelezett nemzeti mozgalommá vált politikai katolicizmus fő képviselőjével, Miroslav Kulmer gróffal szemben, a veszélyeztetett katolikus identitás védelmében, a fiatal, radikális klérust maga mögött tudó senji püspök, Antun Mahnič, lépett föl, aki immár a vallás prioritását hangsúlyozta a nemzeti ideológiával szemben. Az „először katolikus, azután horvát” jelszó megfogalmazásával kívánt változtatni a politikai katolicizmus ideológiáján, meghirdetve a horvát társadalom rekrisztianizációját, amihez elengedhetetlenül szükségesnek tartotta az előzetes lelki megújulást. Programjában, kirekesztő álláspontra helyezkedve, különbséget tett „igazi” (azaz a felhívását feltétel nélkül követők) és „a többi” katolikus között. A modern társadalommal összeegyeztethetetlen felfogása és magatartása azonban szükségszerűen marginalizálódáshoz vezetett. Mahnič csak keveseket megnyerő álláspontjával szemben 1910-ben - a Horvát Keresztény Szocialista Néppárt megalakulásával - létrejött a többség támogatását élvező modern keresztény szocialista irányzat.

A recenzióban ismertetett tanulmányok a Pannon-térség 18-19. századi történetének igen fontos fejezetét tekintették át. Az egyház, politika és a társadalmi változások viszonyának, egymásra hatásának birodalmi, regionális, tartományi, valamint helyi szintjeit rekonstruálva, és különböző tendenciáit elemezve számos közös és eltérő mozzanatra hívták fel a figyelmet. A konzerváló, restaurációs, illetve progresszív elképzelések és erők versenyt - az elméleti és a gyakorlati szempontokat kombinálva – konkrét megjelenési formákon keresztül mutatták be. A modernizációs kihívásokra született válaszokban fellelhető eltérő sajátosságok precíz felvillantása mellett is az összkép domináns tendenciájának azonban a vizsgált régió fejlődésének közös vonásai bizonyultak. A konferencia előadói a felvilágosult abszolutizmus, a jozefinizmus, a keresztényliberalizmus, a liberális katolicizmus és a keresztényszocialista törekvések különböző megjelenési formáinak sokoldalú ábrázolásával magas színvonalon járultak hozzá a nemzetközi méretekben is fellendülő egyházpolitikai kutatások európai össz munkájához.

A 2002-ben Horvátországban megrendezésre kerülő Mogensdorf konferencia – a tavaly megkezdett közös munkálatok folytatásaként, és egyben lezárásaként – az egyház, politika és társadalmi modernizáció Pannon-térségben megvalósult, súlyos történelmi megrázkódtatásoktól sem mentes 20. századi történetét kívánja megvizsgálni.

(Bubnó Hedvig)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

2.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMI

Heussi, Karl: Az egyháztörténet kézikönyve.
Budapest, Osiris Kiadó - Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000.
592 old.

Nagyszerű vállalkozás, sajátos hozzájárulás volt az Osiris Könyvkiadó részéről ennek a munkának a Krisztus utáni 2000. esztendőben való megjelentetése. A közelmúlt években több összefoglaló egyháztörténeti műnek magyar fordítása is megjelent, például *A kereszténység története* vagy *A kereszténység enciklopédiája*, a hazai, illetve egyetemes egyháztörténet több részletéről jelent meg magyar nyelvű vagy magyarra fordított részlettanulmány. Az egyháztörténeti egyetemes látás segítésére a Heussi-könyv magyarra fordítása méltó millenniumi korona.

A szerző, Karl Heussi 1877. június 16-án született Lipcsében. 1904-től kezdődően szülővárosában gimnáziumi történelem tanár. 1924-től kezdődően a jénai egyetem egyháztörténeti tanszékének vezetője. 1961. január 25-én hunyt el Jénában. Nagy nemzedék nevelte – A.v. Harnack, W. Herrmann, E. Troeltsch. Karl Heussi élete főművének tekintik a *Kompendium der Kirchengeschichte* című munkát.

A most magyarul is napvilágot látott *Kompendium* legelső kiadása három részletben jelent meg 1907-1909 között. Érdemes egy pillantást vetni a következő kiadások évszámaira: 1909, 1913, 1919, 1922, 1928, 1930, 1933, 1937, 1949, 1957, 1960, 1971. A felsorolás itt egy pillanatra megszakad: a kezünkben lévő magyar fordítás az 1991-es kiadás alapján készült. Ismereteim szerint egyháztörténeti kézikönyvvel nem fordult elő, hogy csaknem száz évig vagy másfél tucat kiadást éljen meg. Mindenki által elfogadott és elismert érdeme a könyvnek a magas didaktikai színvonalon történt megírása. Sajátos értéke a didaktikus rendszerezést követően a tömörségre törekvés: azt is mondhatnánk rá, hogy időrendben szerkesztett lexikon. Ugyanakkor szigorú történetkritikai alapállása történetírói irányzatokon felül és túl is biztosította versenyképességét.

Egy rövid ismertetés kereteit meghaladná, ha most hirtelen felsorolni akarnánk a 20 században megjelent csak német nyelvű összefoglaló egyetemes egyháztörténeti munkákat. A fent írt kiadványszámot és nyilván a belőle következő példányszámot meg se közelíti egyik se. Ösztöndíjas tanulmányaim nestora, Neuser professzor véleményét legyen szabad említenem, miszerint sokan azt nem szeretik Heussi könyvében, hogy csak a tényeket sorolja fel és semmiről nem mond történetet, írói véleményt. A fiatal ösztöndíjas visszakérdezett: „és az nem lehet, hogy épp ennek köszönhető ennyi kiadás?” Professzorom rám nézett: „látja, ez meglehet.”

Érződik a munkán a német alapossággal (akár azt is mondanám: poroszos

alapossággal) képzett történelemtanár módszertani fegyelme. Feltétlenül érződik a gimnáziumban történelmet – valószínűleg egyháztörténetet – tanító vérbeli tanárember középiskolás diákokon szerzett tapasztalata. Halála után a munkatársi gárdája a kézikönyvben megmaradt esetleges pontatlanságok javítására szorítkozott: a művet már nem folytatta.

Egyedülálló sajátossága a belső szerkezete. Az egyháztörténet 2000. esztendejét kilenc (fő) fejezetre osztja. A paragrafusok 138 további (al)paragrafusra ágaznak. A paragrafusok aztán bekezdésenként betűjelet kapnak. Így aztán a közel 50 oldalas név- és tárgymutató alapján a könyv tényleg a hivatkozott esemény, illetve személy nevénél nyílik ki a kezünkben. A kötetet 2001-ben olvasók számára feltétlenül hiányérzetet ébreszt, az események fent írt módon történő taglalása a II. világháborúval véget ér. Rövid kitekintést kapunk még a keresztyénség, sőt még a világvallásoknak is a II. világháború utáni helyzetéről, de az utolsó évszámok: 1947-53. Általános tapasztalat, hogy az egyháztörténeti kézikönyveknek mindig az utolsó lapjait kell átdolgozni: az utolsó száz évet. A professzor már az 1961-es kiadáshoz sem vállalta a megelőző évtized világméretű értékelését. Tanítványai tiszteletben tartották és tartják mesterük akaratát.

A magyar változat első táblaborítóján ifj. Lucas Cralah „Feltámadás” című festménye látható. A képen alvó, illetve felnező katonák, derengő égája, középkori feltámadási liturgiai ábrázolás: a történelem a jövő záloga is egyben. A könyvet Magyar István fordította, az eredetivel egybevetette és lektorálta Korányi András. Az 1991-es, hivatkozott kiadás szövege, paragrafus beosztása, bekezdéseinek betűjele pontosan megegyezik az 1960-as, a szerző életében megjelent utolsó kiadással. A magyar változatról érthető módon elmaradtak az elsősorban német olvasó számára jelentős előszavak és kimaradt belőle a német változatban csaknem 40 oldalt kitevő, az egyes paragrafusokhoz ajánlott németnyelvű irodalom felsorolása. A név- és tárgymutató magyar fordítása is teljes: 555-591. lapokon található. A kötet használatához rövid útmutató segít. Az első paragrafus aztán az egyháztörténetírás történetével kezdődik stílszerűen.

Amikor az egyháztörténetírás tárgya és módszere fejezetéhez érünk, először általánosságban foglalja össze álláspontját: „Az egyháztörténet »az egyház« története és nem az »egyházak« története.” Az egyháztörténeti vizsgálódás tárgyát képező egyház nem azonos valamely dogmatikai (vallásos) formula szerinti egyházzal, sem a dogmatikai értelemben vett egyház filozófiai vetületével. Történeti értelemben az egyház sokkal inkább a keresztyénséget vagy a keresztyén vallást, vagyis azt a több mint tizenkilenc évszázadot felölelő történelmi kapcsolatrendszer jelenti, amelynek origójában Jézus és apostolainak színrelépése áll. Továbbá ezt az óriási terjedelmű,

kimeríthetetlen történetileg „objektív” kapcsolatrendszerrel csak úgy tehetjük kézzelfoghatóvá, ha bizonyos összefüggéseket kiemelünk belőle, és ezekből a kiválogatott kapcsolatokról „szubjektív” egyháztörténetet formálunk.”

„Szóhasználatunkban ma is megkülönböztetjük az egyháztörténetet a profántörténettől, s ebben a *historia sacra* és a *historia profana* egykori határozott szétválasztása cseng vissza. Mégsem jelenti ez azt, hogy a kétféle történetírásban különböző módszereket alkalmaznánk, hiszen csak egyetlen történeti módszer van. Képtelenség a történeti jelenségekkel kapcsolatban speciálisan teológiai módszert alkalmazni. A történelem titkaiba való mélyebb behatolásnak azonban elengedhetetlen feltétele, hogy ne csak ebben a dologban lássunk világosan, de általában a *történetelméleti (történetfilozófiai) kérdésekben* is. El kell gondolkodnunk azon, hogy létezik-e egyáltalán – és milyen értelemben – „egyetemes történelem”. Hogyan lehet megragadni a múltat a jelenben? Miként értheti meg a történész jobban a különféle korokat, mint azok saját magukat? Lehetséges-e objektív történetírás vagy legalábbis ennek az ideálnak a megközelítése? Írhat-e egyháztörténetet a hívő, a pozitív, a liberális, a protestáns, a katolikus gondolkodó – vagy a történetírás csakis szkeptikus alapállással művelhető (F. Overbeck)? Képvisel-e egy egyháztörténet egyúttal valamiféle krisztológiát is? Lehetséges-e az idegen lelkeség megértése? Mi a szerepe a képzeletnek a történetírásban? Művészet-e a történetírás? Milyen viszonyban áll a történész által megrajzolt (szubjektív) történelem magával az (objektív) történelemmel? A történetírás milyen mértékben „alkotás”, „mítosz” vagy „legenda”? Milyen történetfilozófiai feltételek tükröződnek a korszakolásban? Milyen metafizikai feltételeket tartalmaz a „fejlődés” fogalma? Milyen mértékben érvényesülhetnek az olyan fogalmak, mint „milió”, „eszme”, „egyén”, „tömeg”? Mi a jelentősége az egyes történelmi kategóriáknak (gazdasági élet, állam, vallás, művészetek stb.) a többi kategóriára nézve? Megkülönböztetett (netán irányadó) szerepet játszanak-e a gazdasági viszonyok a többi kategóriával szemben? Létezik-e történetfilozófia mellett egyfajta „történetteológia” is?”

A szerző „költői” kérdések sorát veti fel, - amelyre majd a következő 500 lap válaszol. Szinte minden korszakból minden külön felekezet sajátos történetéből idézhetnénk ragyogó, tömör összefoglalásokat. Ízelítőül most csak egyetlen pontot emelnék ki, amelyről újabban viszonylag sokat beszélünk, amelynek holdudvarát is ismerjük, ugyanakkor az idézetből érezhetjük a kézikönyv tömörítési szándékát és módszerét: „Az 1948 utáni *Magyarországon* valóságos háború dúlt a kommunista állam és a katolikus egyház között. A vallásüldöző állam az egyház szisztematikus elnyomására törekedett, mindenekelőtt az iskolarendszer teljes államosításával. *Mindszenty* bíboros, az ellenállás vezetője, 1949-ben életfogytiglani fegyházbüntetést kapott, melynek végrehajtását néhány év elteltével felfüggesztették. A bíróságok sok egyéb püspököt

és papot is elítéltek.”

A magyar nyelvű könyv a következő 2-3 évtizedben reménységünk szerint ifjú lelkészemzedékek sorát segíti majd felnevelni. Helyet kér a lelkipásztorok, sőt a parókiák könyvtárainak polcain is. Ott lenne a helye minden egyházi gimnáziumban tanuló fiatal keze ügyében is, - még felekezeti különbség nélkül is. Születése helyétől és körülményeitől adódóan protestáns háttérű, egy kicsit Európa, - azon belül is talán Németország központú. Ezt azonban olyan kedvesen teszi, hogy azonnal megbocsátjuk neki, hiszen az egyetemes keresztyénség bármely eseményéről, bármely felekezetéről, bármely országról oly nagyszerű tömör és tárgyyszerű ismertetést ad, hogy ez ellensúlyozza esetleges ellenérzéseinket.

Az teljesen érthető, hogy a németországi Kirchenkampf önálló paragrafust kap. Figyeljük ennek a bevezetését: „A német protestantizmus 19. század óta lappangó válsága a náci uralom éveiben felerősödött. Németország evangéliumi egyházainak életét hosszú évekre felkavaró *egyházi harc* során a protestantizmus a szakadék szélére sodródott. A küzdelem egyszerre két fronton zajlott. Egyrészt a megmaradásáért folyt akkor, amikor a totalitárius állam megkísérelte az egyházat saját feladatától elidegeníteni, keresztyén szabadságától megfosztani, végül pedig teljesen megsemmisíteni. Az alapvető kérdés az volt, meddig mehet el az állam az egyház feletti hatalom gyakorlásában; hol a határ? A harc másrészt magán az egyházon belül folyt a Deutsche Christen-mozgalom, illetve a vele szemben álló ún. hitvalló egyház, a Bekennende Kirche között. A Deutsche Christen, mely megpróbálta összehangolni a keresztyénséget és a nemzetiszocialista „világnézetet”, igyekezett az egyházat 1933-ban a politikai forradalomba belesodorni és „gleichschaltolni”. A Bekennende Kirche, vagyis a konzervatív egyházi körök együttes ellenállása szembefordult az erőszakkal, a belső és külső fenyegetésekkel, s ennek során soha nem sejtett hitbeli erőről tett tanúbizonyságot, sőt személyi áldozatoktól sem riadt vissza. Az egyházi helyzet bizonytalansága és a náci vezetők ellenséges magatartása a háború kitörése után fokozódott. Az eszmei harc, melyet a külföld növekvő figyelemmel kísért, 1945-ben a konzervatív egyházi erők győzelmével végződött. (Sajátosan rajzolódik ki a szerző szemlélete, és a fordítás – szó szerint pontos – szóhasználata: a „konzervatív” erők az egyház legszebb hagyományait őrzik – konzerválják. De ezzel az „őrzéssel” – mint „haladó erők”, vagy „haladó mozgalom” – éppen a jövő számára tették hitelképpé az egyházat!)

Az egész folyamatot az tette lehetővé, hogy számtalan német csak lassanként, teljesen világosan csak a rendszer összeomlása után ismerte fel a náciizmus igazi arcát (külföldön tisztábban látták a valódi helyzetet). A birodalmi propagandaminisztérium agyafúrt hazugságai és a Gestapo terrorja a valóságot áthatolhatatlan fátyollal vonta

be. Ez a köd a legfőbb keresztény értékeket sárba tipró faji őrület és Hitler-istenítés táptalajának bizonyult. De azok közül is számosan, akik egyébként határozottan távol tartották magukat a náci párttól, úgy vélték, hogy *Hitlertől* mint államférfitől sokat lehet várni...”

Nem lehetünk elég hálásak a német szerzőnek a mű megírásáért és nem lehetünk elég hálásak a magyar fordítónak és a magyar kiadónak ennek a műnek az asztalunkra tételéért. Hálánkból a könyv szorgalmas forgatása talán törleszthet valamennyit.

(ism.: Márkus Mihály)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

2. munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében. Debrecen, 2000.
Uő: Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól. Debrecen, 2001.
(A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 2, 3.)

Majd 130 éve annak, hogy Szabó Károly megkezdte összegyűjteni a régi magyar irodalom még fellelhető könyvritkaságait, és a századvégi tudósnevezék több jeles tagja szorgos munkával igyekezett megszerezni az egyetemek diáklisztáit, s azóta sem hagyott alább a könyvészeti aprómunka iránti lelkesedés és igény. A napokban látott napvilágot egy hasonló indíttatású gyűjtemény, amely a régi magyar irodalom- és teológiatörténet méltatlanul elfeledett tanáregyéniségének, a debreceni iskolakultúra felvirágoztatójának, Martonfalvi Tóth Györgynek kíván emléket állítani.

Baráth Béla Levente, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszékének adjunktusa állította össze a neves professzor diákkörének adattárát. A katalógus alapját az a névsor adta, melyet maga Martonfalvi hagyott hátra és tanítványa s kollégája, Szilágyi Tönkö Márton adott ki a *Szent Historia* (RMK I. 1256.) előszavában. A könyv előszavában megőrzött kb. 80 fő Martonfalvi 20 évi tanársága összediákságának mintegy tizedét jelenti, az irodalom-, teológia-, egyháztörténet-írásunk jó, ha a katalógus felét ismerte eddig. Baráth Béla kezdeményezése azért jelentős, mert egy szűken vett tanítványi kör életútját, munkásságát kísérelte meg felvázolni.

Az Egyháztörténeti Tanszékhez kapcsolódó alapítvány sorozatában megjelent *Adattár* előzményének tekinthető a második szám. A váradi, majd debreceni tanár tevékenységének monografikus feldolgozása még várat magára: eddig sok részlet gazdagította a róla kialakult képet, egyháztörténeti, retorikai vagy éppen könyvtörténeti orientáltságú szakmunka révén. A jelen áttekintés középpontjában a peregrináció áll. Kétségtelenül ebben, az ún. Martonfalvi-korszakban élénkült meg látványosan a debreceniek külföldi egyetemlátogatása, ekkor jött létre az ezt támogató gazdasági alapítvány, a 'Bursa sacra'. Az 'illustre collegium' tanárának meghatározó szerepét a szerző kronológiai rendben mutatta be, sok apró történeti adatot felvonultatva.

A sorozat harmadik száma tartalmazza az *Adattár*at, az előtt található a Szilágyi Tönkö által közölt névsor, utána a hely- és személynevek jegyzéke, majd a tanítványok külföldi disputációinak katalógusa. A szócikkekben a névváltozatok, majd

a bizonyosan megállapítható születési és halálozási adatok után következnek a történeti adatokat tartalmazó életrajzok, néhol magánéleti vonatkozásokkal is bővítve. Az irodalmi tevékenységre utaló részek alkotják a szócikk másik részét, ezt zárja a szakirodalom rövidített listája.

Az *Adattár* a figyelmes olvasónak hasznos művelődéstörténeti tanulságokat nyújt. A történeti életutak felvázolják a tanítványi kör szellemi horizontját, tevékenységének hatósugarát. A katalógus többnyire olyan diákok névsora, akik kiemelkedő szellemi képességeik és hasznos közösségi munkájuk alapján (praeceptorok, contrascribák, seniorok nemzedéke áll össze a fenti listából) kaptak lehetőséget a külföldi utakra (a 'Bursa sacra' sokszor hihetetlenül bőséges adományát élvezve). A felsorolt 81 személynek kb. 40%-a töltött be fontos diáktisztségeket, ekkor kapott új funkciót a könyvtárosi tisztt is (Szombati K. István személyében). A külföldi utak finanszírozását a város, az egyéni alapítványtevők és 1666-tól a 'Bursa sacra' látta el; a névsor kb. 60 %-ának juttatott a Martonfalvi-féle alap kiegészítő (30-60, általában 100 talléros) vagy teljes (200, sőt 400 talléros) pénzügyi támogatásából.

A külföldi egyetemeken a magyar diákok köztudottan sokszor disputáltak, a fenti katalógus diákjai közül pedig többen is szereztek doktori fokozatot (zömében teológiai és orvosi, de bölcsész fakultáson is, utóbbit ifj. Köleséri Sámuel). Az ajánlásokból körvonalazódik a 17. századi magyar református szellemi közélet társadalmi rendszere, mind a kapcsolatait, mind a mecenatúráját tekintve. Az ajánlások elsőrendűen a támogatóknak szóltak, aztán a rokonoknak, barátoknak, lelkészársaknak. A mecénások közt nemcsak az anyagi pártfogásra kell gondolni, de a szellemire is: még azok is tisztelegtek a debreceni kollégium tanárai és a város lelkészei előtt, akik –eddig tudásunk alapján – nem kaptak tőlük pénzbeli segítséget. A rokoni szálak színes tarkaságot mutatnak, ami egyben jelzi, milyen nehézségekkel kell megküszködnie az életutak összeállítójának: Martonfalvi egyik vejének, Bélteki Jánosnak az apját Szaniszlai Jánosnak hívták.

A baráti kapcsolatok rétegzettségére a 17. század végén is helytálló Heltai Jánosnak a heidelbergi peregrinusokra vonatkozó megállapítása: baráti társaságok vándoroltak együtt egyetemről egyetemre és ezek a szálak később csak erősödtek. A Martonfalvi-tanítványok közül is voltak, akik megjárták a nápolyi gályákat; és volt, akiről eddig úgy tudták, és két hasonló nevű személyt keverték össze (Körmenyi György). Gyöngyösi István zürichi disputációját az ott tartózkodó gályarab prédikátorok üdvözltek (RMK III. 2797.), Diószegi György pedig az Utrechtben lévő szabadult lelkészeket köszöntötte munkája ajánlásában (RMK III. 2841.). A fiatalon elhunyt Rácböszörményi János halálára kiadott, gyászverseket tartalmazó kötet az összetartáson túl arra is jó példa, hogy a közösség nem mindenkit integrált: Nánási

Vas Gábor versét kihagyták a szerkesztők a kötetből, melyet ő aztán külön jelentetett meg.

Az *Adattár* alapján nyilvánvalóan kimutatható, hogy a Martonfalvi-diákok a legkülönbözőbb eszmetörténeti irányokhoz tartozó professzorokat hallgatták, de a mintegy 100 disputáció 40%-át a coccejánus tanárok (Coccejus, Frans Burmann, Christopher Wittichius és Jan van der Waeyen) elnöklete alatt tartották meg. Másokat csak egy-egy diák hallgatott, speciális érdeklődésének megfelelően; a szintén coccejánus, ám életvitelét tekintve negatív erkölcsi megítélés alá eső Maccoviusnál a jelzett tanulók nem disputáltak. Ez a tény is Czeglédy Sándor feltevését igazolja: a 17. század végi diákságot a túlzásoktól mentes kegyesség jellemezte, és az alkalmazott teológiai megközelítések esetében a megújult, gyakorlati exegézisre helyezték a hangsúlyt, a nagyobb biblicitásra törekedtek, és ezt Coccejus és követői bibliamagyarozói módszerében és szemléletében lelték fel.

A tanulmányút leírása tanulságos. Általános volt 2-3 Universitas meglátogatása, egyesek Angliába is eljutottak; voltak, akik svájci és németalföldi egyetemeket egymás után végigjártak, egyesek 4-5 helyen is subscribáltak (Nagyari József). A személyes sorsok közül némelyik igen különleges: Diószegi Kis István már elmúlt 24 éves, mikor Debrecenben a továbbtanulás mellett döntött; Köpeczi Balázs a gályarabsága előtt és után is beiratkozott külföldi egyetemekre. A hazatért diákok (néhányan útközben meghaltak) meghálálták a hosszú és körülményes tanítást. Az ellenreformáció és a viszontagságos századvégi magyarországi élet miatt többen viseltek háborúságot, szenvedtek fogságot: mindamellet még a gályarabság után is megmaradtak vallásuk mellett. Fontos egyházi vezetői tiszteket is töltött be a fenti diákok ötöde: esperesek, püspökök is kerültek ki soraikból, Tiszán innen és túli kerületben egyaránt, sőt a Dunántúlon és Erdélyben is. Sallai Pálról pedig azt jegyezték fel, hogy lelkészként később is az Alma Mater kiváló patrónusa maradt.

A statisztika akkor teljes, ha szólunk a félsikerekről is. Martonfalvi katalógusában található 5-6 olyan személy is, akik nyugtalan természetükkel állandóan zavart keltettek maguk körül. Zsinaton szólították fel őket tanaik visszavonására, vagy eklézsiakövetésre ítélték, esetleg felfüggesztették őket, egyikük pedig pályaelhagyóvá lett (Kecskeméti János): mindazonáltal a makacs, önfejű diákok is a professzor tanítványai közé számláltattak.

Kérdés ezek után, hogy beszélhetünk-e Martonfalvi-iskoláról? Vajon egyfajta jellegzetes eszmetörténeti irányba sorolható emberek tartoztak-e hozzá, vagy azonos származású, esetleg egy kerülethez tartozó baráti körök, lelkészcsaládok gyermekei? Vagy bármilyen más kategóriával jellemezhető, de körülhatárolható ideológiát, tanrendszert működtető szellemi műhelyet hozott-e létre a neves debreceni tanár?

Ennek megvizsgálása a további kutatások feladata. Bár valószínűleg éppen a szabad, de a kegyes, hasznos életre applikált biblikus gondolkodás követelése volt a jellemzője az általa kinevelt értelmiségi körnek.

Külön érdemes szólni az *Adattárban* szereplők irodalmi munkásságáról. A gyűjteményben a szócikkek második felében, kisebb betűvel szedett formában találhatóak a megfelelő adatok, sorba szedve az illető disputációit, és mindazokat a verseket és ajánlásokat, amelyeket ő írt vagy őt tisztelték meg vele. Egyéb művei cím alatt pedig gyakorlatilag a tényleges, irodalom- vagy teológiatörténetileg jelentős művek találhatóak, nem a teljesség igényével. Megtévesztő lehet a szócikkek felépítése: mintha nem az utóbbiak alkotnák a fajsúlyosabb alkotásokat, hanem a korábbi, diákkori versezetek, pedig a katalógus diákjainak ötödétől maradt fenn legalább egy nagyobb lélegzetű munka, ami igen jelentős szám. A hangsúlyeltolódás annak köszönhető, hogy a szerző a fellelhető történeti adatok összegyűjtésére törekedett, nem azok értékelésére, így az irodalmi művek többnyire csak az RMK-számukkal szerepelnek az *Adattárban*, míg a szerző a kapcsolattörténet összeállítására törekedve a prelimináriák adatait szedte rendbe. Az eligazodást segíti a kötet végén található hely- személy- és disputációs mutató, bár néhol a latin nevek átírásában estek fogyatkozások.

A fenti két füzet több tudományág kutatóját (teológia, irodalom, néprajz, történelem) ösztönözheti a 17. századi gondolkodók munkáinak elemzésére. A második számú füzet a teljesség igénye nélkül hívja fel a figyelmet olyan adatokra, melyek a részdiszciplínák számára eddig is adóttak voltak, de nem kerültek a figyelem középpontjába (hely- és iskolatörténet, peregrináció-kutatás, irodalomtörténet). A Harsányi András alapítvány 2. és 3. számú kiadványainak nem titkolt célja volt, hogy ösztönzően hassanak a további kutatómunkára. Ez igen jogosnak látszik, elég csak a téma eddigi partikularitására, mellőzöttségére gondolni. Martonfalvi professzor hatástörténeti szerepe a jelenlegi kutatások számára már talán nem kétséges, azonban a tanítványi körének és a 17. század végi debreceni református szellemiségnek a vizsgálata még továbbra is várat magára.

(ism.: Csorba Dávid)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

2.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMI

"Egyedül Kossuth szava parancsolt..." Katolikus papok
feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről. Szerk.:

Zakar Péter.

Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2001. (Dél-alföldi
Évszázadok, 16.) 241 old.

A kerek évfordulók mindig komoly konjunktúrát jelentenek egy-egy történelmi időszak kutatásában. Nem volt ez másként a forradalom és szabadságharc évfordulói kapcsán sem. Az 50. jubileum a megtorlást is levezényelő uralkodó személye miatt politikailag kissé feszélyezett légkörben folyt, és tulajdonképpen csak a millenniumi ünnepek nemzeti mítoszteremtésének világát vitte tovább. A 100. évfordulót kisajátította magának az aktuálpolitika, így bizonyos aspektusok feltárására nem kerülhetett sor. A közelmúlt 150. évfordulója immár kellő távlatból a szakszerű feldolgozást tehetette lehetővé. Különösen rá volt szorulva a történettudomány a katolikus egyház szerepének tisztázására, hiszen azzal az 50. évforduló táján nem foglalkoztak, 1948-ban pedig a meghatározó marxista történész, Andics Erzsébet kijelentése jelentett harsogó imperatívuszt, mely „az abszolutista reakció előretolt állásait” látta az egyházi szervezetekben. A kétségkívül torz nézettel apologizáló, vagy a kérdésről árnyalt képet alkotó történészek (pl. Meszlényi Antal, Hermann Egyed, Adriányi Gábor, Szántó Konrád) munkái csak kevesek számára voltak hozzáférhetőek.

A történetek méltó, valóságghű újraértékeléséhez nyújt kiváló segítséget az a forrásgyűjtemény, melyet a Dél-alföldi Évszázadok igényes, szép kiállítású sorozatának 16. köteteként 2001 tavaszán jelentett meg Zakar Péter. A kötet a katolikus papság és a szabadságharc ambivalens viszonyát igyekszik jobban megvilágítani emlékiratok és naplók fényében. Különös fintora a sorsnak – és jelzi a magyar könyvkiadás visszásságait –, hogy a történészi kutatások kiindulópontját jelentő forrásközlések általában csak megkésve, az évfordulók keltette érdeklődés lanygulása idején jelennek meg, szinte csak a kutatómunka hordalékaként... A közelmúltban napvilágot látott korszakba illő helytörténeti forrásközlésekre (pl. Pápa, Székesfehérvár), és a most tárgyalandó kötetre egyaránt igaz: maradandó értékűek, de hasznosabb lett volna, ha már 3-4 esztendővel ezelőtt elérhetőek. A katolikus egyház 1848/49-es szerepvállalását korábban egy tematikus szemelvénygyűjtemény próbálta meg megvilágítani: az Elmer István szerkesztette, 1999-ben megjelent kötet. Annak a munkának erénye volt viszonylag csekély megkésettsége, ám a kötet szakmai színvonala komoly kívánnivalókat hagyott maga mögött.

Zakar Péter gyűjteménye egészen más szintet képvisel. Jóval egységesebb, kiérleltebb mind a szövegek válogatása, mind gondozása terén. Az elszórva már itt-ott

megjelentetett írások összegyűjtött megjelentetése mindenképpen indokolt volt, hiszen többségük nehezen hozzáférhető – ekképp szinte feledésbe is merült, mint báró Mednyánszky Cézáré –, vagy teljes egészében, illetve kritikus szemmel vizsgálva nem került még közlésre. Lehetőség szerint az eredeti szövegekből dolgozva, aprólékos szövegkritikai munkával sikerült a szerzőnek a korábbi közlések szövegromlási buktatóit elkerülni. Jegyzetapparátusa kimagaslóan pontos és informatív. A kötet bevallott célja, hogy a szövegek szerzői által reprezentálja a katolikus egyház jellegzetes korabeli képviselőit: így természetesen kihagyhatatlan volt belőle Hám János nominált esztergomi érsek védírata, de tábori lelkészek (Eperjesy Ferenc, és a már említett Mednyánszky), szerzetesek (Horváth József piarista, Piry Cirjék János ferences), egyházmegyés pap (Koller János) és teológus (Lubik Imre) memoárja illetve naplója is helyet kap benne. Talán csak a sok helyütt megnövekvő szerepű káptalanok, vagy szélsőségesen schwarzgelb érzelmű papok képviselőjét hiányolhatjuk – de ezt vélhetően a forrásínség okolja, így kijelenthetjük, a mű eredeti koncepcióját beteljesíti.

A szövegkiadás kifejezetten praktikus: a mai helyesíráshoz közelített írásforma ellene mond ugyan a hajdan Borsa Gedeon által lefektetett, szigorú betűhívtséget követelő alapelveknek, viszont könnyen kezelhetővé, olvasmányossá, így a szélesebb olvasóközönség számára is élvezhetővé teszi a kötetet. Nem véletlenül alkalmazott több, e korszakra vonatkozó forráskiadvány következetesen hasonló szerkesztési elveket a közelmúltban.

A kötetet bevezető rövid, ám nagyívű tanulmány messze túlmutat eredeti szerepén: hiszen nem csak a katolikus egyház belső viszonyainak változását taglalja a zavaros időkben, hanem bőven ad kitekintést más felekezetek hasonló problémáiba; egyben bepillantást enged a közreadó más munkáiból már ismert kivételes anyagismeretébe és felkészültségébe. Az egész kötet igényes, figyelemreméltó munka. Az egyetlen komolyabb kritikai megjegyzés a cím megválasztásával kapcsolatos: nem biztos, hogy a közölt források legszerencsésebb summája ez az idézet, melynek forrását sajnálatosan nem nevezi meg a szerző.

(ism.: Mózessy Gergely)

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).